

EL N M S R O L U N S B O V

N K A F V S Ü L H

DEYALARI

III K T A B

BAKI-2013

Elmi redaktoru: P rvan brahimova
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

R yçi: Cavid smayıl
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

**E.M. N sibov. nki af v sülh ideyaları. III kitab. Bakı,
“Elm v T hsil” n riyyatı 2013, 216 s h.**

Kitab “ nki af v sülh ideyaları” (I kitab) v “ nki af v sülh ideyaları” (II kitab) kitablarının davamıdır. Bu s rd d inki af, sülh, sabitlik, v insan hüquqları kimi kateqoriyaların qar ılıqlı laq li v tl ndirici m zmunu öz ksini tapır. nsan hüquqlarının t rkibi olan t bii hüquqların (*baza hüquqları*) v pozitiv hüquqların (*baza hüquqlara xidmət edən və fəaliyyətə, o cümlədən əldə olunan resurslarla və vasitələrlə genişlənən hüquqlar*) yüks k s viyy d t min olunmasının inki afa, sülh v sabitliy xidmət etməsinin saslari rh olunur. Az rbaycanda c miyy tin g l c k inki afi v sabitliyin qorunub saxlanması v möhk ml ndirilm si üçün vv lki ideyaların davamı olaraq b zi ideyalar bildirilir. Sülhün t minatının saslari dair ümumil dirilm fikirl r yer alır. Az rbaycan xalqının dünyada daha da geni kild tanıdılması üçün yeni tanıtım kriteriyalarının saslari rh olunur. C miyy tin maarifl nm si üçün bir çox ictimai t dbirl rin görülm si ideyalar klind bildirilir. nki afın sür tl nm si v demokratiyanın gücl nm sGi namin b zi ictimai v siyasi t dbirl rin h yata keçirilm sinin vacibliyi qeyd edilir. Az rbaycanın sür tl inki afi üçün bir-birini rtl ndir n inki af dal alarının h miyy ti vur ulanır. Eyni zamanda inki afa mane olan ünsürl r v onların aradan qaldırılmasının n z ri saslari haqqında bir çox fikirl r söyl nilir. Az rbaycan xalqının etnik psixologiyası v idmanın inki afi arasındakı laq l r n z ri baxımdan t hlil olunur v bu sah nin inki afi üçün b zi fikirl r bildirilir. Kitabda halinin g l c kd artımı üzr ciddi siyas tin h yata keçirilm si v az rbaycanlıların dig r c miyy tl r sür tli integrasiyası üçün mü yy n fikirl r öz ksini tapır.

Kitabdakı fikirl r h m elmi, h m d publisistik saslari c miyy tin ümumilikd inki afını v inki afın saslari t hlil obyekt v predmet kimi götürdüyünd n, ideyalar toplusundan ibar t olan s r müt x ssisl r-sosioqlar, politoloqlar, pe sahibl ri, o cüml d n jurnalistl r, siyas tçil r, h mçinin geni oxucu kütl si üçün faydalı ola bil r.

İSBN – 978-9952-8176-8-3

N $\frac{3701000000-74}{N098-2013}$ qrifli nəşr

© Nəşibov E.M., 2013

MÜNDÜR CAT:

1. Giriş. Bəzi mülahizələr 5
2. Bakı şəhərində və digər böyük şəhərlərdə “ictimai mühazirə mərkəzləri”nin yaradılması və əhəmiyyəti 115
3. Beynəlxalq aləmdə tanıtım kriteriyaları və Azərbaycan xalqının tanındılmasının yeni üsulları və istiqamətləri 121
4. Azərbaycan xalqının etnik psixologiyası (milli xarakteri) və idman..... 132
5. Azərbaycanda yaşlı insanlara və xəstə şəxslərə (əmək və fiziki qabiliyyəti olmayanlara və ya da məhdud olanlara) “məişət xidmətləri mərkəzləri”nin yaradılması və əhəmiyyəti..... 142
6. Bakıda və digər böyük şəhərlərdə diabetli şəxslər üçün pəhriz restoranlarının və kafelərinin təşkili 146
7. Azərbaycanda “Söz azadlığı Mərkəzi”nin yaradılması və əhəmiyyəti. Ümumxalq Məclisinin (Demokratiya Məclisinin) təşkili 149
8. Azərbaycanda “sahə müvəkkili” cəmiyyətinin ləğv edilməsi və yeni inkişaf istiqamətləri 158
9. İnkişafın “Aypara Avropası” modelindən “radiuslu dalğalanma” modelinə keçid və əhəmiyyəti 161
10. Azərbaycanda işsizlər üçün kənd təsərrüfatı ətraflı yeni bir şəhərin salınması. İnkişaf və sabitlik..... 163

11. “Əhalinin Artımı üzrə Milli Strategiya”nın qəbul edilməsi və əhəmiyyəti. Dünyaya inteqrasiya (miqrasiya) və yeni inkişaf modeli	168
12. Azərbaycanca “Su” inkişaf dalğası.....	178
13. Azərbaycanda parlament seçkilərinin rayonlar üzrə əlifba sırası ilə və ya seçki dairələri üzrə sıra nömrələri ilə keçirilməsi və əhəmiyyəti. Daimi fəaliyyət göstərən və tərkibi tədricən dəyişən parlament	190
14. Nəticə	210
15. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat.....	212

G R :

B zi mülahiz l r

deya v bilik. İdeya- nitqlə ifadə olunan və yeni komponentlərin və istiqamətlərin üzə çıxması və reallıqların subyektiv aləmdə inikası və dərk edilməsi ilə xassələnən bilikdir. Bilik konkret əşyalarda, maddi aləmdə mövcud olur, eyni zamanda mücərrəd sahələri, həmçinin mənəvi aləmi əhatə edir. İdeyalar da mənəvi və maddi aləmi, eləcə də material aləmi əhatə edir. Biliklər həm hərəkətsizlikdə (*məsələn, əşyaların, cisimlərin qeyri-dəyişməz mövqeləri, -sabit şəraitdə və hərəkətsiz anlarda müəyyən koordinasiya nöqtələrində və onlar arasındakı sahələrdə və məsafələrdə olma, hallarında*) mövcud olur, həm də hərəkətlər sayəsində, müəyyən emal prosesləri zamanı, müəyyən əşyanın koordinasiya nöqtələrinin dəyişməsi zamanı əldə olunur. Biliklər, eləcə də vərdislərdən və təkrar olunan hallardan üzə çıxır. İnsanlar üçün bütün hal dəyişmələri, forma və məzmun, eləcə də kəmiyyət və məkan dəyişmələri, dəyişən keyfiyyət göstəriciləri bilikləri meydana gətirir. Biliklər hərəkətlər zamanı çoxalır və bu baxımdan da bütün vəziyyətlərin xassələri bilikləri qazandırır. Biliklər insanlar üçün fərdi və universal əsaslardan üzə çıxan gerçəkliklərdən və bu gerçəkliklərin fərdi və universal əsaslarla dərk edilməsindən meydana gəlir. Hər bir bilik (məlumat) obyektiv aləmin subyektiv inikası ilə şüurlarda həkk olunur. İnsanlar onlara verilən bioloji imkanlar çərçivəsində (baş-beyinlərinin ölçüsünə münasib) material-maddi aləmdə mövcud olan obyektiv aləmi və eləcə də, bu aləmlərə münasibətdə mənəvi aləmi dərk edərək biliklər (məlumatlar) əldə edirlər. Biliklərin, məlumatların sistemləşdirilməsi isə ayrı-ayrı sahələr üzrə **elmi** meydana gətirir. Alman filosofu Kant hesab edir ki, istənilən ümumi anlayışa (qənaətə) iki mühüm yolla- ya **sintez yolu** ilə-aksioma kimi hesab edərək

sadələrdən çətin anlayışı yaratmaq olar; ya da **analitik yolla**-əşyalardan yeni əlamətləri ayıraraq, bilikləri tərkib hissələrə ayıraraq, ümumi qənaətə gəlmək olar. Birinci yolla riyaziyyat, ikinci yolla isə fəlsəfə gədir.¹ Biliklər insanlara hərəkətlər etmək üçün istiqamətverici vasitələr kimi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir bilik öz-özlüyündə ideya daşıyıcı vasitədir. Biliklər arasında mövcud olan əlaqələrdən ideyalar şəbəkəsi meydana gəlir. Bu baxımdan **elm özü d ayrı-ayrı sah l r üzr sisteml mi v t kmill mi ideyalar m cmu sind n** ibarətdir.

Proseslər və hərəkətlər də əldə edilən imkanlar qədər sonsuzdur. Hərəkətlər nəzəri və təcrübi bilikləri meydana gətirir. İdeyalar və biliklər sayəsində yeni kəşflər və ixtiralar meydana gəlir. Təbiət kəşfləri (astronomiya, coğrafiya kəşfləri) fərziyyələrdən, gümanlardan da ortaya çıxır. Elm gümanların arxasınca gedir və bu yolda çoxlu sayda bilikləri əks etdirən faktları aşkarlayır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, fərziyələr, gümanlar da biliklər olduğundan, məhz ideyalardır. Proseslərin nəzəri baxımdan bütün tərkibi və onun dərk edilməsi normaları biliklər adlanır. Biliklər, bu baxımdan əldə olunan sonsuz məlumatlardır. Dünyada, kainatda gözlə görünən, eşidilən, duyulan, dadılan nə varsa, hamısı bilikdir. Onu da güman etmək olar ki, insanların dərk edə bilmədikləri və görə bilmədikləri material və maddi vasitələr mövcuddur. Qəbul etmək olar ki, göz yalnız öz imkanları daxilində material və maddi aləmi görə bilər. İnsanlar onlar üçün yaxın olanı daha tez dərk edirlər və görürlər, duyurlar, eşidirlər. İnsanların duyğu orqanlarının xaricində də, bu duyğu orqanlarından kənar da material aləmin olmasını **mütl q** hesab etmək

¹ Иммануил Кант. Сочинения в шести томах. Том 2. Под общей редакцией В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Г.И. Ойзермана. Редактор второго тома А.В. Гулыга. Академия Наук СССР. Институт философии. Издательство социально-экономической литературы «мысль» Москва-1964. səh.30.

lazımdır. Görmə imkanları material və maddi aləmə yaxınlaşdıqca arta bilər. İnsanlar üçün biliklərin zaman və məkanla əldə olunmasında ardıcılıq və zəncirlik mövcuddur. Məsafənin uzaqlaşması, duyğu orqanlarının material və maddi aləmdən uzaqlaşması deməkdir. Uzaqlaşdıqca da duyğu orqanlarının məlumat qəbul etmək imkanları məhdudlaşır. Bu nöqtəyi-nəzərdən də hesab etmək lazımdır ki, həqiqi bilik mövcud olanı yaxında (maddi və material aləmin yanında) görmək və dərk etməkdən ibarətdir. Biliklər elm olduğundan, struktur yaratmaq xassələrinə malikdir. İdeya da bilik olduğundan, struktur yaratmaq iqtidarında olur və müəyyən vasitələr (subyektlər) üçün istiqamətverici əhəmiyyət kəsb edir.

Nə qədər hərəkət, forma və məzmun çevrilmələri varsa, bu çevrilmələr qavranılırsa, gözə görünürsə, dərk edilirsə, - hamısı bilikdir. Bilik də öz-özlüyündə ideyadır. İdeya forma və məzmun dəyişikliklərindən ortaya çıxır. İdeya hərəkətlərə bağlı olduğundan yenilikdir, təzələnmədir, yeni forma və məzmun əmələgətiricidir. Biliklər şərait və zamandan, hərəkətlərin xassələrindən irəli gələrək, üzə çıxır. Konkret elementlərin xarici görünüşünün, xassələrinin, o cümlədən daxili məzmunu və formasının insanların beyinlərində əks olunması (inikası) bilikləri meydana gətirir. Biliklər meydana gələrkən material və maddi aləmdən qavranılmaq üçün beyinə ötürülür, əks olunur. Burada emal prosesləri baş verir və qavrayış üzə çıxır. Aləmin xassələrinin biliklərin zəngin olduğu beyində (əvvəlcə çoxlu informasiya qəbul etmiş beyində) emal prosesləri sürətlə həyata keçirilir. Bu anda digərləri ilə müqayisədə ətraflı dərk etmək (*nəzərə almaq lazımdır ki, həyatda hər şey müqayisəli olur. Bu baxımdan da həyat mütləq və nisbi, keçici və şərti, dəqiq və təqribi, dəyişən və dəyişməz, uyğun və uyğunsuz, ümumiyyətlə isə, əksliklərin, antonimlərin, sinonimlərin və omonimlərin mövcud olduğu qanunlara tabedir*) və xassələri ayırd etmək asan olur. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, çoxlu həcmdə informasiyanın qəbulu daha geniş

və məzmunlu ideyaların meydana gəlməsini şərtləndirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, elmi biliklərin son həddi yoxdur və məcazi mənada belə bir fikir bildirmək olar ki, ümumiyyətlə ideyaların “**omeqa**”sı yoxdur. Hər bir “omeqa” həmçinin bu və ya digər formada “**alfa**” üçün başlanğıcdır. (Qeyd: məlumdur ki, *alfa* yunan əlifbasının baş hərfi, *omeqa* isə son hərfidir)

Biliklər, qeyd olunduğu kimi, gözlə yanaşı, həm də digər duyğu (dadbilmə, eşitmə, hissetmə) orqanları vasitəsilə qəbul edilir. Biliklər müşahidələr, təcrübələr nəticəsində və proseslərin gedişində, eləcə də hadisələrin törədilməsində əldə edilir. Biliklər qruplaşdırılır və bundan sahələr üzrə elmi istiqamətlər meydana gəlir. Elmi istiqamətlər və axtarışlar silsilə xarakterli yeni bilikləri meydana gətirir. Biliklər konkret vəziyyətləri, eləcə də ümumi vəziyyətləri aydınlaşdırır. Biliklər araşdırıcılıq üçün vasitədir. Biliklər maraqlandırıcı amillərdir və insanların diqqətlərini müəyyən mərkəzlərə toparlayır. Böyük türk filosofu Cəlaləddin Rumi (*əsl adı Muhəmməd Cəlaləddindir-1207-ci il sentyabr ayının 30-da indiki Əfqanıstanın sərhədləri daxilində olan Bəlx şəhərində dünyaya gəlmişdir. Anadoludakı Rum diyarına köçmüşlər və Rumi adını da bu diyardan götürmüşdür. 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir*) yazır ki, sual da bilgidən doğar, cavab da.¹

Şərh olundu ki, **ideya bilikdir**. Biliklər yeniləşdikcə ideyalar da yeniləşir. Yeni ideyalar da yeni biliklərin üzə çıxmasının əsaslarını təşkil edir. Bu baxımdan da yeni ideya yeni bilikdir. Yeni bilik isə yeni inkişaf üçün, hərəkət və fəaliyyət istiqamətləri üçün nəzəri layihədir, proqramdır. İdeya yeni biliklərin əldə edilməsi üçün nəzəri bir başlanğıcdır. Elmlərin inkişafı və elmlərin təsnifatı da məhz ideyalar, fəlsəfi biliklər sayəsində meydana gəlmişdir. İdeya - bir tərəfdən

¹ Muxtar Cəfərov. Eşq pərvanəsi. Mövlana Cəlaləddin Rumi. (II nəşr). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi-2009. 264. səh., səh. 193.

mövcud olan aləmə, materiya formalarına yeni təsirlər istiqamətlərini meydana gətirmək üçündürsə, digər tərəfdən də axtarışlar və tədqiqatlar sayəsində yeni-yeni məlumatları əldə etmək baxımından önəm kəsb edir. İdeya bir bütövdür və bu baxımdan da başlanğıcdır. İdeya məhz bilikləri tərkib hissələrə ayırmaq üçündür. İdeyalar digər sahələrdə (ayrı-ayrı sahələrdə) olan bilikləri toparlayaraq başqa bir sahəyə gətirmək və əlaqələndirmək yolu ilə yeni mahiyyəti və formanı üzərə çıxarmaq üçündür. Sistemli biliklər, rasionall məlumatlar kəşflər və ixtiralar sayəsində əldə edilir. Biliklər həm aksiomadır, həm də sübuta ehtiyacı olandır. Bilik məlumatdır və yeni biliklər (elmi və fəlsəfi biliklər) **tezis, sintez** və **analiz** nəticəsində əldə olunur. Biliklər sonsuzdur, insanlar yalnız zaman-zaman bu sonsuzluqdan faydalana bilirlər və bu baxımdan da sonsuz biliklər mənbəyi insanlar üçün məhdudiyətlərə, normalara çevrilir. Yəni insanlar öz imkanları sayəsində bilikləri əldə edə bilirlər. İnsanlar sistemli bilikləri birdən-birə əldə edə bilmirlər. Bu baxımdan da biliklər toplusunun yaranması tədqiqata, müşahidəyə, axtarışa bağlıdır. Biliklər müəyyən hərəkətlərə təkan vermək üçündür. Biliklər sayəsində hərəkətlər müəyyən olunur: mərkəzlərə toplaşmaq və mərkəzlərdən qaçmaq kimi proseslər yaşanır. Bütün rasionall və qeyri-rasionall hərəkətlər biliklər (adi və elmi biliklər) sayəsində həyata keçirilir. Düşünmə prosesində əldə olunan və reallıqda əksini tapan məlumatlar da bilikdir. Hər bir məlumat bilikdir və biliklərin sahələr üzrə sistemləşdirilməsi, strukturlaşdırılması isə **elmi bilikdir**. Biliyin dərəcəsi və onun təsir imkanları, təkmill forması, yüksək düşüncə məhsulu isə fəlsəfi bilikdir. Elmi biliyin bazasında məntiqi nəticələrə gəlmək dayanır. Elmi yaradıcılıq **“bilik memarlı ı”**dır. Elmi yaradıcılıq sayəsində yaradıcı şəxs öz biliklərindən istifadə edərək, yeni-yeni biliklər əldə edərək müəyyən “memarlıq” görünüşünə (interyer və eksteryer baxımından) malik olan “obyektləri” yaradır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki,

ideya da özlüyündə memarlıqdır. Aparılan müşahidələr, eləcə də təcrübə elmi bilikləri meydana gətirir. Aparılan tədqiqatlarda, müşahidələrdə və təcrübələrdə ideyalar üzə çıxır ki, bu ideyalar da biliyin özüdür. İdeyalar da, - reallaşması imkanları baxımından,- şərait və zamandan, ortada mövcud olan elementlərdən asılı olur.

Bilik hər bir obyektin tərkibində, hər bir elementdə və subyektin hərəkətində var. Bilik, qeyd olunduğu kimi, informasiyadır və bu baxımdan duyğu orqanları ilə əldə olunur. Biliklər ötürülür və biliklərin ötürülməsi sayəsində də mübadilələr, enerji paylaşmaları baş verir. Biliklər paylaşıqca cəmiyyətdə ümumi biliklərə malik olan vasitələrin (şəxslərin) sayı çoxalır. Yayılmış biliklərdən yeni biliklər meydana gəlir. Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, biliklər sistemləşdirilir və ayrı-ayrı sahələr üzrə qruplaşdırılır. Bu zaman elm sahələri, tədqiqat istiqamətləri meydana gəlir. Bilik yeni ideya olduğundan yeni müsbət və dəyərli ideyaların həyata keçirilməsi də biliklərin əldə etdiyi elementlərdə əksini tapan inkişafdır. Deməli, bilik inkişaf üçün lazımdır. İnkişaf məlumatlar və elementlər toplusudur. Bu məlumatlar maddələrdə və materilada, həmçinin mücərrəd elementlərdə öz əksini tapır. Məlumatlar toplusu da bilikdir. Deməli, bilik inkişafdır.

Biliklər məntiqi hərəkətlərin edilməsini (hərəkətlərin məntiqi ardıcılıqla və asılılıqla həyata keçirilməsi) zəruriləşdirir. Yeni ideyaların meydana gəlməsində də mövcud olan biliklər mühüm rol oynayır. Yeni biliklər obyektlərə təsir metodlarının yeni əsaslarını müəyyən edə bilir. İnkişaf biliklər toplusundan və biliklərin icrasından meydana gələn təzahürdür, gerçəklikdir. Biliklər əks olunmuş formada (maddi və material aləmin inikası) baş beyində mövcud olur. Bu informasiyalar foto yaddaşlarda da həkk olunur. Yaddaş biliyi qəbul edən və emal edən əsas beyin tərkibidir.

Biliklərin toplusu bazadır. Bilik bazaları yeni hərəkətlərin edilməsi üçün əsas mənbədir. İdeya da bazalarda toparlanır.

İnsanlar həm bilikləri toplayan, həm də bilikləri verən bir varlıqdır.

Müsbət ideyalar bilik mənbəsindən faydalı əsaslarla istifadənin şərtidir. Müsbət ideyalar mənəviyyatın və yaxşı maddi aləmin nəzəri bazasıdır. Bu baxımdan da ideyalar həm əxlaqdır, həm də əxlaq üçün bilikdir, məlumatdır. İdeya (müsbət ideya) gözəllikdir və gözəllik isə estetik zövq verəndir. Estetika bilikdir, ideya estetikadır. Deməli, ideya bilikdir. İdeya xidmətdir, ideya bilikdir. Deməli, bilik xidmətdir. Belə qarşılıqlı məntiqi asılılıq ideya və biliyin vəhdət şəklində müsbət məzmun təşkil etməsini əsaslandırır.

deya v inki af. İdeya və inkişafın anlayışlar olaraq qarşılıqlı şərtləndirici vəziyyəti ondan yaranır ki, inkişaf prosesləri sayəsində meydana gələn vasitələrin, resursların üzərlərində yenidən təsir imkanları formalaşır. Yeni ideya resurslara-elementlərə və yeni proseslərə- yeni əsaslarla baxışdır və təsirdir. Bu təsir imkanlarının nəzəri və təcrübi əsasları ideyalar şəkilində mövcud olur. Yeni ideya resursların sistemlər daxilində (məsələn, ictimai-siyasi sistemlərdə) yenidən istiqamətlənməsinə gətirib çıxarır. Yeni ideyalar sayəsində yeni gerçəkliklər dərk olunur və buna müvafiq olaraq yeni hərəkət istiqamətləri meydana gəlir. İnkişaf və sülhün daimiliyi, uzun müddətli olması ideyalara və ideyaların reallaşmasına, ideyaların nəzəri baxımdan dərk olunmasına və müəyyən zaman və şəraitin yetişməsində təcrübədə tətbiqinə söykənir. İdeyaların zaman-zaman ortaya çıxması bir tərəfdən formalaşmaqda olan düşüncəyə əsaslanırsa, digər tərəfdən də cəmiyyətin inkişaf proseslərinin zəruri olaraq ortaya çıxardığı gerçəkliklərə söykənir, yeni düşüncələri, həm də total düşüncələri meydana gətirə bilir. Düşüncəni formalaşdıran amillər kimi müşahidəni və təcrübəni meydana gətirən maddi və material obyektləri, həmçinin mənəvi aləmi qeyd etmək olar. Məsələn, yaradıcılıq prosesləri bir düşüncə

məşğuliyyətidir və bu zaman yeni ideyaların strukturu meydana gəlir.

Yeni ideyalar və onların tətbiqi maddi və mənəvi aləmin yeni vəhdətini üzə çıxarır və nəticədə yeni elementlər formalaşır. Yeni ideyalar yeni tərkib elementlərinin də üzə çıxmasını şərtləndirir. İdeyaların mövcud sistemlər üzərlərində reallaşması sayəsində vahid strukturun yeni tərkib komponentləri meydana gəlir. Bununla bərabər, əvvəlki tərkib komponentlərdən, elementlərdən istifadə olunur. Yeni elementlər və onların istifadəsi yeni inkişaf istiqamətlərinin əsaslarını meydana gətirir. Baza elementlər və onların istifadəsi ilə üzərlərində yaranan təsirlərdən yeni struktur istiqamətləri formalaşır. Maddi aləmin inkişaf prosesləri təbii şəkildə təfəkkürdə inikas olunur və yeni düşüncələri ortaya çıxarır. Yeni ideyaların ortaya çıxmasında eyni zamanda düşüncənin real əsaslarla istiqamətləndirilməsi amili də mühüm rol oynayır. Obyektlərə diqqətin yönəldilməsi yeni proses istiqamətlərinin nəzəri layihələrini meydana gətirir. İdeyalar maraqların zaman-zaman meydana gəlməsinə söykənir. İnkişaf prosesləri zəncirvari maraqları formalaşdırır. İnkişaf özü maddi və material aləmin ardıcıl düzülüşündən və ortaya yeni vasitələrin çıxmasından meydana gəldiyindən, obyektlərə edilən ardıcıl və zəncirvari təsirlər inkişafın real təzahürünü ortaya çıxarır. Obyektlərə edilən təsirlər isə pozitiv nəticələrlə müşahidə olunmalıdır. Əks təqdirdə, hər təsir inkişafı şərtləndirə bilməz. İnkişaf trayektoriyası ilə meydana gələn maraqlar da proseslərin trayektorik gedişində zəncirvari qaydada ortaya çıxan ehtiyaqlara əsaslanır. İdeyalar daima maraqların ödənilməsinə söykənir və maraqların ödənilməsinə istiqamətlənir. Qeyd olunduğu kimi, ideyalar şərait və zamandan asılı olaraq gələcək ehtiyaqların ödənilməsinə istiqamətlənir və bu baxımdan da yeni maraq sahələrinin ortaya çıxmasına xidmət edir. Burada əsasən pozitiv ideyalar böyük rol oynayır. İdeyaların pozitivliyi ayrı-ayrı sahələrdə tərəqqiyə xidmət etməlidir və daxili məzmun etibarilə

faydaverici olmalı və sahələrdə çoxlarının mənafeyinə cavab verməlidir.

Bütün ideyalar heç də müsbət ola bilməz və bu nöqtəyi-nəzərdən də reallaşması sayəsində müəyyən pozitiv proseslərin qabağının alınmasına gətirib çıxarar. (*Qeyd: pozitivliyi müsbət yöndə həyata keçən quruculuq və yaradıcılıqda və əldə olunan məhsulda axtarmaq lazımdır*). Məsələn müharibələr və münaqişələri təbliğ edən ideyalar cəmiyyətdə daima gərginliyə səbəb ola bilər və destrukтивizasiyaya, qeyri-sistemli proseslərə və çəşqinliyə gətirib çıxara bilər. Müsbət nəzəri ideyalar isə, əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, icrası zamanı maraqlı tərəflər arasında nəticəsi qəbul edilən və fayda gətirən ideyalardır. Lakin pozitiv ideyaların icrası zamanı müəyyən mənfə hallar da üzə çıxır bilər. Belə halları ümumilikdə mənfə kimi dəyərləndirmək olmaz. Bu da onunla əlaqəlidir ki, ümumiyyətlə hərəkətlər özləri müsbət və mənfəliklərdən ibarətdir və bu kimi vəziyyətlərin qarşılıqlı vəhdətindən və mübarizəsindən inkişaf meydana gəlir. Müsbət ideyalarda baza xətt əsasən pozitiv olur. Burada müsbətliklər daha çox meydana gəlir. Müsbətliklərin və mənfəliklərin özləri də müxtəlif bucaqlardan formalaşır, üzə çıxır. Belə ki, ortaya çıxan gerçəklik anları bir tərəf üçün müsbət, digər tərəf üçün isə mənfə görünür. Müsbət və mənfəliklər küncələrə və bucaqlara bağlı olur. Hər iki tərəf müsbət uğrunda mübarizə aparır və nəticədə inkişaf əldə edilə bilər. İnkişaf müsbət və mənfənin əks olunduğu bucaqların “fırılanmasından” meydana gəlir. İdeyalar obyektlərə yeni təsir üsullarını əsaslandırır, eləcə də yeni-yeni elementlərdən əlavə vasitələrin üzə çıxmasını zəruri edir. Məsələn, istənilən bir istehsal müəssisəsinin yerində nəzərdə tutulan yeni bir obyektin inşasını buna nümunə göstərmək olar. İdeyalar inkişafın yeni və ardıcıl prosesləri üçün zəruri olan yeni vəziyyətlərin ortaya çıxmasının nəzəri əsaslarını şərh edir və yeni istiqamətləri əks etdirir. Fundamental prinsiplərə söykənən ideyalar empirik (*burada*

məntiqi və elmi, eyni zamanda rəşional) və real nəzəri prinsiplərə əsaslanır. Bu baxımdan da ideyalar sistemləşdirici məzmun kəsb edə bilər. Sistemləşdirici, vasitələri və vasitələr üzərlərində olan hərəkətləri mərkəzlərə yığıcı ideyaları **pozitiv ideyalar** hesab etmək olar. Məlumdur ki, ideyaların reallaşması elə müəyyən layihələrin reallaşması deməkdir. Həmin layihələrin reallaşması zamanı güc və qüvvənin müəyyən mərkəzlərə toplaşması prosesləri baş verir. Həmin anda güc, qüvvə və potensial meydana gəlir. Bu proseslər tənzedici və məqsədyönlü əsaslarla həyata keçirilir. Mərkəzlərə toplaşma işə enerji mənbəyini meydana gətirir və bu enerji mənbəyindən müəyyən müddətlər üçün insanlar faydalanmaq imkanları əldə edirlər. Məsələn, müəyyən bir və bir neçə məhsulun istehsalını həyata keçirən müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullardan maraqlı tərəflər faydalana bilirlər.

İdeyalar şəxəli funksiya kəsb edir. İdeyalar özündə daima yenilikləri əks etdirir və yenilik daşıyıcılarıdır. Yeniliklər şəxələndikcə mövcud ideyalardan yeni ideyalar meydana gəlir. İdeyalar məcmusu elə elmi biliklərin sistemləşməsini zəruri edir. İdeyalar şəbəkəsi cəmiyyətin və dövlətin inkişafını şərtləndirən əsas nəzəri layihə funksiyasını daşıyır. İdeyalar törəmə xassələrinə malik olur. Ardıcıl və asılı şəkildə qəbul edilən qanunvericilik aktlarının özləri də yeni-yeni ideyaların nəzəri əsaslarını müəyyən edir. İdeyalar bütün sahələrdə mövcud olur və hər zaman yeniliyə və yeni zövqə əsaslanır. Yeni ideyalar yeni baxışları, yeni yanaşmaları və yeni zövqləri meydana gətirir. İnkişafın üzərə çıxardığı meyillər və yeni ehtiyaclar da yeni-yeni ideyaların ortaya çıxmasını şərtləndirir. İdeyalar dövlətçilik sahələrində, sosial həyatda və məişətdə, elmi-texniki sahələrdə, səhiyyə sahələrində və digər bu kimi sahələrdə meydana gəlir. Bununla bərabər, ideyalar təbiət etibarilə humanizm və radikal məzmunlu olur. Humanizm məzmunlu ideyalar daha çox əxlaq dəyərləri məsələlərində və

insanlığ keyfiyyətlərinin realizə olunmasında büruzə verir və bu ideyaların mərkəzində **insanlığ amili (b ri amill r, insanların yax ı ya amasını, mövcudlu unu qoruma a v inki af etdirm y saslanan amill r)** əsas götürülür. Humanizm ideyaları inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə daha geniş olur. Məsələn, Avropa məkanında **dünya v t nda lı ı** anlayışları (məsələn, məşhur fransız aktyoru Jerar Depardye özünü **dünya v t nda ı** hesab edir) tez-tez meydana gəlir. Şərqdə də belə ideyalar mövcuddur. Məsələn, dünya məşhuru olan yapon qadın caz pianoçusu Keyko Matsui də özünü **dünya v t nda ı** kimi sayır və yaradıcılığında da bu ideologiyayı əsas götürür. Xüsusilə, mədəniyyət, incəsənət, elm və fəlsəfə ilə məşğul olan və tanınmış şəxslərdə bu ideoloji xətt əsas götürülür. Bununla bərabər, çətin ictimai, siyasi, bu baxımdan etnik və sosial münasibətlərdə və vəziyyətlərdə də bəşəri ideyalar ortaya çıxır. Məsələn, Hindistan Milli Azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmiş və mübarizədə qeyri-aqressivliyi əsas ideya xətti kimi götürmüş Mahatma Qandinin (Müqəddəs Qandinin) bəşəri ideyalarını buna nümunə göstərmək olar. O qeyd edirdi: “Mənim bütün əməllərim bəşər toplumuna olan dəyişməz məhəbbətimdən qaynaqlanır. Mənim inancıma görə özgə yoxdur. Vətəndaş, xarici, ağ-qara, hindistanlı və qeyri-hindistanlı anlayışlarının mənim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Mənim gözümdə buddist, müsəlman, xristian, yahudi kimlikləri heç bir imtiyaz tanımır. Mənim ürəyim insanları bu ölçüdə görə bilmir”. Onun fikirlərinə həmçinin bunlar daxil idi: “bütün məzhəblər haqlıdırlar; Hər məzhəbin əskiklikləri var; Bütün dünya məzhəblərinin aşağı-yuxarı haqlı olduqlarına inanırma; Mən dünyanın bütün böyük dinlərində olan əsas həqiqəti qəbul edirəm.”¹

¹ Mahatma Qandi. (Mohandas K.Gandi). Bütün insanlar qardaşdır. Fars dilindən tərcümə edən: Güntay Gəncəli. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 248 səh., səh. 9-95.

Eynilik, bərabərlik və inkişaf. Həyatda, həm də fərqlilikdən təzahür edərək ortaya çıxan və gerçəklikdə görünən eyni və oxşar elementlər, eləcə də oxşar və fərqli momentlər (anlar, məqamlar) çoxluq təşkil edir. Həyat elə fərqli kəmiyyətə və görünüşə (formaya və məzmununa-daxili və

beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərini icra edirlər. Dövlətlərin ərazi və əhali, həmçinin maddi və material resurslar baxımından müxtəlif ölçüləri vardır. Burada tərkib fərqliliyi (resursların kəmiyyətləri nöqtəyi-nəzərdən götürdükdə) dövlətlərin fərqli hərəkətlərini ehtiva edir. Tərkib elementlərinin eyni xassələri onların eyni və oxşar məzmunlu hərəkətlərini şərtləndirir. Eyni elementlər, eyni tərkibə malik olan cisimlər müxtəlif forma etibarilə ayrı-ayrı sistemlərdə iştirak etdiklərindən sistemin fərqli xüsusiyyətləri meydana gəlir. Buradan belə bir prinsip ortaya çıxır ki, eyni və oxşar elementlər həm eyni sistemləri meydana gətirirlər, həm də müxtəlif təyinatlı sistemlərin tərkibinə çevrilirlər. Məsələn, bir detal müxtəlif təyinatlı maşın mexanizatorunda istifadə oluna bilər. Bir kimyəvi maddə müxtəlif təyinatlı dərman preparatının tərkibində istifadə edilə bilər və s. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, bir məkanda olan eynilik, digər məkanda fərqliliyi, eləcə də digər sistemlərdə eyniliyi və fərqliliyi meydana gətirə bilər. Eynilik və fərqlilik sistemlərin tərkib elementlərinə, hissələrinə çevrilir.

Elementlərin xassələrinin müəyyən olunmasına kompleks kriteriyalardan yanaşmaq olur. Məsələn, bir obyektin (texniki) xassəsi onun tərkibində olan oxşar və fərqli element birləşmələri və onların həm ayrılıqda, həm də ümumilikdə fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Çoxluqdan da ziddiyyətlər və birləşmələr, üst-üstə düşmələr yaranır. Çoxluğun insanlar tərəfindən dərk edilməsi və qavranılması halları yaşanır. Təbii şəkildə, insanların iradələrindən asılı olmayaraq, eyniliklər və fərqliliklər mövcud olur, eləcə də insanlar öz maraqlarına uyğun şəkildə eyniliklər və fərqliliklər meydana gətirirlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən hesab etmək olar ki, insan həyatının elementləri və həyatda baş verən proseslər təbii eyniliklər və müxtəlifliklər (təbiətin özündə mövcud olan-buna baza forma və məzmunu da demək olar) və bu forma və məzmunlar üzərlərində yaradılan eyniliklər və

müxtəlifliklərdən ibarətdir. Bu qütblü elementlərin qarşılıqlı münasibətlərindən və əlaqələrdən, bağlılıqdan **vahidlik** yaranır. Vahidlik həm təbii quruluşda olur, həm də təbii quruluş üzərindəki elementlərdə aşkarlanır. Eynilik həm paralelliklərdə, həm kəsişmələrdə, həm də məkan baxımından əks qütblərdə meydana gələ bilər. Bir element müxtəlif təyinatlı sistemin tərkibinə çevrilə bilər. Vəhdət həm hissəciklərdə (bölünməzliklərdə) mövcud olur, həm də böyük vahidliklərdə ortaya çıxır. Tərkib hissələrin cəmləşməsi bütövlüyü meydana gətirir. Bütövlük daxilində həm eynilik, həm də fərqlilik vardır. Eyni, oxşar və fərqli vəziyyətlərdən, məqamlardan və vasitələrdən də çoxlu sayda hadisələr törənir və hərəkətlər meydana gəlir. Hadisələrin özləri də eynilik və fərqlilik birləşmələrindən ibarət olan normalardır. Eynilik və fərqlilik həm də qovuşmalarda ortaya çıxır. Bu zaman mübarizədə və qarşılaşmada ya qarışma, ya da itələmə və bundan da üst-üstə düşməmələr formalaşır. İnsanlar və xalqlar, eləcə də dövlətlər arasında mübarizədə, əlaqə və münasibətlərdə bu kimi vəziyyətləri xüsusi qeyd etmək olar.

nki af çoxlu sayda eyniliklərin və fərqliliklərin qarşılıqlı vəhdətində meydana gələ bilər. İnkişaf prosesləri həm eyniliyi, həm də fərqliliyi özündə ehtiva edən bir mənzərəyə çevrilir. İnkişaf zamanı ya bütöv bir sistem, maddi və material resurs müxtəlif hissələrə ayrılır, ya da eyni və ya fərqli tərkiblər müəyyən məkanlarda birləşir. İnkişaf eyniliyin ayrılmasında və birləşməsində ortaya çıxan vəziyyət kimi də xarakterizə edilə bilər. Lakin bu proseslərdə fərqliliklər eyniliklər arasında mütləq şəkildə olmalıdır. Eyniliklərin müəyyən edilməsi məhz fərqliliklərdən asılıdır. Eləcə də fərqliliklərdən də eyniliklərin müəyyən edilməsi halları ortaya çıxır. Burada belə bir məntiq bir daha meydana gəlir ki, inkişaf vəhdətdə mövcud olan eyniliklərdə və fərqliliklərdə yaşanan bir vəziyyətdir. Bu proseslər zamanı maraqlı daşıyıcı ünsürlər də birləşirlər və ayrılırlar. Birləşmələr zamanı da yenə də hissələr tamın

tərkibinə çevrilirlər. Məsələn, müəyyən bir məkanda olan kiçik ticarət və ictimai-iaşə obyektləri birləşərək böyük bir kompleksi təşkil edirlər. Kompleksdə oxşar, uyğun və fərqli hissələr öz yerini tapır. Burada eynilik vəziyyətlərinin özləri də fərqlilikdən formalaşır. İnkişaf zamanı yaxın məkanlarda yerləşən kiçik obyektlər böyük mərkəzlərdə cəmləşir. Bu anda çoxlu sayda eyniliklər və oxşarlıqlar meydana gəlir. İnkişaf ətrafa genişlənən eyni kəmiyyətli və eyni tərkibli paylaşımlardan-məkanlar üzrə trayektorik bölgülərdən, üzərə çıxır. Burada bərabərlik təqribi və şərti xarakter kəsb edir. Məsələn, banklardan mikro kreditlərin verilməsi zamanı özündə həm də dəqiqlikləri əks etdirən təqribi bölgü prosesləri həyata keçirilir. Bölgü olan zaman müqayisədə kiçik-kiçik elementlər (resurslar) paylanır. Bu prosesin özündə həm fərqlilik vardır, həm də təqribi bərabərlik və eynilik mövcuddur. Kredit siyasətinin mahiyyəti təqribi bərabərlik əsasında hərəkətlərə təkan verməkdən və yardım etməkdən ibarətdir. Bu kreditlər kiçik biznesin inkişafına stimül verir və nəticəsi də orta və böyük biznes üçün faydalı olur. Kiçik biznes inkişaf etdikcə böyük biznesin tərkibi də “qidalanır”. Belə qənaətə gəlmək olar ki, **inki af- özünd eyni, f rqli v müxt lif elementl ri ks etdir n t m rküzl m , el c d m rk zl rd n traflara do ru yayılma prosesidir.**

Fərqlərsiz, ziddiyyətlərsiz və müxtəlifliklərsiz obyekt, subyekt və şərait ola bilməz. Subyekt hərəkət obyektidirsə, deməli, onda fərqliliklər var. Hərəkət edən istənilən varlıq müxtəlif sadəliklərdən, forma və məzmunlardan ibarətdir. Hərəkətləri şərtləndirən amillər elementlərin qarşılıqlı vəhdətidir. Çoxlu sayda fərqli elementlər və onların qarşılıqlı vəhdəti müxtəlif tərkibli və böyük həcmli istiqamətləri meydana gətirir. İstiqamətlərin say çoxluğu da öz növbəsində sistem zənginliyini üzə çıxarır. Eyniliklərin və oxşarlıqların tərkibləri də ayrı-ayrı fərqli element birləşmələrinin cəmindən meydana gəlir. Ayrı-ayrı maddələrin tərkibində eyni və fərqli

hissəciklər vardır ki, bu hissəciklərin qarşılıqlı mübarizəsindən və vəhdətindən də oxşarlıqlar və fərqliliklər formalaşır. Həyat **enerji** əsasında mövcud olan, enerji ilə yaranan qüvvə sayəsində fərqli hissəciklərin birləşməsindən meydana gələn bir gerçəklik və hərəkət səhnəsidir, mənzərəsidir. Həyatın dinamikliyi və həyat zərurəti, həyatda yaşamaq istəkləri inkişafı şərtləndirən prosesləri üzə çıxarır. Təkmil proseslər həyatın sistemli dinamikliyini təmin edir. Burada hesab etmək olar ki, inkişaf elementlərin sistemli hərəkətidir və ümumməkana kənardan baxdıqda, bir kosmoloji təzahürdür. İnkişaf baza etibarilə maddi və mənəvi aləmi əhatə edir. Maddi aləmin inkişafı, sistemli və qaydalı münasibətlər insanların mənəvi-ruhi təkmilləşməsinə, formalaşmasına gətirib çıxarır. Mənəvi aləmin pozitivliyi və maddi aləmin rasionallığı təbii ki, mənəvi aləmin təkmilləşməsinə səbəb olur və enerji rolunu oynayır.

İnsanlarda mənəviyyat zənginliyi genetik faktorlarla yanaşı, ətraf mühitdən də asılı olur. Ətraf mühitin zənginliyi genetik mənəviyyatı daha da zənginləşdirir. Mənəvi həyat mütləq qaydada nizamlı həyatı üzə çıxarır və nizamlı həyatla da zənginləşir. Məsələn, belə hesab etmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə digər məkanlarla müqayisədə mənəviyyat zənginliyi daha çox olur. Belə ki, şəxslərin bir-birilərindən maddi asılılığı az olur. Hər kəs öz əməyinə görə müəyyən səviyyədə maddi cəhətdən təmin olunmuş olur. Maddi asılılığın olmaması insanların fərdi və kollektiv qaydada sərbəst düşüncələrini meydana gətirir və insanlarda ikiüzlülük və riyakarlıq, xudbinlik, paxıllıq və s. kimi mənfi cəhətləri (çirkin cəhətləri) müəyyən qədər yox edir. İnsanların maddi sabitliyi və maddi sabitliklə xarakterizə olunan sistemli cəmiyyət (qayda-qanunların hökm sürdüyü cəmiyyət) insanların sosial-rifah cəhətdən təmin olunmalarını ortaya çıxarır.

Mənəvi aləmin eyniliyi faktoru insanların öz təbii quruluşlarında yer alır. İnsanlar düzgünlüyü, eyniliyi, ədaləti öz

genetik xüsusiyyətlərində görürlər. İnsanların bioloji varlıqlar kimi eyni xassələrə malik olması onların mənəvi varlıq kimi eyniliklərini meydana gətirir. Bu ümumi mənəvi varlıqdan insanlar özləri üçün etika qaydaları müəyyən edirlər və etik davranış nümayiş etirirlər. Genetik saflıq təbii olaraq zəngin mənəviyyətin tərkibinə çevrilir. Saf mənəviyyətin göstəricisi və təzahürlər əsas etibarilə insanların daxilən, ruhən nizamlı olmalarından xəbər verir. Saflıq daha çox eyniliyin üstün olduğu momentlərindən təşkil olunur. Burada fərqliliklər eyniliyi bütövləşdirmək üçün bəzi toxumalar rolunda oynayır. Saf insanların bütün məsələlərdə eyni və oxşar mövqeləri və hərəkətləri onların daxilində eynilik məqamlarının çoxluğundan xəbər verir. Saflıq bütün saf insanlar üçün təqribən eyni dərəcədə qiymətləndirmə keyfiyyətidir və qabiliyyətidir. Eynilik anlarının çoxluğu da daxilə olan zənginlikdən və fərqli anların çoxluğundan meydana gəlir. Müdrik insanların daxili aləmi həm zəngin olur, həm də onlar eynilik xarakter tərkiblərinə malik olurlar. Mənəvi zənginlik çoxlu sayda fərqlilik üzərində qurulan eynilikdən meydana gəlir.

Sosial münasibətlərdə və məişət münasibətlərinin qurulmasında oxşar hadisələr və eyni proseslər həyata keçirilir. Burada eyniliyin müəyyən edilməsi tərkib komponentlərinin eyniliyli və oxşarlığı ilə həyata keçirilə bilər. Hadisələr və proseslər arasında eyniliyi və oxşarlığı müəyyən etmək məqsədi obyektlər və subyektlər, eləcə də şəraitlər və məkanlar, həmçinin zamanlar arasında, eyni zamanda səbəb və nəticə arasında oxşarlığı tapmaqdan ibarətdir. Oxşarlığın və eyniliyin tapılması da öz növbəsində elementlərin (həmçinin hissəciklərin) xassələri və hərəkətlərin riyazi ölçüləri ilə həyata keçirilir. Oxşar ölçülər və oxşar xassələr oxşar gerçəkliklərin təzahüründə əksini tapır.

Həyat və onun tarixi, ictimai və siyasi inkişafı sübut edir ki, cəmiyyətin bütün üzvləri eyni dərəcədə və eyni səviyyədə fikirləşə bilməzlər. Eyni hadisələrə, proseslərə baxışlar qəti

şəkildə və bütöv halda eyni cürə ola bilməz. Bundan irəli gələrək prosesləri və hadisələri dəyərləndirmə qabiliyyəti də müxtəlif olur. Bu, hər şeydən öncə təfəkkür müxtəlifliyindən (burada həm də bioloji amil rol oynayır) və düşüncə fərqlərindən asılı olur. Lakin eynilik prinsiplərinə müvafiq olaraq, hadisələrin gedişində səbəb və nəticələr məsələsinə uyğunluq və eynilik baxımdan yanaşmaq üçün bir orta (orta) mövqe götürülməlidir. Həmin orta mövqe isə qaydalarla müəyyən edilməlidir. Bu qaydalar da elementlərin, subyektlərin və obyektlərin xassələrini, eləcə də zaman və şərait məsələsini özündə əks etdirməlidir. Qaydalar bütün maraqlı tərəflərin maraqlarını nisbi tarazlıq əsasında təmin etməlidir. Qaydalar özləri ədalətə söykənməlidir.

Həyatın ardıcıl və dinamik inkişafı məqsədilə müxtəlif proseslərə eyni cürə yanaşmanı təmin edən qaydalar yaradılır. Qaydalara əməl etməklə subyektlər və onların hərəkətləri arasında **eynilik prinsipləri** tətbiq edilir və nəticə etibarilə **bərabərlik** təmin olunur. Bərabərlik eyniliyin, oxşarlığın nəticəsidir. Həmçinin bərabərlik sayəsində uyğunluq və harmoniya yaranır. Qaydalar maraqları orta mövqeyə gətirmək üçün əsas istiqamətlər və vasitələr rolunu oynayır. Orta mövqenin təmin edilməsi isə tərəfləri qane edən nəticələrin, həm də bərabər səviyyəli nəticələrin əldə edilməsindən asılı olur. Təqribi bərabərlik nəticə baxımdan faydalılığın əldə olunmasına səbəb olur. Nəticə və əldə olunan təqribi bərabərlik elementləri insanlar arasında təqribi bərabərliyi, ictimai və sosial bərabərliyi meydana gətirir. Cəmiyyət o zaman sürətlə inkişaf edir ki, baza tələbatlar (tələbat vasitələri, əşyalar) üzərində təqribi bərabərlik təmin edilir. Məsələn, istehsal olunan şəkərin qiyməti bütün məkanlarda təqribən eyni qiymətə (cüzi fərqlərlə) satılır. Bu ərzaq məmulatı baza məmulatıdır. Burada qiymətin müəyyən edilməsi də insanlar arasında baza tələbatın bərabər səviyyədə yerinə yetirilməsinə əsaslanır. Baza qiymətlər ortaq meyarlara

və tələbata söykənir. İlk addım olaraq baza tələbatlar üzrə təqribi bərabərlik yaranır. Digər baza tələbatlar da təqribi bərabərliyə əsaslanır. O ki, qaldı digər vasitələrin, əlavə vasitələrin əldə edilməsinə, burada artıq əlavə vasitələrin əldə olunması subyektin, fərdin, şəxsin əlavə imkanlarına əsaslanır. Sadalanan fikirlərə nəzərən, belə qənaətə gəlmək olar ki, inkişaf baza tələbatların ödənilməsinə və əlavə vasitələrin sürətlə artmasına söykənən bir proses və vəziyyətdir. İnkişaf zamanı meydana gələn əlavə vasitələr şəraitə və tələbata cavab verməklə bərabər, yeni tələbatların da üzərə çıxmasını şərtləndirir.

Məntiqi nəticələrin bir-birini inkar etməsi və inkişafın səsli. Elm özü məntiqi nəticələrdən, ardıcıl və asılı olan çıxarışlardan, qənaətlərdən ibarətdir. Məntiqi mühakimələr sayəsində elmin sahələr üzrə strukturu yadadır. Elm müəyyən sahələr üzrə gəlinmiş qənaətlərdən, nəzəri biliklərdən ibarətdir. Nəticələr həm mövcud nəzəri və təcrübə biliklərdən əldə olunur, həm də yeni yanaşmalardan ortaya çıxır. Sahələr üzrə və sahələr arasında əldə olunmuş elmi nəticələr arasında əlaqə vardır. Bu da onunla izah olunur ki, hər şey vahid kainat (makro məzmununda) və təbiət qanunlarına (mikro məzmununda) tabedir. Həyat kainat və təbiət qanunlarının ayrı-ayrı struktur tərkibindən və bütövlükdən, vahidlikdən təmin olunur. Məntiqi nəticələr bu təbii qanunlar çərçivəsində (qanunları öyrənərək material aləmə tətbiq sayəsində) əldə edilir və mövcud qanunlar və qaydalar kəşf olunur. Kainat və təbiət qanunlarından (bəzən bunlara elə təbiət qanunları deyirlər) istifadə olunmaqla fərqli və uyğun (forma və məzmun etibarilə) nəticələrə gəlinir. Əldə olunan nəticələr özlərindən kənar (yəni obyektlərdən, substansiyalardan kənar) ola bilməz. Nəticələr, bir tərəfdən, obyektlərdən və onların vəziyyətindən kənar ola bilməz, digər tərəfdən də mənəvi aləmin vəziyyətini əks etdirməlidir. Hər bir nəticə başqa nəticələrdən

meydana gəlir və başqa nəticələri də şərtləndirir. Nəticələrin mövcudluğu, təzahürü elmin nəticələrini verir, qənaətləri üzə çıxarır. Elm özü məntiqi nəticələrin cəmləşdiyi nəzəri sistemlərdən ibarətdir.

Nəticələr, gəlinmiş qənaətlər də sahələr və kəmiyyətlər, obyektlər üzrə təsnif olunur. Hər bir nəticə məntiqi mühakimə obyektindən, predmetindən asılı olaraq öz həcminə və xassəsinə malik olur. Məntiqi nəticələr bir-birilərini inkar edə bilirlər. Bu da hər şeydən öncə mühakimələrdə olan eynilikdən və müxtəlifliklərdən asılıdır. Vahid düşünmə xətti (universallıq) mövcuddur, eləcə də fərdi düşünmə (burada subyektivlik) vardır. Bu düşünmə də sözsüz ki, mövcud bilikləri vahid mərkəzə toplamaq və “emal” nəticəsində yeni bilikləri əldə etmək bacarıq və istedadından asılıdır. Bu fərdi düşünmə, ola bilər ki, ümumi düşünmədən bir qədər fərqli olsun. Düşünmə proseslərində məntiqi nəticələrin zəncirliyi mövcuddur və bu bağlılıqda həm eynilik, həm də müxtəliflik vardır. Hər bir məsələyə həm **ümumi metodlardan** yanaşılır, həm də obyektlərin xassələrini müəyyən etmək üçün **xüsusi (h min sah t aid olan) metodlar** tətbiq edilir. Hər bir metod riyaziyyata və məntiqə tabedir. Riyaziyyat və məntiq məzmundur. Sahələrə aid olmaq, sahələr üzrə xassələnmək isə formadır. Məntiqi nəticələrin müxtəlifliyi ziddiyyətləri və eləcə də tezis, antitezis, sintez və analizi ortaya çıxarır. Məntiqi nəticələrin bir-birini inkar etməsi onlar arasında həm də bağlılığı şərtləndirir. Bir vəziyyət digərini şərtləndirir, digərlərini gerçəkləşdirir. Buradan da belə bir qənaətə gəlmək olur ki, nəticələr bütöv və ya da yarımçıq halda (*bir normanın tam şəkildə daxilindən və ya da bir normanın içərisindən yarımçıq şəkildə*) bir nəticənin daxilindən meydana gəlir. Səbəb və nəticə asılılığında şəbəkə xarakteri üzə çıxır. Məntiqi nəticələrin inkarı elmin həm eyni sahələrdə, həm də əlaqəli sahələrdə inkişafına gətirib çıxarır. İnkər məsələsi həm də çoxvariantlı tədqiqatı ehtiva edir. Çoxvariantlı tədqiqat da öz

növbəsində çoxvariantlı nəticələri əldə edir. Çoxvariantlı nəticələr də mübarizəni, mübarizə də özündə vahdiliyi və bütövlüyü üzə çıxarır. Məntiqi nəticələrin inkarı tərkibi, bu baxımdan da hissələri və vahidi tapmaqdan ibarətdir. Məntiqi nəticələrin bir-birini inkar etməsi **variasiyanı** meydana gətirir. İnkər həm də yanaşmaların müxtəlif istiqamətlərindən meydana gələn kriteriyaya və amilə çevrilir. Elmdə bir yanaşma digər yanaşmanı inkar edə bilər. Bu, həm də müəyyən nəticələri əldə etmək üçün müxtəlif yolların tapılmasında (birbaşa, dolay, qısa yollar və s.) özünü göstərə bilər. Məsələn, müxtəlif kosmik layihələr mövcud olur ki, bu layihələrin hər birində fərqli tərkiblər ortaya çıxır. Eyni zamanda müxtəlif inşaat obyektləri mövcuddur və eyni və ya da oxşar təyinatlı bu obyektlərin hazırlanmasında nəticələrin inkarı amili böyük rol oynayır. Nəticələrin inkarı həm universallığı (universal prinsipləri və formulaları özündə cəmləşdirir), həm də fərdiliyi və xüsusiyyəti əks etdirir. Nəticələrin bir-birini inkar etməsi sadəlikdən yeni sadəliyə, eləcə də kəmiyyət baxımından sadəliklərin vəhdətinə

ümumiləşdirilməsi baş verir. Burada universalıq daha çox konkretliyə çevrilir və konkret prinsip kimi istifadə olunur. Universallığın tərkibində olan komponentlərin birləşməsində yeni konkretlik meydana gəlir. Məntiqi nəticələrin inkarı ya tapılmış yeni elementlərin xassələrinin öyrənilməsindən və tətbiqindən, ya elementlər birləşmələrinin xassələrindən ortaya çıxır, ya da yeni fərziyyə və gümanların ortaya atılması ilə meydana gəlir. Bu zaman artıq inkar böyüyür və yeni tədqiqat üçün böyük imkanlar açılır. Skeptiklik (şübhəlilik) də nəticələrin inkarının çoxalması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. *Məsələn, eramızdan əvvəl V əsrdə yunan alimi Filolay Yerin fırlanan kürə olduğunu söyləmişdi. Eradan əvvəl III əsrdə Eratosfen Yerin radiusunu hesablamışdı. E.ə. II əsrdə yunan Hipparx minə qədər ulduzun kataloqunu düzəltmişdi, pressesiya hadisəsini kəşf etmişdi, illik pressesiyanın qiymətini tapmışdı. Eramızın II əsrində Ptolomey geosentrik dünya sisteminin həndəsi nəzəriyyəsini verdi. Ptolomeyin geosentrik sistemi koküindən səhv olsa da planetlərin müşahidələri ilə bu sistemə əsasən, hesablama nəticələrinin müqayisəsi əsrlər boyu davam etmiş, bu müşahidə və hesablamalar ararasındakı artan uyğunsuzluqlar və yaranan şübhələr riyaziyyatın, astronomiyanın inkişafına kömək etmişdir.*¹ Burada kainatın geosentrik nəzəriyyəsini sonradan heliosentrik nəzəriyyəsi inkar etmişdir. Geosentrik nəzəriyyə heliosentrik nəzəriyyənin inkişafı üçün təkanlar vermişdir. Kainat və eləcə də Günəş sisteminin tədqiqi nəticədə **geosentrizmd n (Yer kürəsi mərkəzli) heliosentrizm (Günəş mərkəzli)** keçidi şərtləndirmişdir. Günəş mərkəzli kainat və təbiət hipotezaları təbii ki, yeni elmi yanaşmaları üzə çıxarmış və geosentrizm yanaşmalarından əldə edilən nəticələri də inkar edə-edə özündə cəmləşdirmişdir.

¹ R. Ə. Hüseynov. H95. Astronomiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1997, 468 səh., səh.10-11

Məntiqi nəticələrin, gəlmiş elmi qənaətlərin inkarı texniki elmlərlə yanaşı, həm də humanitar elm sahələrində mövcuddur. Bu yanaşma bir tərəfdən mövcud olan baza prinsipləri üzərində yeni əlavə prinsiplərin ortaya çıxmasını əsaslandırır, digər tərəfdən isə, bəzi əlavə bazaların (fundamental prinsiplərin) ortaya çıxmasını zəruriləşdirir. Hipotezaların meydana gəlməsi, yeni inkişaf konsepsiyalarının ortaya atılması əslində məntiqi nəticələrin və onların təzahürlərinin, obyektlərdə gerçəkliklərinin forma və məzmun dəyişikliyinə məruz qalmasıdır. Məsələn, müəyyən bir texniki vasitə vaxtilə bir nəticə olub. Məsələn, televizorların, paltaryuyan maşınların, tozsoranların; təyyarələrin, avtomobillərin, qatarların və s. ilkin modelləri meydana gəlib. Sonradan yeni nəsil modellər-yeni texniki vasitələr- məhz tədqiqatlar sayəsində (inkar şəbəkələrindən və razılaşılmamalar nəticəsində) ortaya çıxıb və sonrakı nəticələr əvvəlki nəticələri inkar etməyə başlayıb. İnkardan irəli gələn tədqiqatlar və ixtiralar, eləcə də yeni riyazi modellərin tətbiqi sayəsində birinci və ikinci kosmik sürətlər (raket sürətləri) əldə olunub. Qeyd etmək yerinə düşər ki, məntiqi nəticələrin inkar etmələri baza riyazi prinsiplərə söykənməlidir və yeni mikro və makro şəraitləri ortaya çıxarmalıdır. Məntiqi nəticələrin bir-birilərini inkar etməsi daha çox məzmunu yox, formaya təsir göstərir. Məsələn, avtomobil bir məzmundur, nəqliyyat vasitəsidir, təyinatı sərnişin və yük daşımaqdan ibarətdir. Bu xassə onun məzmunudur, mahiyyətidir. Lakin avtomobillərin təkmilləşməsi və yeni modellərin əldə olunması isə onun formasıdır. Təbii ki, forma dəyişəndə məzmun da bir qədər dəyişə bilər, təyinat göstəriciləri də əvvəlkindən bir qədər fərqli ola bilər.

Məntiqi nəticələrdə ziddiyyət və eynilik, eləcə də harmoniya və disharmoniya yaranır. Məntiqi nəticələrin inkarı cəmiyyəti inkişaf etdirən sahələrdə mövcud olur və sahələrdə subyektlərin hərəkət sxemlərinin meydana gəlməsini təmin edir. Məntiqi nəticələrin inkarından meydana gələn vəziyyətlərdən elmin inkişafına nail olunur. İctimai

quruluşlarda (iqtisadiyyat, sosial və siyasət quruluşlarında) məntiqi nəticələrin pozitiv əsaslarla (pozitiv xətt əsas götürülməklə) bir-birini inkar etməsi nəticədə davamlı sülhə, davamlı sabitliyə və avanqard əsaslı ictimai mexanizmə gətirib çıxarır. İnkərlər sayəsində elementlər çoxalır və bu baxımdan da mübarizədə iştirak edən subyektlərin sayı artır, subyektlərin istifadə etdikləri vasitələrin (burada mənbələrin və instrumentarilərin) sayı çoxalır, məkan ərazi və tutum baxımından böyüyür, daxili sərbəstlik artır, enerji çoxalır və cəmiyyət daima inkişafa məruz qalır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, **inki af proseslərinin bəzi xüsusiyyətləri (hər biri fəhriyyətli davamlı inkişaf) sülh və sabitlik meydana gəlir. Davamlı inkişaf (bu, son zamanlarda dünyanın diqqətini cəhəng əsas konsepsiyalardan biridir və demək olar ki, bütün sahələri əhatə edir. Davamlı inkişaf ardıcıl olmayan tələbatların daima ödənilməsinə yönəldilir və cəmiyyətlərin tərəqqisini zəncirvari və ardıcıl davam edən prosesə çevrilməsini qarşısına məqsəd kimi qoyur)** özündə müəyyən trayektoriyalar üzrə stereotiplərin zərərsizləşdirilməsi proseslərini əks etdirir. İnkişaf anlayışı özündə ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə hərəkət vəziyyətində olan elementlərin ardıcıl və asılı şəkildə mövcudluğunu əks etdirir. İnkişaf təbii ki, baza və üst qat elementlərin bir-birinə çevrilməsi prosesindən ortaya çıxır. İnkişafın əsas prinsiplərindən biri də nəticələrin şəbəkəli əsaslarla, daima artan cədvəl üzrə bir-birini inkar etməsidir. İnkişaf prosesləri aşağıdan yuxarıya doğru cərəyan edən və müəyyən hərəkət müstəvisini yaradan bir mənzərədir. İnkişaf prosesləri şəbəkəli qaydada yuxarıya doğru cərəyan edərək, məlum müstəvi üzrə rəngarəngliyi (tünd və zəif çalarlığı) meydana gətirir. İnkişafın baza elementlər hissəsi daima qatı (tünd) rəngdə olur. Rənglərin az hissələri də getdikcə qatılışır. Bu o deməkdir ki, üst qatlar tədricən alt qatlara-baza qatlarına çevrilir. İnkişaf proseslərinin şəbəkəliyi də buradan meydana gəlir. İnkişaf

proseslərinin şəbəkəli əsasları ictimai quruluşu daima möhkəm edir və sabitliyi meydana gətirir.

İnkişaf proseslərinin şəbəkəliyi həm qalxanlığı (yuxarı şərti vəziyyəti) özündə cəmləşdirir, həm də məkanlar üzrə geniş yayılmanı əks etdirir. Məkanlar üzrə geniş yayılma da tarazlı inkişafın şərtlənməsini üzərə çıxarır. Tarazlıqdan da sabitlik və sülh meydana gəlir. Müəyyən xətlər üzrə tarazlı qaydada baş verən hərəkət prosesləri özündə tarazlı əsaslarla nəticələrin inkar olunmasını meydana gətirir.

Demokratiya v inki af. Demokratiya, məlumdur ki, bir anlayış olaraq xalq hakimiyyəti mənasını verir. Xalq hakimiyyəti, xalqın idarəçiliyi və hakimiyyətin öz mənbəsini həqiqətən xalqdan götürməsi, yəni, şəffaf seçkilər nəticəsində xalqın iradəsi ilə hakimiyyətin müəyyən olunması, ictimai-siyasi inkişafı meydana gətirir. Demokratiya inkişaf proseslərinin məkanlar və sahələr üzrə rəvan şəkildə yayılmasını təmin edir. Demokratiya elə bir ictimai və siyasi quruluşdur ki, burada elementlər taraz şəkildə paylanılır. Elementlərin paylanması zamanı insanların iradəsində sərbəst və azad seçim baş verir. İnkişaf özü bir tarazlı düzülüştən ortaya çıxdığından sistemin qurulması və inkişafı üçün sistemi idarə etmək əsas prinsiplərə çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təkmlid arəçilik də nizamdır, anti-xaosdur. Şəffaf idarəçilik-burada ədalətli idarəçilik, maraqların ədalətli şəkildə təmin olunmasına söykənən idarəçilik,- inkişaf proseslərinin istiqamətləndirilməsinin özüdür, bazasıdır. Demokratiya və inkişafın qarşılıqlı asılılığı çoxdur. Bu iki anlayış bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır. Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı demokratiyanın möhkəmlənməsinə xidmət edir, demokratiyanın möhkəmliyi isə inkişafı meydana gətirir. Demokratiya içərisində inkişaf meydana gəlir, eləcə də inkişaf prosesləri demokratiyanın tərkib elementlərinin zənginləşməsinə səbəb olur. Demokratiya, məzmun etibarilə, hər kəsin maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilmiş ədalətli idarəetmədir və hakimiyyət qollarında

ədalətcəsinə təmsil olunma formasıdır. Demokratiya nəzəri baxımdan ideal idarəetmə quruluşudur, formasıdır. Bu quruluş formasında hamının mənafeyi nəzərə alınır. Demokratiyada ya çoxluq idarə edir, lakin hamının mənafeyi güdülür, ya da azlıq idarə edir, hamının mənafeyi güdülür. Burada əsas faydalı nəticə və pozitiv gerçəklik hamının yüksək mənafeyinin təminatı məsələsidir. Demokratiyada idarəetmə forması (seçkili qaydada) bir neçə cürə ola bilər. Bu bir formadır. Lakin məzmun odur ki, demokratiya azad və ədalətli idarəçilikdir və təmsil olunmadır.

Qeyd olunduğu kimi, cəmiyyət özü demokratik proseslər sayəsində inkişaf edir, yüksəlir. Eləcə də demokratik proseslərin tədricən yüksəlməsinə cəmiyyətin inkişafı təsir göstərir. Demokratiyanın yüksək səviyyəsi cəmiyyətin səviyyəsindən (burada inkişafı şərtləndirən maddi amillərdən və insanların ali düşüncə səviyyələrindən) asılıdır. Cəmiyyətdə baş verən və tarazlığa əsaslanan proseslər demokratik məzmun kəsb etməklə yanaşı, yüksək inkişafı da şərtləndirir. İnkişaf olmadan baza demokratiya prinsiplərinin tətbiqi və ondan faydalanmalar da zəif olar. Demokratik prinsiplərin tətbiqinin özü də inkişafı meydana gətirir. İnsanlar daha çox sosial-rifah cəhətdən yüksək təmin olunmuş cəmiyyətlərdə demokratik dəyərlərə sahib ola bilirlər. İnkişaf və sistemli cəmiyyət və dövlət quruluşu yüksək təfəkkürü və sabit azadlığı şərtləndirir. Bu anda sistemin özü demokratiyaya zərbə vuran elementləri (şablonları) kənarlaşdırır və maneəedici ünsürləri sistemlərdən infiltrasiya edir. Demokratik mühit daxilən çox möhkəm olduğundan xarici zərərverici elementləri özünə yaxın buraxmır. Təkmil və yüksək sistemli cəmiyyət onu dağıdan elementləri özündən kənarlaşdırmaq və bu baxımdan da müdafiə olunmaq instinktinə malikdir. Cəmiyyət və dövlət demokratiya və inkişaf anlayışlarının vəhdətində və birinin digərini şərtləndirici xüsusiyyətlərində özlərini möhkəmlətmiş olur. Demokratiya idarəetmə, quruluş formasıdırsa, elə quruluş və idarəetmə də insanların sosial tələbatlarının ödənilməsinə

söykənən bir sistemdir. Demokratiyada başlıca olaraq orta mövqe əsas götürülür. Bu orta mövqe də digər tərəflər üçün tarazlayıcı xətt rolunu oynayır. İnkişaf olmadan, baza tələbatlar ödənilmədən və əlavə vasitələr üzə çıxmadan inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür. İdarəetmə müəyyən vasitələrin normalarla tənzimlənməsidir. Bu tənzimlənmə sayəsində, tənzimləmə proseslərində iştirak edən və iştirak etməyən, lakin maraq göstərən tərəflərin təqribi ölçülər əsasında maraqları təmin edilir. Bu baxımdan da demokratiya məhz orta mövqedə olan bir quruluş formasıdır ki, burada bütün insanların maraqları nisbi bərabərlik əsasında təmin edilir. Bərabərliyin olması isə cəmiyyətdə sülh və sabitliyə xidmət edir. İnkişaf fərdlərin müstəqil və sərbəst şəkildə enerjilərini birləşdirmələrindən və mübadilə etmələrindən meydana gəlir. Burada müstəqillik və sərbəst bağlılıq elə azad idarəçiliyi və demokratiyanı formalaşdırır.

İnkişaf daha çox azadlığın və sərbəstliyin, sərbəst fəaliyyətin nəticəsində əldə edilir. İnsanlar öz enerjilərini sərbəst şəkildə, maraqların təmin edilməsinə söykənməklə sərf edirlər. Eləcə də ayrı-ayrı fəaliyyət və məşğuliyyət, həmçinin əyləncə sahələrindən enerjilər əldə edirlər. Bu enerjini həm münasibətlər sferasından, münasibətlərin və əlaqələrin özlərindən götürürlər, həm də vasitə və obyektlərdən qazanırlar. Maraqların harmonik əsaslarla təmin edilməsi inkişafın baza şərtidir. Demokratik rejimlərdə proseslər cəmiyyətin üzvlərinin sərbəst şəkildə enerji mübadilələrinə qoşulmasına gətirib çıxarır. Maraqların ödənilməsində sərbəst hərəkət azadlığı təbii şəkildə vasitələrin də sərbəst şəkildə əldə edilməsinə xidmət edir. Demokratiya öz zamanında və məkanında ünsürlərin hərəkətlərindən asılı olur. Demokratiya elə bir idarəetmə formasıdır ki, burada təbii seçimlər baş verir. Sərbəst düşüncə seçim imkanlarını və istiqamətlərini artırır. Sərbəst seçim mühiti isə hərəkət istiqamətlərini və yeni vasitələrin əldə olunması variantlarını genişləndirir. Demokratiyanın inkişafı baza etibarilə enerji obyektlərindən və subyektlərindən asılı olur. Enerji

mübadilələri isə vasitələrə və obyektlərə təsir imkanlarından meydana gəlir. Yüksək səviyyəli idarəçilik özündə humanizmi və ədaləti əks etdirir. Ədalətin mövcudluğu isə bərabərliyin meydana gəlməsini şərtləndirir. Demokratiya həm eynilik, həm də müxtəliflik müstəvisindən özünün yüksək mərhələsinə çatır. Demokratik mühitin formalaşması çoxlu sayda eyniliklərdən və eləcə də çoxlu sayda müxtəlifliklərdən asılıdır. Belə bir məntiqi bağlılıqdan çıxış etmək olar:

- **demokratiya azad və dal tli idar etm dir;**
- **azad və dal tli idar çilik sərbəst hərəkətdir;**
- **sərbəst hərəkət enerjidir;**
- **enerji demokratiyadan yaranan və demokratiyanın möhkəmlənməsinə xidmət edir;**
- **möhkəm demokratiya enerjini təmin edir;**
- **enerjinin təminatı sistemi yaradandır və sistemdə nə meydana gəlir;**
- **sistem vasitələrin inkişafıdır;**
- **vasitələrin inkişafı demokratiyanı yaradandır;**
- **demokratiya inkişafıdır.**

Cəmiyyətdə harmoniya, rəvan mühit və inkişafdır.
Cəmiyyətin inkişafı harmoniyadan, tarazlı münasibətlərdən və rəvan mühitdən, meydana gələn bərabər tərkibli (*həm də müxtəlifliklərin əks olunduğu tərkib*) və məzmunlu gerçəkliklərdən asılıdır. Bərabərliklər uyğunluqlardan və disharmoniyadan ortaya çıxan hərəkətlər sayəsində yaranır. Bərabərliklərin yaradılması zamanı mərkəzləşmə, eləcə də bərabər tərkiblərə ayrılma baş verir. Bərabərliklərin yaradılması zamanı müəyyən şəraitlərdə elementlərin təqribi bərabər vəziyyətləri ortaya çıxır. Təbii bərabərliklər təbii quruluşa və yaranışa söykənir. Məsələn, bütün insanlar “insan” olduqları üçün bərabərdirlər. Hər bir bərabərlik daxilində bir fərq də vardır. Məsələn, insanlar “insan” olduqları üçün bərabər olmaları ilə yanaşı, həm də fərqlidirlər. Müxtəlif

formalara (xarici görünüşlə bağlı olan formalara) malikdirlər. İnkişafın trayektoriyası bərabərliklərlə yanaşı, həmçinin təzadlı və keşməkeşli yollardan da keçir. Bu keşməkeşliyi azaltmaq və sərbəstliyə çıxmaq məqsədilə islahatlar həyata keçirilir. İnkişafın trayektorik davamlılığını “şəlalə” mənzərəsinə də bənzətmək olar. Burada şəlalədən tökülən su kütləsi düzənliyə çıxdıqda yavaş hərəkət sürəti ilə axın əmələ gətirir. Eləcə də dağlardan axan çayların düzənliklərdə sakit axınını da inkişaf tempinin (sürətli və “gurulutulu inkişafdan sabit inkişafa keçmək prosesi) müvafiq trayektoriyasına bənzətmək olar. İnkişaf prosesləri o zaman geniş vüsət alır ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə konkret axın istiqamətləri meydana gəlir. İnkişafın sürəti kiçik elementlərin böyük axınlarda birləşməsi və böyük axınların müəyyən məkanlarda ayrılmasından asılıdır. İnkişafın çay axını prinsipində rəvanlıq və harmoniyalıq, bərabərlik və fərqlilik vardır. Bu kateqorial asılılıq həm kəmiyyətdə və həcmdə, həm də axın sürətinin miqdarında özünü büruzə verir. Rəvan mühit maraqların rəvan şəkildə bölgü prinsiplərinə müvafiq olaraq paylaşmasını üzərə çıxarır.

Cəmiyyətdəki elementlərin say çoxluğu və onlar arasında əlaqələrin rəvanlığı və hadisələrin rəvan gedişatı inkişafı üzə çıxarır. İnkişaf sabit şəraitdə sistematik hərəkətdirsə, harmoniya bu hərəkətdə olan elementlər arasında şərti və mütləq bərabərlikdir. Bərabərlik tərkibdə və vəziyyətdə, mövqedə özünü göstərir. Şərti (təqribi) və mütləq (dəqiq) bərabərlik də tərkib etibarilə dəqiq zaman bölgülərinin cəmindən asılı olur. Eyniliyin və fərqliliyin hərəkəti inkişafı zəruri edir. Harmoniya özü fərqli və eyni tərkibə malik olan elementlərin qarşılıqlı vəhdətindən və mübarizəsindən ortaya çıxır. Harmoniya elə inkişaf gerçəklidir və sistemli hərəkətlərin təzahürüdür. Sistemli hərəkətlər zamanı proseslər rəvan şəkildə davam edir. Uyğun birləşmələr zamanı uyğunluq və bərabərlik yarana bilir. Bərabərliklər xətti proseslərdəki

təzahürdə mövcud olur. Proseslərin rəvanlığı başlıca olaraq sistemlilikdə özünü göstərmiş olur. Sistemlilik xassələri rəvanlığı və asan gedişatı müəyyən edir.

Cəmiyyətin harmoniyası onun bütün üzvlərinin öz məkanlarında maraqlarının bərabər şəkildə təmin edilməsindən asılı olur. Məsələn, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələri öz maraqlarına uyğun hərəkət edir və hər bir hərəkət təqribi bərabərlik əsasında həyata keçirilir. Cəmiyyətin təbəqələri arasında əlaqələr meydana gəlir. Bu əlaqələrin özləri də sosial bərabərliyi təmin edir.

cəmiyyət çoxlu sayda elementlərə edilən təsir qüvvəsindən (subyektlərin sayının çoxluğu ilə xarakterizə edilən təsir) inkişafa məruz qalır. İctimai proseslərin yüksək səviyyəsi təbii olaraq cəmiyyətin fəal üzvlərinin hərəkət səviyyələrinə bağlı olur. Sistemli və böyük təsirlərə malik olan proseslər və onların nəticələri, faydalar və səmərəli nəticələr, təzahürlər daima proseslərin yüksək səviyyəsindən meydana gəlir. Proseslərin yüksək səviyyəsi (burada sadəcə olaraq cəmiyyət baxımından çoxluq təşkil etməsi) heç də daimi inkişafı şərtləndirə bilməz. İnkişafı şərtləndirən proseslər rəasional maraqlara söykənməli və sistemli və ardıcıl şəkildə maraqların təmin edilməsinə əsaslanmalıdır. İctimai proseslərin yüksək səviyyəsi fəallıqdan meydana gəlir. Burada münasib hadisələrin müəyyən tezliyi elementləri vahid trayektoriyalar üzrə düzə bilər. Cəmiyyətdə baş verən sosial proseslərin səviyyəsi maddi vəziyyətin yaxşılaşması ilə yüksəlir. Maddi vəziyyətlərin yaxşılaşması sosial vəziyyətlərin yüksək səviyyəsini şərtləndirir, həm də yüksək vəziyyətlərin yaranması üçün stimül yaradır. Yüksək həyat tərzi insanları maddi vasitələrin sferalarını genişləndirməyə və vasitələrin saylarını artırmağa sövq edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, proseslərin yüksək səviyyəsi riyazi tələblərə cavab verməlidir və tələblərin riyazi əsaslarına söykənməlidir. Bu halda inkişaf mümkündür. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, inkişafın yaratdığı sülh və sabitlik də riyazi ölçmələrdən asılıdır. Riyazi ölçmələr cəmiyyətin inkişaf proseslərində sülhün və sabitliyin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Riyazi ölçmələr sayəsində cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin maddi-sosial maraqlarının tərkibi və həcmi müəyyən edilir və maddi-material vasitələrin tarazlı əsaslarla bölünmüş-paylanmış vəziyyəti müəyyən olunur.

F rdin enerjisi amili v inki af. Cəmiyyətin quruluşuna və məzmununa mənəvi-ruhi aspektdən yanaşdıqda, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cəmiyyət fərdlərdən və onların

qarşılıqlı fəaliyyətindən ibarət olan bir **kompozisiyadır**. Cəmiyyətin bütün stratifikasiyaları enerjiyə malikdirlər və enerji daşıyan ünsürlərdən təşkil olunublar. Məsələn, cəmiyyətidə uşaqların və yeniyetmələrin mövcudluğu gənclər və orta təbəqə üçün çoxlu sayda hərəkətlərin edilməsini zəruri edir. Tələbat tərəfi əks tərəf üçün enerji verir və əks tərəfi enerji mənbəyinə çevirə bilir. Həm də enerji subyektə yararır. Lakin bu enerji kəmiyyətləri arasında fərqlər də vardır. Fərqlər həm xətlər arasında mövcuddur, həm də xətlərdə olan subyektlər arasında yaşanır. Bu da onunla əlaqəlidir ki, enerji daşıyan elementlər və subyektlər fərqli kəmiyyətlərə malikdir. Cəmiyyətin enerjili təbəqələri daha çox gənclər hesab edirlər. Yaşlı təbəqələri isə stimullaşdırıcı və istiqamətləndirici funksiya daşıyırlar. Enerjili təbəqənin çoxluğu təbii ki, inkişafı şərtləndirir. Enerjili təbəqə də başlıca olaraq gənclər təbəqəsini və orta təbəqəni əhatə edir. Uşaqlar və yaşlı insanlar arasında gənclər təbəqəsi və orta təbəqə bağlayıcı rolunu oynayır. Fərdlərin enerjisindən vasitələrin hərəkətləri meydana çıxır və eləcə də yeni vasitələr meydana gəlir. Yeni vasitələr də öz növbəsində əlaqəli vasitələrin üzə çıxmasını şərtləndirir. Cəmiyyətin inkişafı fərdlərin birləşmiş enerji kütlələri ilə təmin edilir. Enerjinin istifadəsi və qüvvənin tətbiqi sayəsində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Dəyişikliklər forma və məzmunu təsir göstərir və yeni forma və məzmunun meydana gəlməsini zəruri edir. Yeni forma və məzmun da gerçəklikdə, təzahürdə inkişafı meydana gətirir. İnkişaf enerji mənbələri arasında enerji mübadilələri ilə formalaşır. İnkişaf zamanı fərdlər arasında enerji ötürmələri başlıca olaraq fərdlərin yeni vasitələri üzə çıxarmalarına gətirib çıxarır. Məsələn, insanlar hərəkətlər edərək yeni məhsullar istehsal edirlər, quruculuq və yaradıcılıq fəaliyyəti həyata keçirirlər. Bu fəaliyyət nəticəsində elementlərin -tərkib hissələrin həm müəyyən məkanlar üzrə mərkəzləşməsi, həm də ayrı-ayrı məkanlara ayrılması prosesləri baş verir. Fərdin enerjisi kollektiv enerji mənbəyini

yaradır. Kollektiv enerji isə ayrı-ayrı təbəqələr üçün mənbə rolunu oynayır. Kollektiv enerji mənbəyinin (enerji mənbələrinin) bolluğu, həcm çoxluğu ayrı-ayrı fərdlər üçün enerji təminatı rolunda çıxış edir.

T r fin mara ı, sülh, inki af v zaman. Sülh müəyyən zamanda həm inkişafın nəticəsində meydana gələ bilər, həm də inkişafdan qabaq ortaya çıxa bilər. Sülh öz arxasınca sabit inkişafı gətirə bilər. İnkişaf nəticəsində tərəflər arasında əldə olunan sülh daha da davamlı olur. İnkişaf elementlərinin hərtərəfli bağlılığı davamlı sülhü ortaya çıxarır. Sülhün əbədiliyi rəvan “sürüşmələrdən” (burada yerdəyişmələrdən) və rəvan sintezlərdən meydana gəlir. Tədricən baş verən əlaqələr və keçicilik sülhün meydana gəlməsini şərtləndirir. Sülhün qorunub saxlanması və davamlılığı cəmiyyətin və dövlətin, eləcə də münaqişədə olmuş tərəflərin maraqlarının tədricən ödənilməsi sayəsində mümkündür. Sülhün qorunması və möhkəmləndirilməsi prosesləri və proseslərin davamlılığı əsas etibarilə əldə edilən vasitələr sayəsində mümkün olur. Təbii ki, tərəflərə kənar təzyiqlər hesabına da sülhə nail olmaq mümkündür. Sülh, bu baxımdan, bir tərəfdən təbii olaraq əldə olunan prosesdirsə, digər tərəfdən təzyiqlərə rəğmən qorxudan meydana gələn vəziyyətdir. Lakin təbii proseslər sayəsində əldə olunan sülh daha da davamlı olur. Münaqişədə olmuş tərəflər arasında yaranan tarixi maddi və mənəvi bağlılıq (könüllülük əsasında meydana gələn trayektorik bağlılıq) sülhün əldə olunması və qorunması üçün daha da əlverişli və faydalı variantdır. Sülhün əldə olunmasında qorxu amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qorxu və itkilər, eləcə də rəşional yanaşmalar və pozitiv dərkətmə sülhün qorunmasına rəvac verir. Sülhün əbədiliyi (davamlı və uzun ömürlü sülh) qarışmış elementlərdən asılıdır. Məsələn, eyni regionda yaşayan xalqlar arasında nikah qohumluqlarının sayının çoxluğu bu iki xalq arasında əbədi sülhün qorunmasına gətirib çıxara bilər. Nikah

əlaqələri xalqlar arasında tarazlığı yaradır. Tarazlıq da öz növbəsində münasibətləri və əlaqələri möhkəmlədir. Xalqların könüllülük əsasında qarışması sülhün əbədi mövcudluğuna gətirib çıxarır. Sıxlıq insanların ailə-məişət münasibətlərinə təsir göstərir və nəticədə müəyyən bağlılıq yaranır. Digər bir amil də iqtisadi və material, həmçinin maddi vasitələrdir. Regionda yaşayan xalqlar arasında iqtisadi tarazlıq mövcud olarsa, resurslar paylansaydı, sülhə də nail olmaq olar. Sülhün qorunmasında digər bir amil də tolerantlıqdır, tərəflər arasında qəbul edilənlikdir. Xalqlar arasında milli, etnik və dini qəbul edilənlik onlar arasında sülhün əldə olunmasına və qorunub saxlanılmasına yardımçı ola bilər. Əbədi sülhün qorunması fərdlərin ayrı-ayrı məkanlar üzrə mövcud olan maraqlarının cəmindən meydana gələ bilər. Hər bir fərd öz məkanında marağına sahib olarsa və bu marağı təmin etmək və qorumaq məqsədilə digər maraqlı fərdlə əlaqəyə könüllü daxil olarsa, sülh də qoruna bilər. Sülh qarşılıqlı kompromisdir və dincliyi, qeyri-münaqişəni və hərbi qarşıdurmaları əks etdirən vəziyyətdir. Sülhün əbədiyi fərdlərin şəxsi maraqlarının könüllü birləşməsindən asılıdır. Sülh bərabərdir: hər bir məkanda fərdin öz marağı üstəgəl digər fərdin öz məkanındakı marağının cəminə. Maraqlar bütün aidiyyəti sahələri əhatə edir və hər bir fərdin potensialına bağlıdır. Potensialın böyüklüyü fərdin maraqlarının böyüklüyünə və obyektlər və subyektlər üzrə çoxluğuna gətirib çıxarır. Bu anda sülh o zaman qorunur ki, böyük tərəfin marağına böyük maraqlar kimi, kiçik tərəfin marağına isə kiçik tərəf kimi yanaşılır. Hər bir tərəf öz imkanlarına müvafiq olaraq maraqların nümayiş etdirir və maraqların da öz məkanı mövcud olur. Maraqların məkanları arasında bağlılıq yarandıqda mürəkkəb maraqların subyektləri və obyektləri meydana gəlir. Maraqlar birləşəndə o zaman münaqişə baş verməyə bilər ki, bu birləşmə prosesləri könüllü olaraq meydana gəlir. Sərbəstlik əsasında birləşmə və cəmləşmə enerji bütövlüyünü meydana gətirir. Birləşmə

zamanı məkanlar arasında uyğunluq mövcud olur və maraqlı tərəflər özlərini birləşdirə bilirlər. Məsələn, kiçik müəssisələrin böyük müəssisələr ətrafında birləşməsi, kiçik dövlətlərin böyük dövlətlər ətrafında birləşməsi buna nümunə ola bilər. Maraqlar birləşdikdə onun həm məkan sferası genişlənir, həm də həmin sfera çərçivəsində enerji artır. Burada birləşməni saxlamaq üçün kiçik tərəflərin sərbəst hərəkətlərinə imkan verilməlidir. Sərbəst hərəkətlərin genişliyi məhz münasibətləri və əlaqələri geniş saxlayır. Məsələn, böyük dövlətlərlə ittifaqlara daxil olmuş kiçik dövlətlərə hərəkət sərbəstliyi verildikdə bu zaman həm ittifaqın ömrü uzun olur, həm də maraq sferası zənginləşər. Bu baxımdan Avropa İttifaqı hal-hazırkı zaman üçün müəyyən qədər liberal geosiyasi məkan rolunu oynayır. Burada kiçik dövlətlər böyük güclər ətraflarında birləşiblər, ancaq müəyyən qədər sərbəst hərəkət etmək imkanlarına malikdirlər, müstəqilliklərini saxlayıblar.

Sülh zamandan asılı olur. Hər bir tərəfin marağının təmin edilməsi zaman nisbətində mümkündür. Zaman eyniliyində, anların eyniliyində və ya da ardıcılığında maraqlar təmin edilərsə bu anda sülh də yarana bilər. İnkişafın zamanı sülhün davamediciliyinə səbəb olur. İnkişaf şaquli olaraq davam edərsə, sülh də buna müvafiq olaraq davam edər.

Dövlətin coğrafi baxımdan yerləşməsi amili və inkişafın səsələri. Xalqların mədəni baxımdan formalaşmasında coğrafi amillər (digər xalqlarla qonşuluqda yerləşmə amili) üstünlük təşkil edir. Xalqların formalaşmasında coğrafi məkanlarda meydana gələn ünsiyyət və əlaqələr mühüm rol oynayır. Ərazinin quruluşu, ərazinin fauna və flora mühiti, eləcə də iqlim şəraiti, landşaftı insanların inanclarına, həmçinin mədəniyyət və incəsənət sahələrində olan yaradıcılıqlarına təsir göstərir. İnsanlar yaradıcılıqlarına öz **texnyulları** ilə (müərrəd təsvirlər, fantaziyaları) və **biotik** obyektiv inikası

ilə yanaşırlar. Obyektivlik və subyektivlik, idealizm və realizm insan yaradıcılıqlarının başlıca qayəsini təşkil edir.

Hər bir xalq, dövlət öz inkişafının müvafiq tarixi mərhələsində digər xalqlarla münasibətlərdə, əlaqələrdə olubdur və bu gün də bu vəziyyət və proses davam etməkdədir. Xalqlar tarixən məkanlardan-məkanlara yerdəyişmələr ediblər. *(Məsələn, bizim eramın V sərində baş vermiş xalqların böyük köçünü buna nümunə göstərmək olar. Eləcə də dünya kəşflərindən-böyük kəşflərdən, sonra XVI-XIX əsrlərdə Amerika və Avstraliya qitələri köhnə dünyadan və Afrikadan köçlər qəbul etmişdir)*. Bu münasibətlər həm ticarət, həm mədəniyyət (adət-ənənələr, folklor), həm də dövlətçiliyə (dövlət quruluşuna və dövləti idarəetmə rejimlərinə) təsir göstəribdir. Nəticədə müəyyən coğrafi regionlarda oxşar mədəniyyət, oxşar folklor, oxşar adət-ənənə *(məsələn, Qafqaz xalqlarının oxşar mədəniyyəti, Xəzər-Mərkəzi Asiya xalqlarının oxşar mədəniyyəti-oxşar milli geyimləri, və bu geyimlərdə oxşar rənglərdən və naxışlardan, bəzək əşyalarından istifadə olunması, oxşar musiqi alətləri və musiqi ifaları, məsələn, muğam ifaları)*, oxşar ədəbiyyat (poeziya) və oxşar siyasi sistemlər *(Avropa xalqlarında oxşar dövlət quruluşları-respublika və monarxiya quruluşları)* meydana gəlibir. Mədəniyyət, elmi biliklər, təbiət və kainat bilikləri, dini inanclar *(çoxallahlılıq və bütlərə, əşylara inanmalar, atəşpərəstlik və təbiət inancları; təkallahlıq-yahudi, xristian və islam dinlərinin meydana gəlməsi və yayılması)*, mifologiya *(yunan və roma mifologiyası, yahudi xalqının əfsanələri, ərəb xalq nağılları)* məkanlardan-məkanlara yayılıbdır. Belə hesab etmək olar ki, müharibə işğalları, ticarət əlaqələri, xalqların köçləri onların inanclarının və biliklərinin də qarışmasına səbəb olmuşdur. Bütün məlumatlar yayıla bilmişdir. Məsələn, yunanlar finikiyalıların əlifbasını götürdülər və cəmi beş hərf əlavə etdilər. Latın əlifbası, kiril əlifbası, ərəb əlifbası dünyanın əsas əlifbaları

hesab olunur. Ərəb rəqəmləri, riyaziyyatın əsası olmaqla, roma rəqəmlərindən daha çox istifadə olunur. Tarixən texnikanın və elmin də bir xalqdan digərinə keçməsi prosesləri baş veribdir. İnkişaf elə bir prosesə çevrilib ki, tədricən böyük coğrafi regionları əhatə edibdir. Məsələn, XVII-XVIII əsrlərdə əsasən İngiltərədə və Fransada mexaniki biliklər yayılmışdı. Almaniya isə bir qədər geri qalırdı. Eləcə də XVI əsrin 20-ci illərində barokko stili İngiltərəyə daxil olanda İngiltərə ən kasıb Avropa ölkəsi idi. Burada evlərin çoxu taxtadan idi. Barokko stili və renessans birlikdə İngiltərəyə daxil oldu. XVIII əsr fransız fəlsəfsi üçün empirizm xarakterik idi. Fransız materialist filosofları nəinki təbiəti, eləcə də ictimai və psixi hadisələri mexaniki metodlarla izah etməyə çalışırdılar. Fəlsəfi və elmi biliklər kitablar vasitəsilə xalqlardan-xalqlara keçirdi və bu proses yenə də davam etməkdədir.

Dövlət və xalq öz **qon ulu undakı** xalqlara və dövlətlərə nisbətdə inkişaf edir. Dövlətin inkişafında daxili Şəsr 60 Febr 8 12 Tf 44

x v x hat

yananmasına müharibələr, yürüşlər, dininin yayılması (ərəblərin Azərbaycanda, Asiyada islam dinini qəbul etdirməsi) və xalqların yayılması təsir göstərmişdir. Elmi, fəlsəfi və dini biliklər, coğrafi məkan amili, coğrafi landşaft, ərazinin quru hissələrlə və ya da dənizlərlə əhatə olunması və s. insanların və xalqların oxşar adət-ənələrini meydana gətirir. Məsələn, Qafqazın vahid bir mədəniyyəti formalaşmışdır. Bu mədəniyyət oxşarlıqları həm mətbəxlərdə, həm də musiqidə öz əksini tapır. Hesab etmək olar ki, Qərbi və Şərqi mədəniyyətlərinin formalaşmasında məhz bu elementlər mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Şərqi **müdrikliyin** simvolu, Qərbi isə **rasionalizmin** simvolu kimi qəbul edilir. Lakin bir məsələni unutmamaq olmaz: Şərqi ona görə əzab çəkir ki, bu mədəniyyət arenasında müdriliklik **f rdi xarakter (ayrı-ayrı f rdl rin təmsalında)** kəsb edir. Qərbin rasionallığı isə deməkdir ki, onun əksəriyyəti üzvlərində özünü göstərir. Şərqi müdrikliyin fərdiliyi (yalnız bəzi insanların daha çox ağıllı hesab olunmaları) digər üzvlərini asılı edir və enerjinin tarazlı qaydada paylanmasının qarşısını alır. Qərbi rasionalizmi isə ümumi şəkildə çoxluğu əhatə edir və nəticədə birlik daha çox meydana gəlir. Şərqi azlıq, Qərbdə isə çoxluq azdır.

Dövlətin inkişafında qonşuluq amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Azərbaycanı Avropanın mərkəzinə doğru **“sürükl m k”** imkanları olarsa, cəmiyyət daha tez avropalı olar və qonşularından cəmiyyət daxilinə rasionalizm elementləri daha sürətlə daxil olar. Tarix sübut edir ki, bir cəmiyyətin, xalqın, dövlətin inkişafına və ya da tənəzzülünə qonşu cəmiyyətlər, dövlətlər və xalqlar təsir edirlər. Ən çox əziyyət çəkən dövlətlər isə fərqli mədəniyyətlər və fərqli inkişaf arealları arasında olan dövlətlər hesab olunur. Bu dövlətlərdə **“sərhəd süzgeçləri”**ni müəyyən etmək olduqca çətin bir prosesə çevrilir. Belə dövlətlər müxtəlif istiqamətlərdən daxil olan cərəyanların qarşılaşmasından əziyyət çəkir. Bu dövlətlərdə elementlərin qarşılaşması

zamanı toqquşmalara yol verməmək üçün sakitləşdirici funksiya yerinə yetirlər. Bir dövlət sərhədlərində mövcud olan çoxtərəfli və çoxistiqamətli inkişaf məkanları həmin dövlətin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan da Avropa vahid məkan kimi sürətlə inkişaf edir. İnkişaf məkanları və dairələri böyüdükcə həmin dairələr üzrə enerji də artır. Enerji artdıqca məkanın ümumilikdə inkişafı da sürətlənir.

C miyy tin inki af katalizatorları. İnkişaf prosesdən-hərəkətlərin yaratdığı zəncirlilikdən, meydana gələn təzahürdür və vəziyyətdir. İnkişaf proseslərə bağlıdır və bu baxımdan da sürət, zaman və təkan amilindən sıx şəkildə asılıdır. Proseslərin istiqamətləndirilməsində təkanverici amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyət üzvlərinin və dövlətin maraq sonsuzluğu və maraq sferalarının genişliyi ona gətirib çıxarır və onu zəruri edir ki, insanlar daima hərəkət vəziyyətində olsunlar, aralarında enerji mübadilələrini həyata keçirsinlər. İnsanlar enerji mübadilələri proseslərində resurslara təsir göstərirlər və yeni resurslar əldə edirlər. Resursların parçalanmaları və birləşmələri sayəsində yeni forma və tərkiblər meydana gəlir. Proses dalğaları bir-birilərini əvəzləyir. Baza dalğalar üzərinə yeni dalğalar əlavə olunur.

Cəmiyyətin inkişaf katalizatorları dedikdə, inkişafa təkan verən ünsürlər nəzərdə tutula bilər. Eləcə də maddi və material vasitələr də inkişaf katalizatorları hesab oluna bilərlər. Qəbul etmək lazımdır ki, inkişaf katalizatorları proseslərin daima sürətlənməsini təmin etməlidir və bu anda zamanı özünə yaxınlaşdırmalıdır.

İnkişaf katalizatorlarına aid etmək olar: **resursları; resurslara t sir metodlarını; insanları (m hsuldar qüvv l ri) v yeni t l batları.** Yeni tələbatları başlıca olaraq texniki inkişaf meydana gətirir. Texniki inkişaf sayəsində yeni-yeni obyektlər və vasitələr ortaya çıxır ki, həmin vasitələr də insanların yeni maraqlarını və ehtiyaclarını yaradır. İnkişaf

katalizatorlarına ideoloji amilləri də aid etmək olar. Cəmiyyət və dövlət daima yeni-yeni ideyalarla özünün daxilində olan proseslərə təkan verməlidir. Katalizator sistemli prosesləri dağıtmağa yönəlməməli və daha çox stereotipləri dağıdıcı funksiyanı yerinə yetirməlidir. Katalizatorlar insanların şüur geriləmələrini də dağıtmalıdır. Dürğunluğun dağıdılması və proseslərə daima təkan verilməsi də katalizatorların başlıca funksiyası olmalıdır. Cəmiyyətin inkişafının qarşısını alan mənfi məişət vərdişləri və mənfi adət-ənənələr katalizatorların əsas hədəfləri olmalıdır. Katalizatorlar müəyyən mənfi yükü özündə daşıyan etnik və sosial davranışların qarşısını almalıdır. Etnik davranışlara bir xalq kimi davranma xüsusiyyətlərini aid etmək olar. Məsələn, Azərbaycan xalqında mövcud olan bəzi mənfi stereotiplər, adətlər və vərdişlər artıq son zamanlarda xalqın inkişafının qarşısını alır (xüsusilə idman sahəsində) və enerjili təbəqlərin “başından vurur”. Məsələn, Azərbaycanda total olaraq idmanın inkişafında bəzi adət-ənənələr və etnik davranış əngəlləyici funksiya daşıyır. Yeni enerji mənbələrinin ortaya çıxmasının qarşısını alır. Bu baxımdan da katalizatorlar cəmiyyəti yeni inkişafa sürükləməlidir. Eyni zamanda durğunluq yığımlarını, toplumlarını dağıtmalıdır. Bunun nəticəsində də insanlar daima total qaydada hərəkət vəziyyətində olmalıdırlar.

Cəmiyyətin inkişaf katalizatorlarına həm vasitələri, həm də bu vasitələrin istifadə üsullarını (subyektlərin istifadə etdiklərini) aid etmək olar. Katalizatorlar eləcə də maraq və ehtyaclardan da ortaya çıxır. Katalizator elə bir kriteriya və amilə çevrilir ki, bu zaman cəmiyyətdə bütün ünsürlər daima gərginlik vəziyyətində olur. Katalizatorlar sistemdə və elementlərdə oyadıcı təsirləri formalaşdırır və elementləri müəyyən istiqamətlərə sövq edir. Katalizatorlar dağıdıcı rolu oynayaraq, mənfi qruplaşmanın qarşısını alır, enerjili qrupları yaradır və bu da nəticədə sülh və sabitlik üçün şəraiti üzərə çıxarır.

nki afin xaotik v ziyy ti v insan m n viyyatının korlanması. Bütün sahələrdə olan fərqi və total inkişaf prosesləri və vəziyyəti sistemə əsaslanmalı və rasionallığa söykənməlidir. İnkişaf nəticəsində, inkişaf proseslərinin gedişində inkişaf mühitini yaradan və inkişaf elementlərini, mənbə və mərkəzlərini özündə cəmləyən bütün baza sistemlərdə nisbi zaman bərabərliyi ilə (təqribən eyni zamanda və ya da zaman ardıcılığında) müəyyən hərəkətlərin edilməsinə başlanılmalıdır. Sahələr üzrə (sahələr daxilində) yaranan münasibət və əlaqələrdə, həmçinin sahələrarası əlaqələrdə tarazlı inkişaf prosesləri həyata keçməlidir ki, bütün sahələrdə canlanmalar və dirçəliş prosesləri eyni zamanda (təqribi əsaslı vahid xətti zaman başlanğıcında) baş verə bilsin. Strukturun birində və ya da bir neçəsində həyata keçən inkişaf prosesləri zəncirvari qaydada digər strukturlarda da baş verməlidir. Təkanvericilik amilləri sistemin demək olar ki, əksər mexanizmlərini işə salmalıdır. Baza-fundamental, hərəkətlər ümumi olaraq müəyyən zaman intervalı ilə birdəfəlik qaydada yerinə yetirilməlidir. Strukturlararası bağlılıq və səbəb-nəticə vəziyyətləri onu göstərir ki, sistemin bütöv halda hərəkəti və bütöv halda tərəqqisi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin tarazlı inkişafına səbəb olur. Cəmiyyətin özünə bir anlayış və varlıq olaraq vahid kimi yaşasaq, onda belə hesab edə bilərik ki, inkişaf prosesləri onun bütün müstəvisini əhatə etməlidir. Tarazlı inkişaf rasionallığı, ədaləti və bu baxımdan da düzgün bölgünü özündə əks etdirən bir vəziyyətdir və şəraitdir. Tarazlı inkişaf təkanvericidir və bərabər mühiti yaradandır. Müstəvini, sahəni əhatə edən tarazlı inkişaf insan mənəviyyatının zənginləşməsinə xidmət edir. Bu kimi inkişaf prosesləri zamanı insanların mənəvi aləm mühitində tarazlı vəziyyətlər mövcud olur və maddi aləm və insan hissələri insanların özləri tərəfindən (dərəkə və ağıl ilə) cilovlanır. Dərəkə və ağıl vəhdət təşkil edərək insanları faydalı və faydasız yollara aparən hissələr üzərində qələbə qazanır. Ağıl

və dərrakə birlikdə hissi hərəkətlər üçün “şlüz” rolunu oynayır. Lakin bir çox hallarda vəhdətlik pozulur və ağıl dərrakəyə də üstün gəlir. *(Qeyd: insanların öz hissələrini cilovlaması məsələsi bir çox dinlərdə, o cümlədən hind xalqlarının fəlsəfi-dini görüşlərində də yer almışdır. “Bhaqavat-qita” dini-kitabında çəkilməmiş təsviri şəkildə hissələr - atlara, ağıl - cilova, dərrakə - sürücüyə, can (fərdi ruh) bu maddi bədən arabasında oturan sərnəşinə bənzəyir. Can bədən və hissələrlə bağlı olduğuna görə gah həzz alır, gah da iztirab çəkir.¹ “Bhaqavad-qita olduğu kimi” kitabın Dhyana-yoqa adlanan altıncı fəslində dərrakə və ağılla bağlı yazılır ki, ağıl o qədər güclü və inadkardır ki, bəzən dərrakəyə də üstün gəlir, halbuki ağıl dərrakəyə tabe olmalıdır. Həyatda bu qədər ziddiyyətlərlə mübarizə aparmalı olan insan üçün ağıla nəzarət etmək, əlbəttə, çox çətinidir. Əlbəttə, həm dostla, həm də düşmənlə münasibətdə ağılı süni surətdə tarazlıqda saxlamaq olar, lakin, son nəticədə, bu, küləyin qarşısını kəsməkdən də çətin olub heç kəsin imkanları daxilində deyil).²*

İnsanın mənəvi aləminin bütövlüyü sistem (mənəvi aləm tərkib etibarilə ayrı-ayrı strukturlardan təşkil olunub və vahidliyi meydana gətirir) xarakteri kəsb edərək, onun maddi aləmi üzərində nəzarətçi funksiyanı yerinə yetirir. Mənəvi təkmil aləm maddi aləm üçün idarəedici tərəf rolunda çıxış edir. Təkmil mənəviyyət (yüksək əxlaq dəyərlərini özündə cəmləşdirən mənəviyyət) ali dəyərlərin məcmuəsindən ibarət olur. Mənəvi aləmin vəhdəti və onun maddi aləmlə uyğunluğu və sintezi mütləq şəkildə bir mükəmməl nizama tabedir. İnsan hərəkətlərinin nizamlı xassəsi də məhz maddi və mənəvi

¹ Bhaqavad-qita olduğu kimi. Original sanskrit mətnləri, azərbaycan transliterasiyası, hərfi və ədəbi tərcümədə və müfəssəl izahlarla. Onun İlahi Mərhəməti A.Ç. Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Beynəlxalq Krşna Şüuru Cəmiyyətinin banizi və Açıaryası. 1991 The BHAKTİVEDANTA BOOK TRUST reg. səh. 48-49 arasındakı şəkillər.

² Bax, qeyd olunan kitab., səh. 303.

aləmin nizamlı quruluşu və vəhdətindən irəli gəlir. İnsanın həyat tərzinin məktəb forması və etik-estetik duyğularının zənginliyi insanların müdrikləşməsinə, kamilləşməsinə səbəb olur. Rasional cəmiyyətlər yüksək maariflənmiş və yüksək dərrakəyə əsaslanan cəmiyyətlərdir. Mənəvi aləmin nizamlı quruluşunun əsaslarından belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, mənəvi-maddi aləmin kamilliyi və onun nizamlılığı mənəvi-maddi məhsul olaraq nizamlı cəmiyyəti, yəni sistemli təkmil cəmiyyəti meydana gətirir. Bütün bu kimi nizamlı vəziyyətlərin yaranmasının kökündə də **bilik** dayanır. Bilik (məlumat toplusu) kamilləşdirmə mənbəyi və enerjisidir. Bilik təkəkkürün ayrı-ayrı strukturlarının təkmilləşməsinə səbəb olandır, təkanvericidir, hərəkətəgətiricidir. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, bilik və onun öyrədilməsi sistemi (maarifçilik) mütləq qaydada nizamlı həyatı meydana gətirir. Biliksiz cəmiyyətlər xaosu yaradan cəmiyyətlərdir. Biliyi az olan cəmiyyətlər daha çox infantil cəmiyyətlər hesab olunmalıdır. Öz hissələrini cilovlaya bilməyən cəmiyyətlər nadan (biliksiz) cəmiyyətlərdir. Nadan və cahil cəmiyyətlərdə mənfi ünsürlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, adi həyat tərzində, məişətdə zibillə dolu küçələrdə, meydanlarda, parklarda, həyətlərdə yaşayarkən həmin cəmiyyətin infantil və kaos mənasını və formasını görmək mümkündür. Nizam qaydalara tabedir. Qaydalar özü etika və estetikanı yaradandır. Estetika da sistemli quruluşdan və düzülüştən meydana gəlir. Xaos aləmində estetikanı axtarmaq düzgün deyil. Estetika və etika mənəvi və material təmizliyə söykənir. Gözəl və təmiz məkanlar, harmonik düzülüşə malik olan məkanlar üzərində yaşamaq və hərəkət etmək, ümumiyyətlə, həyat tərzini keçirmək əslində rasionallıqdır, estetiklik və kamillkdir, eləcə də etkadır. Şəraitin estetik görünüşü prinsip etibarilə insanların duyğularına və baxışlarına (ətrafa olan münasibətlərinə) müsbət təsir göstərir. Estetika və etika müsbət anlayışlardır.

Hər iki anlayışın vəhdəti də alilikdir, gözəllikdir, saflıq və ədalətdir.

İnkişafın sistemli xarakteri ümumi ədaləti, **qeyri-sistemli xarakteri** isə ədalətsizliyi, haqsızlığı və mənəviyyatsızlığı, eləcə də estetikasızlığı və etikasızlığı meydana gətirir. Nzərə almaq lazımdır ki, inkişafın xaotik forması da mümkündür. Belə halda daha çox harmoniya yox, disharmoniyadan, elementlərin birtərəfli düzlüşündən söhbət etmək yerinə düşər. İnkişaf, əgər ümumi məkana aiddirsə, mütləq qaydada həmin məkanı tam şəkildə əhatə etmirsə, ayrı-ayrı məkanlarda uyğunsuzluğa tabedirsə, bu halda ümumi nizam yox, konkret və fərdi nizamdan söhbət gedə bilər. Bu baxımdan da xaotik inkişaf proseslərinin özünü də ümumi tərəqqi kimi qəbul etmək də düzgün deyil, belə ki, bu zaman birtərəfli qaydada yüklənmiş şərait digər şəraiti məhv edə bilər. Xaotik inkişaf yalnız müəyyən qrupların fundamental maraqları üzərində qurulur və tarazlı hüququn təmin edilməsi qeyri-mümkün varianta çevrilir. Tarazlığın olmadığı cəmiyyətlərdə çoxluğun maraqlarına xidmət edən ədalətdən (tarazlı məzmun dan və formadan) söhbət gedə bilməz və bu şərait yalnız bir qrupun mənafeyinə xidmət edir. Xaotik vəziyyətlərdə bir neçə istiqamətlər üzrə elementlərin, hərəkətverici qüvvələrin toplaşması və mərkəzləşməsi prosesləri baş verir ki, bu da özlüyündə disharmonik vəziyyətdə enerji mənbələrini yaradır. Enerji mənbələrinin azlığı (disharmoniyada enerji mənbələri pərakəndəlik və azlıq təşkil edir) isə güclü tərəflərin birtərəfli qaydada çoxalmasına gətirib çıxarır ki, bu da özlüyündə zəif tərəflərin çoxalmasına və kənarda qalmasına səbəb olur. Bu kimi vəziyyətlərdə digər subyektlər, şəxslər və elementlər inkişaf proseslərindən əsas etibarilə kənarda qalırlar. Belə olan zaman cəmiyyətlərdə ifrat eqoizm meydana gəlir. Cəmiyyət sabitsizliyə, tərəflər arasında qarşিদurmanın yaranması vəziyyətinə doğru sürüklənir. İnkişaf proseslərindən kənarda qalmış enerji vasitələrində enerji tükənir və bu vasitələr öz

enerji tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif yollara, o cümlədən qarşıdurma yaratmaq yollarına (ağressivliyə və zorakılığa) əl atırlar.

Sahələr (müstəvilər) üzrə nizamlı və bərabər paylanmış inkişaf mənəviyyatın zənginləşməsinə xidmət edirsə, xaoslu proseslər insan mənəviyyatında köklü qaydada dəyişikliklər yaradır və buradan da mənəvi aşılama prosesləri güclənir. Bu anda maddi aləmə olan asılılığın artması və material vasitələri əldə etmək üçün **m n vi keyfiyy t l rd n** imtina halları ortaya çıxır, mənfi tərəflərin müsbət tərəflər üzərlərində çəkilişi artır. Öz ehtiyaclarını ödəmək baxımından maddi tərəfə xidmət yolunda (maddi çatışmazlığın ödənilməsi üçün) insanlarda ikiüzlülük yaranır, yaltaqlıq ortaya çıxır, ləyaqətsizlik və şəxssizlik, ümumiyyətlə, əksər mənfi tərəflər meydana gəlir. Maddi imkanlara malik olan tərəflər arasında meydana gəlmiş uyğunsuzluqlar hər iki tərəfdə insan mənəviyyatının alçalmasına xidmət edir. Maddi vəziyyəti yüksək olan tərəf (şəxs) maddi vəziyyəti aşağı olan tərəflə olan münasibətlərində qeyri-insani davranışlara (məsələn, təhqirlər, ləyaqətin alçaldılması, bioloji asılılıq, cinsi istismar və s.) yol verir.

İnsan mənəviyyatının, toplum halda götürdükdə, cəmiyyətin mənəviyyatının zənginləşməsi sistemli proseslərdən meydana gəlir və sistemli taraz münasibətlər ümumi şəkildə tərəqqinin yaranmasına xidmət edir.

Sülh, sabitlik, inkişaf və firavanlıq. Sülh bir vəziyyət və vasitə olaraq sabitliyin dayağıdır. Sülh postmünaqişə və postmüharibə vəziyyətidir. Sülh və inkişaf birlikdə firavanlığı şərtləndirir. Belə hesab olunur ki, insanların həqiqi və təbii xarakteri onların sakit vəziyyətlərində müəyyən olunur. Gərginlik, əsəbilik və digər enerji çatışmazlığı halları isə insanları sabit xarakter vəziyyətlərindən kənara çıxarır və onların heyvani xislətlərini, xəbisliklərini, naqisliklərini üzərə çıxarır. Sülh zamana bağlı olduğundan müvəqqəti və daimi

əsaslara malik ola bilir. Sülhün pozulmasının qarşısını alan amil və kriteriya rəvan həyat tərzidir və sosial -rifah cəhətdən yaxşı təmin olunmadır. Maraqlı tərəflərin maraqlarının təqribi bərabərlik əsasında ödənilməsi təbii şəkildə sülhün zaman baxımından uzun müddətliyini şərtləndirə bilər. Sülh- sabitliyi, sabitlik- inkişafı, inkişaf isə firavanlığı zəruri edir. Bu ardıcıl şərtləndirici kriteriyalar sülhün uzun müddətliyini təmin edir. Firavanlıq və kasıbçılıq bir-birinə zidd olan məsələdir. Maddi təminat sabitlik və sülhün, eləcə də firavanlığın əsasıdır.

İnkişaf prosesləri zamanı da sabitlik pozula bilər. Bu, o halda baş verər ki, proseslərin tənzimlənməsində xaos meydana gəlsin və tənzimləmə zəifləsin. Belə məqamlarda və şəraitlərdə resursların məkanlarından kənara çıxmaları baş verə bilər ki, bu da nəticədə toqquşmalara və kəskin qarşıdurmalara səbəb ola bilər.

Cəmiyyətin sabitliyi orta vəziyyətdən asılıdır. Orta təbəqənin maraqlarının təmin edilməsi sayəsində baza maraqlar qorunur. Baza maraqların qorunması da öz növbəsində sabitliyin “onurğasını” möhkəmlədir. Orta təbəqə yüksək maddi təminatlı təbəqə ilə aşağı maddi təminatlı təbəqə arasında balansı və tərəzini meydana gətirir. Cəmiyyətlərdə həm aşağı təbəqənin, həm də yuxarı təbəqənin orta təbəqədə nümayəndələri mövcud olur. Bu nümayəndələr hər iki təbəqənin diqqətini məhz orta təbəqəyə yönəldir. Orta təbəqə iki təbəqə arasında saxlayıcı, eləcə də tarazlayıcı funksiyanı yerinə yetirir.

C **miyy** **tin** **v** **dövl** **tin** **qurulu** **unun** **inki** **af** **v** **sabitlikd** **yeri**. Bütün cəmiyyətlərin formalaşmasında xalqlar, insanlar özləri iştirak edirlər. Cəmiyyət insanlarsız mümkün olmayan bir anlayışdır və formadır, strukturdur. Cəmiyyətin mexanizmi də insanların hərəkətləri ilə formalaşır. Hər bir xalq (millət) öz cəmiyyətinə, dövlətinə və özünü idarə etmə formasına xasdır. İdarəetmə prosesi hökm verməkdən və

ehtiyacları, tələbatları tənzimləməkdən də meydana gəlir. Cəmiyyətlərin (sosial quruluş formalarının) və dövlətlərin (siyasi quruluş formalarının) formalaşmasına həm **daxili amill r**-xalqların tarixi inkişaf mərhələlərində yaşadıkları bəlli məkanlarda əldə etdikləri mədəniyyət elementləri, həm də **xarici v ümumi (dünya üzr olan) amill r**-başqa xalqlardan və cəmiyyətlərdən qazandıqları elementlər (ya müharibə nəticəsində, ya da sülh şəraitində inteqrasiya zamanı) təsir göstərir. İstər daxildə olsun, istərsə də xarici amillərdən asılı olsun, bütün insanlar özlərinə faydalı olanı (yaxşını) seçməyə can atırlar. İnsanlarda xoşbəxtliyə əsaslanan əsas amal yaxşının əldə olunmasına çalışılaraq, firavan yaşamaqdan ibarətdir. Yaxşı- estetikadır və etikadır, həm də pislikləri ayırd etmək üçün numunədir. İnsanlar yaxşını seçirlər. Deməli, insanlar estetikamı pislə müqayisədə yüksək dəyərlə qiymətləndirirlər. Daxili və xarici amillərin **dal tli** (yaxşı) məzmunu bərabərliyi meydana gətirir. Ədalət (həmçinin bu və ya digər formada müəyyən məqamlarda və şəraitlərdə ortaya çıxan ədalətsizlik) bütün insanların təbiətində mövcud olduğundan, xalqlar bir-birilərinə ədalətli qaydaları ötürə bilirlər. Bu qaydalar bioloji və ruhi nöqtəyi-nəzərdən insanların daxillərində olur və insanlar öz daxillərində olanları mübadilə (tövsiyyə-nəsihət şəkilində) edirlər. İnsanların bir çoxları düzgün yollarla faydalar götürməyə can atırlar, digər üçün isə düzgün yolların olması olmaya da bilər və əsas nəticə əldə ediləndən ibarət olur.

C miyy t, əvvəlcə qeyd edildiyi kimi, elə insanlardan təşkil edilən, onların münasibətlərini müəyyən edən, eləcə də sosial varlıqlar kimi ehtiyac və tələbatlarının mahiyyətini əks etdirən bir formadır, həmçinin məzmundur. Cəmiyyət enerji mənbəyidir ki, insanlar həm bu mənbəni formalaşdırırlar, həm də mənbədən bölgü üzrə istifadə edirlər. Ədalətli bölgü pozitivdir, müsbətdir. O cəmiyyətlər ədalətli hesab oluna bilər ki, həmin cəmiyyətlərdə “toplama” və “bölmə” prinsipləri

nisbətən ədalətli qaydada həyata keçmiş olur. Cəmiyyətin qurulmasında müxtəlif yaş təbəqələri arasında olan münasibətlər, eləcə də eyni yaş təbəqələri arasında olan münasibətlər əsas götürülür. Cəmiyyət insanlar arasında onların maraqlarına uyğun şəkildə münasibət quran bir quruluşa xas olur. Cəmiyyətin qurulmasına və ictimai idarəetmənin məzmun və xassələrinə cəmiyyətdə mövcud olan adət-ənənələr və digər mədəniyyət elementləri (bu elementlər dini baxışlardan da formalaşır) və normaları təsir göstərir. Mədəniyyətə mütəxəssislər tərəfindən normalar kimi baxılır. Bu adət-ənənələr (bunlar da normalardır) dövlət səviyyəsində belə hüquqi tənzimləmənin obyektinə və predmetinə olur. Məsələn, ərəb ölkələrində dövlətin qadınlara olan münasibətləri onların həyat yoldaşları ilə bağlılığı amilindən (məişət adət-ənənələrindən) asılı olur. Qadınların əksər hüquqları (*məsələn, seçkilərdə iştirak etmək hüquqlarına ərlərinin icazə vermələri*) onların ərlərinin iradələrindən asılı olur. Bu baxımdan da cəmiyyətin adət-ənənələri dövlət idarəçiliyinin və ictimai idarənin məzmununa oturur. Ərəb cəmiyyətlərində “məişət hakimiyyəti” üstünlük təşkil edir və adət-ənənələr hökm vasitələri kimi istifadə olunur. Bir çox cəmiyyətlərdə (Avropa cəmiyyətlərində) isə hamının mənafeyinə (qadınlar və kişilər birlikdə) müəyyən qədər cavab verən qaydalar mövcud olur. Liberal qaydalar insanların cəm halda ruhuna müsbət təsirlər göstərir və insanların rahat və sərbəst yaşamasının əsaslarını təşkil edir. Cəmiyyətlərin sabitliyinin mövcudluğu insanların liberal həyatlarından asılı olur. Eyni zamanda vərdislər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, adət-ənənələrin siyasətdə böyük təsirləri təbii ki, vərdisləri meydana gətirir. Adətlər siyasi vərdisləri yaradır və siyasi adət-ənənələr də sabitliyin yaranmasında böyük rol oynayır. Bu baxımdan da Şərqi mühafizəkarlığı şərqi cəmiyyətlərinin qorunmasında böyük ideoloji vasitə və baza xətt hesab olunur. Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu adət-ənənələrin radikallığı

kasıbçılığın (aşığı həyat tərzinin) tüğyan etdiyi cəmiyyətlərdə (məsələn, Suriyada, Misirdə) sosial-siyasi partlayışlara gətirib çıxara bilər. Adət-ənənəyə söykənən, lakin maddi baxımdan zəngin olan cəmiyyətlər (məsələn, Qətər, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri) isə sabitliyə meyil edirlər. Burada maddi amillərlə adət-ənənələrin zəngin vəhdəti insanların normalar şəklində maraqlarını təmin etməyə yönəlir.

Sakit və sabit cəmiyyətlər möhkəm və güclü olur. Kövrək və “qanı qaynayan” cəmiyyətlər isə əsasən qeyri-liberal və bir çox hallarda infantil cəmiyyətlər hesab oluna bilər. “Qanın qaynaması” o cəmiyyətlərdə mövcud olur ki, həmin cəmiyyətlərdə matriarxat (matriarxal-qadınların hakim olduğu cəmiyyətlər) təbəqə üzərində patriarxal (kişilərin hakimliyini əks etdirən ictimai quruluş) hökmü çox güclü olur. Mühafizəkar cəmiyyətlərdə, eləcə də adət-ənənələrin hakim kəsdiiyi, alətlərə çevrildiyi cəmiyyətlərdə kişilərin hökmü daha güclü olur. Məsələn, Əfqanıstanda, Pakistanda və Hindistanda, kasıb Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrində qadınlara qarşı zorakılıq halları üsütnlük təşkil edir. Bu da təbii ki, cəmiyyətlərdə rasionalizmin və liberalizmin qarşısını alır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, cəmiyyətlər mühafizəkar (adət-ənənələrdən asılı) və rasionalliberal (pozitiv normaların, universal hüquq normalarının hökm sürdüyü) formalara bölünür.

Xalqın mədəniyyəti cəmiyyətin idarə olunmasına təsir göstərir. Adət-ənənələr eləcə də dövlət quruluşlarına təsir göstərir. Məsələn, **mütləq monarxiyalar** demək olar ki, cəmiyyətin adət-ənənələri üzərində formalaşır. Məsələn, Hindistanın şimal-şərqində yerləşən Butan krallığında cəmiyyət demək olar ki, daha çox adətlərlə (dini-fəlsəfi baxışları da özündə əks etdirən adətlər) idarə olunur. Cəmiyyətin ənənəliyi uzun illərdir davam edir. **Respublika** quruluşları isə daha çox rasionalliberal və liberal cəmiyyətlərə xas olur. Adət-ənənələr üzərində qurulan (quruluş formaları adətlərə uyğun gələn dövlətlər) dövlətlər öz xalqlarının milli

mentalitetinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərə bilirlər. Burada “ağsaqqallıq institutu” da güclü hakim mövqeyə xas olur. Bu institutun olması və güclü fəaliyyəti, eləcə də nəzarəti fərdlərin kütləvi şəkildə inkişafının qarşısını alır. Belə halda cəmiyyətin ümumi enerjisi zəif olur. Demokratiya quruluşlarında (azad cəmiyyətlərdə) isə fərdlərin toplumu və onların rəşional münasibətlər əsasında əlaqələri total inkişafı ortaya çıxarır. Əgər respublika quruluşları, hər şeyin pozitiv seçim əsasında müəyyən edilməsi adət-ənənələrin hökm sürdüüyü cəmiyyətlərdə mövcud olursa, belə hal əksər hallarda inkişafa mane olur. Bu formalar cəmiyyətləri öz ənənəvi yollarından döndərir. Cəmiyyətlərdəki baxışlarda **ikidir liyi** meydana gətirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətlər respublika quruluş yolunu tutarlarsa, onda, öz adət-ənənələrinin idarəçiliklərindən (siyasətdə istifadəsindən) imtina etməlidirlər. Belə hallar baş verərsə, yəni, adət-ənənələr arxa plana keçərsə, cəmiyyətlərdə kəskin qarşıdurmalar yaranar və cəmiyyətlə dövlət arasında rəvan münasibətlər olmaya bilər. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, respublika quruluşları adət-ənənələrin hökm sürdüüyü cəmiyyətlərdə formal xarakter daşıyır. Respublika quruluşları adət-ənənələrin hökm sürdüüyü və kasıbçılıqdan əziyyət çəkən cəmiyyətlər üçün əlçatmaz olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, “respublika” ali quruluş formasıdır və müasir məzmunu baxımından adət-ənənələrin yükləndiyi və maarifçilikdən geri qalmış cəmiyyətlər üçün model və numunə kimi münasib deyil.

Respublika quruluşları Şərqi etnik mentalitetində Avropada olduğu şəkildə bərqərar ola bilmir. Adət-ənənələrin hökm sürdüüyü cəmiyyətlərə monarxiyalar daha çox uyğun gəlir. Aralıq məkanlarda yerləşən xalqlarda isə **monarxiyaların konstitusiyalı forması** münasib hesab edilməlidir. Aralıq məkanlarda-Avro-Asiya məkanlarında, yerləşən dövlətlərə konstitusiyalı monarxiyalar daha çox uyğundur. Belə məkanlarda respublika quruluşları (prezidentli

və ya da parlamentli) və ya da teokratik, eləcə də mütləqiyyət monarxiyaları ayrı-ayrılıqda mövcud ola bilməz.

Hər bir xalq öz davamlı inkişafını təmin etmək üçün öz milli mentalitetinə uyğun idarəetmə forması seçməlidir. *(Onu nəzərə almalıdır ki, adətlərin yaratdığı ənənə və vərdişlər hər bir xalqın milli genetik xarakter kodundan yaranır).* Əks təqdirdə, cəmiyyətin inkişafı üçün sabitliyin daimiliyi şübhə altına alınır. **rq monarxiya, Q rb is demokratiya xasdır.** Bu baxımdan da respublika quruluşlarının Misir, Liviya, Suriya, İraq, İran, Pakistan kimi adət-ənənələrin hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə, eləcə də Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyanın bir çox ölkələrində mövcud olması bu quruluş formasının sadəcə formal məzmununu üzə çıxarır. Bu baxımdan da daxili məzmun etibarilə adı çəkilən ölkələrdə sadəcə olaraq monarxiya-sultanlıq, əmirlik, krallıq kimi formalar mövcud olmalıdır. Aralıq coğrafi məkanlarda yerləşən dövlətlərdə-Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan, Mərkəzi Asiya dövlətləri kimi ölkələrdə isə konstitusiyalı monarxiyalar daha məqbul hesab edilməlidir. Çünki bu xalqların davamlı iqtisadi və siyasi inkişafında respublika quruluşları tam şəkildə faydasını verə bilməz. Belə cəmiyyətlərdə həm rasionallıq təfəkkür, həm də adətlərin tryaktorik qaydada yaşadığı ənənəyə əsaslanan təfəkkür mövcuddur və bu iki fərqli istiqamətlər kontrastlar olaraq qarşı-qarşıyadır. Bu baxımdan da qarşıq quruluşa-həm hüquq normalarının əksini tapdığı idarəçiliyə, həm də adət-ənənələrin mövcud olduğu idarəçiliyə ehtiyac vardır. Konstitusiyalı monarxiyalar həm də adı çəkilən cəmiyyətlərdə yumşaq adətləri yarada bilər və münasibətlərin bərk məzmununu aradan götürməkdə kömək edə bilər. Aralıq coğrafi-mədəni cəmiyyətlərdə *(müxtəlif dini cəmiyyətlərin qovuşmasında və Şərq-Qərb sivilizasiyalarının qarşılaşmasında)* həm rasionallıq mövcud olur-məsələn, Türkiyədə, Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, həm də adət-ənənələr ciddi şəkildə

hökm sürür və cəmiyyətin əxlaq məsələsində, ənənəvi təfəkkürün formalaşmasında adət-ənənlər böyük rola malik olur.

Qəbul etmək lazımdır ki, “hökm” bütün insanların təbiətində olur. Şərqlə cəmiyyətlərində isə zəiflərin çoxluğu (qadınların və kasıb insanların, əsarətdə qalanların çoxluğu) güclülərə imkan verir ki, onlar üzərində daha çox hökmli olsunlar. Bu “çoxalan hökm” xarakterinin böyüməsi cəmiyyətə və dövlətə də sirayət edir. Bu baxımdan da Şərqlə hökmü respublika quruluşlarına xarakterik deyil. Respublika quruluşlarında da idarəetmə və hökm mövcuddur. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, burada hökm edən və əks tərəf adətlərə yox, daha çox hüquq normalarına tabe olur. Bir çox Şərqlə xalqlarının konstitusiyalı monarxiya quruluşları onlara imkan verə bilər ki, rəşional düşüncəli insanlar və digər insanlar (bütünlükdə hər kəs) da özlərinə yer tapa bilsinlər.

İnkişaf cəmiyyətin və dövlətin quruluşuna, bu baxımdan da idarəçiliyinə bağlı olduğundan inkişafı şərtləndirən sabitlik və idarəçilikdən və maraqların təqribi əsaslarla bərabər şəkildə təminatından asılı olur.

Sülh “ç tiri” altında inkişaf. Çətir sözü çoxlarımıza məlumdur. Bu əşyadan biz insanlar adətən yağışdan, qardan, doludan və günəş şüasının güclü təsirindən qorunmaq üçün (xüsusilə qadınlar) istifadə edirik. Bu istifadə zərurəti yalnız təbiət hadisələri və onların sağlamlığa ziyan vurması zamanı ortaya çıxır.

İnkişaf elə bir mərhələdir ki, bunun üzərində sülh daima bir örtük kimi mövcud olmalıdır. Sülh örtüyü-sülh çətiri inkişafın əsaslarını təşkil edir. İnkişaf proseslərindən daha möhkəm və dayanıqlı “sülh çətirləri” yaranır. Sülh çətiri əsasən kənardan gələn və inkişafın qarşısını alan bir sədd rolunu oynamalıdır. İnkişafın özündən yaranan sülh örtüyü (sülh çətiri) başlıca olaraq insanların və cəmiyyətin inkişafını təmin edir, eləcə də inkişafın qorunması üçün vasitə rolunu oynayır. Sülh çətiri əsasən inkişafın ölçüsündən daha böyük olmalıdır və

ümumilikdə və fərdi hallarda inkişaf proseslərini əhatə etməlidir. Belə ki, cəmiyyətlərdə inkişaf cərəyanları bütün sahələri əhatə etməlidir ki, sülh çətiirləri bütün cəmiyyəti əhatə edə bilsin və cəmiyyətin deqradasiyası (tənəzzülü) üçün kənar ünsürlərin cəmiyyətə daxil olmasının qarşısını alsın. Sülh çətiirlərini maddi inkişaf meydana gətirir. Sülh çətiirlərinin elementləri, onun materialı əsasən inkişaf elementlərindən təşkil olunur. Sülh çətiirləri sanki təbiət hadisələrindən inkişaf proseslərini qoruyur. Cəmiyyətlərdə və dövlətlər arasındakı əlaqələrdə dövlətlərin başları üstündən sülh çətiirlərinin qurulması o halda baş verir ki, bu proseslər həm daxildən gedir, həm də xaricdən meydana gəlir. Belə ki, daxili inkişaf prosesləri beynəlxalq səviyyədə inkişaf prosesləri ilə uyğunlaşdırılır. Hər iki istiqamətin yaratdığı “materiallardan” sülh çətiirləri meydana gəlir. Sülh çətiirlərini yaratmaq üçün ölkənin daxili və xarici siyasəti şəffaf qaydada bir-birilə uyğunlaşdırılır.

İnsan hüquqlarının təminatı, sülh və inkişaf. İnsan hüquqları insanların azadlıqlarından irəli gələrək **təbii (baza-alt)** və **pozitiv** (təbii hüquqlara xidmət edən **üst-lav**) hüquqlara bölünür. Təbii hüquqlar öz tarixi baxımından çox zəngindir. Bu hüquqların tarixini hətta insanların ilkin cəmiyyətlər halında yaşadıkları dövrlərə qədər aparıb çıxarmaq olar. Pozitiv hüquqlar isə insanların dövlətlər adlanan siyasi təsisatlar formasında yaşadıkları dövrdən yaranmağa başlayıb. Dövlətlər və onların hakimiyyətləri dövlətçilik tarixinin ilkin dövrlərində insanlara pozitiv hüquqlar verməklə məşğul olublar. Qədim qanunları bunlara misal göstərmək olar. Lakin bununla yanaşı, hakimiyyətlər insanların hüquqlarını da əllərindən alıblar və təbii hüquqlarını məhdudlaşdırıblar.

İnsan hüquqlarının təsbit olunmuş formaları, onun nəzəri əsasları daha çox XVIII-XIX (1791-ci il tarixli Fransa konstitusiyası qəbul olunmamışdan qabaq- 1789-cu ildə İnsan və

vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamə qəbul olundu və bu sənəd Fransa konstitusiyasının tərkibi kimi götürüldü) əsrlərdən formalaşmağa başlayıb. Azadlıq hüquqları (bütün hüquqların azad və sərbəst şəkildə təmin edilməsi) ən əsas insan hüquqları kimi qəbul olunur və təbii hüquqların bazasını təşkil edir. Azadlıq-sərbəst şəkildə (süni maneələr olmadan) çox sahələr üzrə - imkanlara bağlı səviyyədə hərəkət etmək və fikir bildirmək vəziyyətidir. Azadlıq insanların imkanları (potensialları) çərçivəsində sərbəst hərəkət etmələrini ifadə edən bir anlayışdır. Fərdin azadlığı üçün təbii maneələr - digər fərdin azadlıq arenasıdır, azad hərəkət etmək sərhəddir, eləcə də təbii fəlakətlər və müharibələrdir. Həmçinin insanlar cinayət törətdikdə azadlıqları zamanla məhdudlaşdırılır. Azadlıq da burada idarə olunan bir məfhumla çevrilir. Fərdin özü də daxilən özünün azadlığını məhdudlaşdırma qabiliyyətinə və dərrakəsinə malik olur. Özünümüdafiə xüsusiyyətləri və ətraf aləmin reaksiyalarına, qıcıqlarına cavab vermək refleksləri insanların lazımı anlarda öz azadlıqlarını məhdudlaşdırmağa gətirib çıxarır. Azadlıq insanların özləri tərəfindən yaranan normalarla idarə olunan bir məfhumla çevrilir. Azadlığın idarə olunması da məhz digərlərinin azad şəraitdə mövcud olmaq və hərəkət etmək zərurətlərindən meydana gəlir. Ümumi azadlıq sonsuz (burada sərhədlərsiz) hərəkətlər sahəsi deyil. Azadlıq arenasını konkret azadlıq sərhədlərini və məkanlarını özündə əks etdirən çoxrəngli bir xəritədir. Burada məkanlar arasında da fərqlər vardır. Yəni insanlar lazımı anlarda daha çox azad, bir çox hallarda isə az kəmiyyətdə azad olmaq imkanlarına malik olurlar. Azadlıq daima genişləndir və müəyyən sərhədləri çərçivəsində (azadlıq sərhədlərinin müəyyən zamanlarda və şəraitlərdə böyüməsi və məkanlar üzrə çoxaldılması ilə xarakterizə olunan məfhumdur. Azadlıq sərhədlərlə böyüyən bir vəziyyətdir və vasitədir) böyümək xüsusiyyətlərinə malik olur. Məsələn, cəmiyyətlər və dövlətlər inkişaf etdikcə insanların azadlıq hüquqlarının yeni-yeni məkan sərhədləri meydana gəlir. Bu sərhədlər də mütləq və nisbi

qaydada sabit və dəyişkən ola bilər. İnsanlar arasında olan münasibətlərin tərzindən və məzmunundan irəli gələrək azadlıq da öz məkanını dəyişdirmiş olur. Azadlıq fərdin azadlığından başlayaraq, dövlətin, eyni zamanda beynəlxalq aləmin azadlığına qədər genişlənən bir məfhumdur. Azadlıq universal bir sahədir. Onun içərisində çoxslu sayda təsnifat sahələri mövcuddur. İnsanların bütün hüquqlarının yerinə yetirilməsində azadlıq bir şəraitdir və sərbəst hərəkət vəziyyətidir. İnsanların ailədə azadlıqları, cəmiyyətdə və dövlətdə azadlıqları, eləcə də beynəlxalq aləmdə azadlıqları vardır. Azadlıq şaquli və üfiqi vəziyyətlərdə genişləndir. Bu baxımdan da fərdin azadlığı, şəxsin azadlığı, cəmiyyətin azadlığı, xalqın və millətin və dövlətin azadlığı məsələsi ortaya çıxır. Bunlara üfiqi azadlıq mərhələləri demək olar. Məkanların daxilində də azadlıq mərhələləri yaranır. İnsanlara xas olan ləyaqət, şəxsiyyət kimi keyfiyyətlərin ifadə olunduğu azadlıq mərhələləri mövcud olur. Azadlığın siyasi məfumu istiqlaliliklə əvəz olunur. İstiqlalə qovuşmuş xalqlar daha çox özünüdərk etmək xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Bununla yanaşı, insanların fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə də azadlıqları təsnif oluna bilər. Məsələn, insanların əmək sahələrində olan azadlıqları, sosial və mədəni sahələrdə olan azadlıqları mövcuddur. Dövlətin özünün də bütün sahələri üzrə azadlıqları vardır. Lakin bu azadlıqlar məhdudlaşdırıla bilər. Belə ki, dövlətlər beynəlxalq aləmdə eyni gücə malik olmadıqlarından, maraqlar uğrunda etdikləri hərəkətlərlə bir-birilərini məhdudlaşdırıla bilərlər. Dövlətlərin təzyiqlər göstərmək xüsusiyyətləri onların azad hərəkətlərini bu və ya digər səviyyədə məhdudlaşdırıla bilər. Azadlığın razılaşdırılmış formada məhdudlaşdırılması da ədaləti özündə əks etdirən universal normaların yaradılmasından irəli gəlir. Azadlıq özündə mütləq anları əks etdirməklə bərabər, həm də nisbi və şərti xüsusiyyətləri də cəmləşdirir. Məsələn, təbii fəlakətlərdə, müharibələrdə, döyüş meydanlarında insanların (mülki əhəlinin) qorunması istiqamətində onların azadlıqları məhdudlaşdırıla bilər. Azadlıq

hüququnun məhdudlaşdırılması burada yaxşılığa doğru addım deməkdir. Deməli, azadlığın məhdudlaşdırılması həm müsbət, həm də mənfi istiqamətlərdə mümkündür. Azadlıq güzəştlərə getməni tələb edən bir məfhumdur. Tərəflər müəyyən məsələlərdə güzəştlərə gedirlər (öz mübarizələrində müəyyən sərhədlər çəkirlər), nəticədə azadlıqlarını, tam sərbəst hərəkətlərini məhdudlaşdırırlar. Hərəkətlərin razılaşdırılmış formada, qanedicici əsaslarla məhdudlaşdırılması tam məzmun etibarilə azadlığın məhdudlaşdırılması demək deyil. Buradan azadlığın idarə olunması məsələləri ortaya çıxır. Azadlıq idarə edən, elementləri idarəyə cəlb edən bir məfhumdur. Azadlıq həm də hərəkətləri sərbəstləşdirən, enerji boşaldan bir məfhumdur və vəziyyətdir. Azadlıq nəticəsində boş məkanlara çıxan elementlər öz yüklərini boşaltmış olurlar və sərbəst hərəkət sahələri meydana gəlir. Sərbəst hərəkət sahələri də cəmiyyətdə və dövlətdə sabitliyin yaranmasının baza şərtinə çevrilir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, azadlıq enerji yaradandır. Azadlığı məhdudlaşdıran həm də, vəzifədən irəli gələrək, öhdəlikdir və mükəlləfiyyətdir. İnsan qayğısı anlayışı da azadlığın məhdudlaşdırılması üçün mühüm şərtidir. Məsələn, uşaqlara qulluq valideynlərin borcudur. Bu borc bir qədər valideynlərin azad yaşamaq hüquqlarını əllərindən alır. Bu, təbii prosesə çevrilir. Azadlığın məhdudlaşdırılmasında əxlaq və onun tərkibi olan mənəvi dəyərlər (əxlaqı həm də mənəvi dəyərlərin tərkibində görmək olar) mühüm rola malik olur. Azadlıq bu baxımdan heç də tam sərbəst hərəkətə şərait yaranan məfhum deyil. Azadlıq məhdudlaşandır. İnsan özünün mənəvi keyfiyyətləri ilə bioloji tələbatlarına nəzarət etmək funksiyasına malikdir. Azadlığı məhdudlaşdırmaq üçün çoxlu sayda vəziyyətlər və elementlər, eləcə də şəraitlər (təbii və süni) vardır. Azadlıq təbiidir və insanların bioloji-sosial xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Heç bir şəxs öz üzərində digərinin təzyiqi və təsiri ilə yaşamaq istəməz. Bu anda tərəflər üzərində ifrat eqoizm (alt və üst formada) yarana bilər. Azadlıq elə bir təbii nemətdir ki, bu

nemətin əldən alınması (neqativ istiqamətdə), məhdudlaşdırılması əks-təsir və təzyiqlər yaradır.

Hüquq azadlıqla bağlıdır və yalnız azad şəraitdə insanlar öz hüquqlarını təmin etmək imkanlarına malik ola bilərlər. Azadlıq elə bir sahədir ki, daxilən daima zənginləşir, eləcə də subyektlərin qarşılıqlı hərəkət sahələrində nizamlaşma baxımından məhdudlaşır. Azadlıq hərəkətlərə bağlı olduğundan mütləq şəkildə tənzimlənməyə məruz qalır. Eyni zamanda normadan, ədalətdən kənarında azadlıq axtarmaq düzgün deyil. **Azadlıq nizam forması demokratiya, xaos forması isə anarxiyadır.** Azadlığın hüquqda ifadəsi norma və qaydalarda öz əksini tapır. Azadlıq-fərdi, şəxsi, sosial, siyasi məzmunla bağlıdır. Bu məzmunun da elementlərin (fərdlərin-subyektlərin) hərəkət sahələri ilə bağlıdır. Hüquqdan azadlıq normaları, azadlıqdan da hüquq normaları meydana gəlir. Burada azadlıq normaları təbiidir, hüquq normaları isə təbii olana xidmət üçündür. Lap dəqiq ifadə etsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, bu iki norma heç də bir-birindən ayrı deyil. Azadlıq bir hüquqdur və normalarla əks olunandır.

Hüquq-azadlıqdan doğan, ehtiyacları ödəmək baxımından sərbəst hərəkətlərdən meydana gələn bir daxili məzmun və zahiri gerçəklikdir. **Hüquq**- ixtiyar və hərəkət vəzifələri və səlahiyyətidir. **Hüquq** –insanların özlərinin mövcudluğunu əks etdirən, mövcudluğa xidmət edən əxlaq qaydaları və əxlaq normalarıdır. **Hüquq**-insanların vasitələr, obyektlər və predmetlər üzərində vəzifə və səlahiyyətlərini müəyyən edən əxlaq qaydalarıdır və davranışlarıdır. **Hüquq**- insanlara bütün münasibət və əlaqə sahələrində azad şəkildə fikirlərini ifadə etmək üçün verilən təbii səlahiyyətlərin normativ qaydada təcəssümüdür. Hüquqlar azad şəraitdə təmin edilə bilər. **Hüquq**- azadlığın sərbəst şəkildə ifadəsini nizama salmaq vəzifəsi, səlahiyyəti və öhdəliyidir. Normalarla hüquq təmin olunur, normalarla hüququn təmin olunması istiqamətində öhdəliklər meydana gəlir. **Hüquq**- insan hərəkətlərinə (müsbət

hərəkətlərə, faydaverici hərəkətlərə) haqq qazandıran bir anlayışdır. Bu baxımdan da hüququn məzmununda mütləq bir ədalət vardır. Ədalət də hərəkətlər sayəsində balanslaşdırmanı təmin edir. İnsan hüquqları özündə azadlığı, sərbəst hərəkətləri birləşdirən və insanlara xas olan normalardır. İnsanlar öz təbii (anadangəlmə) hüquqlarını özləri təmin edirlər. Bunun üçün təminədi vasitələr, mənbələr, eləcə də subyektlər təşkil edirlər. Subyektlər enerji mənbələri rolunda çıxış edirlər. Azadlıq insanın təbii haqqıdır. Təbii haqları azad şəkildə təmin etmək də (hüquqlar) da insanlara xasdır. Azadlıq mənəvi bir nemətdir. Bu, özündə çoxlu sayda dəyərləri əks etdirir. Təbii hüquq insanlara digər hüquqlardan istifadə etmək imkanlarını verir. Azadlıq həm də təbii hüquqların təmin olunmasının başlanğıcıdır, ona şərt verəndir. Eləcə də azadlıq trayektoriyalarında hüquq trayektoriyaları meydana gəlir.

İnsanlar *(digər canlıları da bir çox məsələdə bura aid etmək olar. Məsələn, yaşıllıqların-nadir ağacların qorunması, ovları qadağan edilmiş heyvanların yaşamaqları üçün qoruqların təşkili sayəsində insanlar tərəfindən digər canlıların da yaşamaq haqları qəbul edilir)* canlı varlıqlar kimi yaşamaq hüquqlarına (təbii haqlara) malikdirlər. Hüquqlar toxunulmazdır. Lakin insan fəaliyyəti bir çox hallarda bu toxunulmazlığı aradan qaldırır. Xüsusilə cinayət törətdikdə *(başqalarına və cəmiyyətə, dövlətə, fərdi, ümumi-ictimai mənafeyə zərbə vurduqda, tərəflərə maddi ziyan vurduqda, xəsərət yetirdikdə, ictimai təhlükələr yaratdıqda)* toxunulmazlıq hüquqları *(məsələn, dövlət və hökumət rəhbərlərinin, parlament üzvlərinin, ombudsmanların (insan hüquqları üzrə müvəkkillərin), diplomatların və qanunla müəyyən olunan digər şəxslərin)* da məhdudlaşdırılır, əllərindən alınır. Yaradıcılıq və quruculuq insanların təbiətlərində olduğundan, bu kimi keyfiyyətlərdən istifadə etmək də insanların təbii hüquqlarıdır. İnsanlar məhz öz yaradıcılıq və quruculuq fəaliyyətləri ilə özlərinin hüquqlarını

artırırlar. Eləcə də maraq təmin etmək baxımından məhdudlaşdırırlar. Təbii ki, belə bir prinsip qəbul olunub ki, insanlar artmalıdırlar və yeni nəsillər meydana gəlməlidir. Bu, həm də dini inanclardan meydana gələn bir əxlaq keyfiyyətidir. İnsanlar bəşəridirlər və bəşəri olduqlarından da təbii hüquqlara malikdirlər, təbii hüquq daşıyıcılarıdır. İnsanlar həm təbii hüquq daşıyıcılarıdır, həm də təbii hüququn tərkibini müəyyən edənlərdir. Hüquq insanlara təbiətdən gəlir (dini baxışlara görə isə Allahın bəxş etdiyi nemətdir) və təbiət hadisələri ilə, eləcə də insanların özləri tərəfindən məhdudlaşdırılır. Azadlıqlar və hüquqlar insan həyatının sonunda təbii yolla ondan geri alınır. İnsanların sərbəst hərəkətləri, eləcə də müəyyən anlarda qarşılıqlı güzəştləri bu hərəkət sahələrini həm sərbəst zonaya çevirir, həm də məhdudlaşdırıcı elementləri üzərə çıxarır. İnsan sərbəst qaydada öz fikrini izah etdikdə enerjisini vermiş olur və digər şəxslər də enerjiden faydalanırlar. İnsanlar sərbəst halda öz fikirlərini müəyyən hədlərdə, çərçivələrdə bildirirlər. Bu baxımdan da fikir bildirmək norma və qaydaları, eləcə də tərkib ölçüləri və keyfiyyətləri meydana gəlir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, fikir də ölçülərə tabe olmaqla, müəyyən normalarla hədlənir. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, həyat özü normaya tabedir. Norma şərtləndiricidir və istiqamətləndiricidir.

nsan haqları-humanizm və maarifçilik dövründə insanların təbii və dərrakədən irəli gələn subyektiv hüquqlarını təsvir edir. İnsan haqlarının əsas konsepti ondan ibarətdir ki, bütün insanlar insan olmalarına görə hamısı eyni hüquqa malik olmalıdırlar və bu hüquqlar izahata ehtiyac duyulmadan hamıya aid edilir.¹ İnsan haqları çox hallarda bütün insanların eyni hüquqa malik olması ideyasına uyğun olaraq bu kimi ifadə olunur: “Hər bir insan onun malik olduğu irqdən, cinsiyyətdən, dildən, dindən, siyasi və digər baxışlardan, milli və sosial

¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Insan_huquqlari.

mənşədən, mülkiyyətdən, doğum və başqa hallardan asılı olmayaraq təmin olunmuş insan haqlarına və azad olmaq hüququna malikdir!”¹ İnsan hüquqları onun fəaliyyətinə uyğun olaraq bütün sahələri əhatə edir. Fəaliyyət genişləndikcə hüquq da genişlənir və insanlara verilən səlahiyyətlər də artır. Hüquq universal ədalət məzmunudur və ümumi ideoloji dayaq olaraq bütün şəbəkələri əhatə edir. Hüququn ədalət məzmunu onun bütün sahələrində hərəkətlərin nəzəri baza qayəsini təşkil edir. Hüquq bərabərlik əsasında davranışdır və vicdanlı olmaq üçün mühüm normativ əsasdır. Bu baxımdan 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul edilən Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin (sənəd preambula və 30 maddədən ibarətdir. BMT Baş Assambleyasında qəbul edilib) birinci maddəsində qeyd edilir ki, *bütün insanlar azad, ləyaqət və hüquqlarına görə bərabər doğulurlar. Onlar idrak və vicdana malikdirlər və bir-biri ilə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar.* İkinci maddəsində yazılır: *“Hər bir insan irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki, silk, yaxud başqa vəziyyətinə görə heç bir fərq qoyulmadan bu Bəyannamədə elan edilmiş bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalıdır. Bundan başqa, insanın mənsub olduğu ölkə, yaxud əraziyə siyasi, hüquqi, yaxud beynəlxalq status əsasında, həmin ərazinin müstəqilliyindən, qəyyumluq altında olmasından, özünü idarə edib-etməməsindən, yaxud suverenliyinin hər hansı məhdudluğundan asılı olmayaraq heç bir fərq qoyulmamalıdır”.* Üçüncü maddəsində göstərilir ki, *hər bir insan yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir.* Dördüncü maddəsinə əsasən, *heç kəs köləlikdə, yaxud asılılıqda saxlanmamalıdır; quldarlıq və qul alverinin bütün növləri qadağandır.* Beşinci maddədə yazılır ki, *heç kəs işgəncəyə, yaxud amansız, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan davranışa və cəzaya məruz qalmamalıdır.*

¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Insan_huquqlari.

Yeddinci maddəyə əsasən, *bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və heç bir fərq qoyulmadan, qanun qarşısında eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququna malikdirlər. Bütün insanların bu Bəyannaməni pozan hər cür ayrı-seçkilikdən və belə ayrı-seçkiliyə təhriklərdən eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququ vardır.*¹ Buradan görünür ki, sənədin bütün maddələri yaxşılığı, pozitivliyi, ədaləti və vicdanlığı qorumağa səsləyir. Eyni zamanda qəbul edilməlidir ki, hüquq - insanların harada hərəkətləri varsa, orada onlardır. Təbii hüquqlar (baza-alt hüquqlar) və bu hüquqları qoruyan üst normativ hüquqlar (pozitiv hüquqlar) bütün mənəvi keyfiyyətləri və insanlıq dəyərlərini qorumaqla bərabər, həm də bu kimi keyfiyyətlərin əsasında fəaliyyətin təşkil edilməsi və qorunması üçün müvafiq hərəkətləri normalara salır. İnsan hüquqlarında vicdan, ləyaqət, namus, şərəf və s. kimi insanlıq dəyərlərinin əks olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən 1947-ci ilin may ayının 3-də qüvvəyə minən Yaponiya Konstitusiyasında yazılır ki, *bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və irqi, dini, cinsi, sosial vəziyyəti, həmçinin mənşəyi motivləri üzrə müəyyən olunan sosial, iqtisadi və siyasi münasibətlərdə diskriminasiyaya məruz qala bilməz.-Maddə 14. Fikir və şərəf azadlığı pozula bilməz.- Maddə 19. Heç kəs həyatdan və ya azadlıqdan məhrum edilə bilməz və cəzaya məruz qala bilməz.- Maddə 31.*² Azərbaycan Konstitusiyasının **sas insan v v t nda hüquqlarının v azadlıqlarının sas prinsipi adlanan** III fəslində qeyd edilir ki, *hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. (Maddə 24. I bənd).*

¹ Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi.

<http://www.diplomatiya.az?p=715>

² Конституция Японии. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, США, Япония, Индия: учеб. пособие / [сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В.В. Маклаков]. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Волтерс Клувер, 2006.-608с. -ISBN5-466-00138-4(в пер). стр. 395-408.

Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. (Maddə 24. II bənd). Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. (Maddə 25. I bənd). Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. (Maddə 25. II bənd). Dövlət, irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. (Maddə 25. III bənd). Hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. (Maddə 46. I bənd). Hər kəsin vicdan azadlığı vardır (Maddə 48. I bənd).

(Qeyd: burada insan və vətəndaş hüquqları anlayışı (fikri) işlədilir. Belə hesab etmək olar ki, əslində bu anlayışlar bir-birilə sıx bağlıdır və daxilən eyni məzmun kəsb edirlər. Belə ki, vətəndaş elə insanın özüdür. Dövlət öz sakininə vətəndaş adını verməklə (doğulduğu andan), həm də status vermiş olur. Bu da insanların təbii hüquqlarının normalarla tənzimlənməsi üçün zəmin yaratmış olur. **O da q bul edil ndir ki, insan v t nda dan daha önd dayanır. V t nda lıq dövl tin verdiyi ictimai-siyasi bir statusdur v vasit dir. nsan b ri anlayı dır, m fhumdur, m xluqdur, v t nda is insanlara aid olmaqla, ictimai-siyasi anlayı dır.**

Vətəndaş hüquq normalarının sosial-siyasi məzmunlu obyektidir. Dövlət öz sakininə vətəndaş statusu verməklə vətəndaşı həm də sosial-siyasi tərəfə çevirmiş olur və öz qarşısında vətəndaşın təbii hüquqlarını yüksək səviyyədə təmin etməyi ali məqsədlər kimi qoyur. Azərbaycan Konstitusiyasının 12-ci maddəsində də qeyd olunur ki, *insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin*

təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Dövlət hüquq sahələrini müəyyən edir və həmin sahələr üzrə insanların baza hüquqlarının təminatçısı rolunda çıxış edir. Dövlət insanların təbii hüquqlarının (ümmilikdə insan hüquqlarının) təsnif olunmasında başlıca təminədiçi funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 71-ci maddəsində yazılır ki, ***konstitusiyada təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakmiyyəti orqanlarının borcudur***. Buradan da görünür ki, dövlət insan hüquqlarını qorumaq üçün öz strukturlarının üzərinə vəzifə və öhdəliklər qoyur).

Təbii hüquqlar çoxtərkiibli və demək olar ki, insanların maddi və mənəvi həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Təbii hüquqların təsnifatı insanların mövcudluğu ilə onların davranışlarını müəyyən edən bütün sahələri əhatə edir. Təbii hüquqların təsnif olunması məsələləri həm təbii hüquq daşıyıcısı olan insanların özlərindən əks olunur, həm də insanların fəaliyyət göstərdiyi sahələrlə müəyyən olunur. Yəni insanlar özləri ilə hansı sahədə olursa olsun, həm təbii hüquqları daşıyırlar, həm də bu hüquqları təmin edən əlavə hüquqi tərəflərə çevrilirlər. İnsanlar baza və üst qatları əhatə edən hüquqdaşıyıcı ünsür rolunu oynayırlar. Təbii hüquqların təsnifatı kimi Azərbaycan Konstitusiyasında ***yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, nikah hüququ, əmək hüququ, tətillər, istirahət, sosial təminat, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, mədəniyyət və təhsil, mənzil və s.*** hüquq sahələri və istiqamətləri qeyd olunur. Ümumiyyətlə, belə hesab etmək olar ki, insan hüquqları **kompleks** xarakteri kəsb edir və onun bütün fəaliyyət sahələrində vəzifələri ilə birlikdə mövcud olur. Dövlətin piramidal formalı siyasi sistemi də insanların şaxələnmiş hüquqlarını (mərkəzi və yerli əhəmiyyətli) təmin

etməkdən ibarətdir. İnsan fəaliyyəti inkişaf etdikcə, yeni sahələr yarandıqca dövlət həmin fəaliyyət sahəsini özünün tənzimləmə obyektinə çevirir və bu sahələrdə insanların təbii hüquqlarının təminatçısı rolunu oynayır. Dövlətin vətəndaşı onun fəaliyyətinin, bu baxımdan xidmətinin əsas obyektinə çevrilir. İnsan hüquqları onun azdıqları ilə bağlıdır və insanlar yalnız azad şəraitdə öz hüquqlarından istifadə edə bilərlər.

Hüquq, qeyd olunmuş kimi, səlahiyyət, vəzifə funksiyaları, vəzifə öhdəlikləri kimi vasitələri özündə əks etdirən bir anlayışdır. Hüquq bu kimi kriteriyaları normalarla müəyyən edir. Normalar özündə müəyyən elementlərin xassələrini, o cümlədən tərkibini və kəmiyyətini əks etdirir. Hüquq zəngin tərkibə malikdir və insan fəaliyyətinin və mövcudluğunun bütün sahələrini əhatə edir. İnsan hüquqları dedikdə, daha çox, ilk növbədə insanların anadangəlmə, təbii hüquqları nəzərdə tutulur. Təbii hüquqların mövcudluğu dövrü anadan gəlmə anından (hətta qadınların hamiləliyinin müəyyən aylarından) ölüm anına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə insan fəaliyyətinin bütün pozitiv cəhətləri onun təbii hüquqlarını qoruyur və inkişaf etdirir. Təbii hüquqlar əks olunur, ifadə olunur və sahələr üzrə müxtəlif məzmun (təsnifat baxımından) kəsb edir. Təbii hüquqlar insanların ədalətli münasibətlərindən və bir-biriləri ilə olan əlaqələrindən də ortaya çıxır. İnsanlara xas olan və digərlərini narahat etməyən (bir şəxs başqa şəxsə zərər vurmamalıdır, xəsarət yetirməməlidir, başqa şəxslərin mənafeyinə toxunmamalıdır və s.) bütün normal hərəkətlər insanların təbii hüquqlarını əks etdirir. Təbii hüquqlar həyat normalarında tələbat və təbii qayğı normalarında öz əksini tapır. İnsanların hərəkətləri və hərəkətləri ortaya çıxaran şərtlər onların təbii hüquqlarını meydana gətirir, üzərə çıxarır. İnsan fəaliyyətsiz dövründə də toxunulamazlıq hüququna malikdir. Bu zaman təbii hüquqlar **“lal”** xakateri kəsb edir. İnsanlar hərəkət etdikcə, məhz hüquqlar fəal müdafiə və təminat obyektinə çevrilir. Təbii

hüquqların normalarla ifadəsindən müəyyən ölçü və şərtlər ortaya çıxır. Təbii hüquqların təmin edilməsi məsələsində vacib elementlər-subyektlər, obyektlər, vasitələr, resurslar, şərait və zaman gerçəkliyi mühüm rol oynayır. Hüquq təmin ediməklə müəyyən olunur. Həm də müəyyən edilərək təmin olunur.

İnsanlar bioloji və sosial varlıqlardır. Bu kimi xüsusiyyətlər onlara həm təbiətdən gəlir, həm də yaşadıkları quruluş olan cəmiyyətin yeni-yeni əsaslarının formalaşdırılmasından (sosial tələbatın ödənilməsinə əsaslanan hüquqlar) ortaya çıxır. İnsanların sosial varlıqlar kimi mövcudluqları onların cəmiyyətlərdə iştiraklarının əsaslarını yaradır. İnsanlar öz hüquqları baxımından dövlətlərinə və cəmiyyətlərinə bağlı olurlar. Hüquq insanları məkanlara və sistemlərə bağlayan vasitələr kimi də əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsində yazılır ki, ***hər bir insan cəmiyyət qarşısında borcludur, çünki şəxsiyyətin azad və tam inkişafı yalnız cəmiyyətdə mümkündür.*** İnsanların buradan həm də sosial-ictimai hüquqları meydana gəlir. İnsanlar hal-hazırda xoşbəxt həyat sürmək üçün, eləcə də öz hüquqlarını təmin etmək və mühafizə etmək məqsədilə müəyyən potensial mərkəzlər-məsələn, dövlətlər yaradırlar. Bu potensial mərkəzlərinin fəaliyyəti insanların siyasət sahəsində olan təbii hüquqlarını təmin etmək zərurətini ortaya çıxarır. İnsanların fəaliyyəti onların həm təbii hüquqlarının mövcudluq fəaliyyətini aşkarlayır, həm də genişləndirir.

İnsanlar əqli düşüncəyə malik olan varlıqlar olduğundan, onların təbii hüquqlarının olması da mühüm təbii şərtə çevrilir. İnsanların yaşayışları üçün bütün tələbatlar üzrə insanların maraqlarının əks olunduğu sahələr **insan hüquqları sahəsi** adlandırılmalıdır. İnsanların həm sərbəst hərəkətləri, həm də sərbəst mövqeləri, vəziyyətləri onların hüquqlarının olmasını şərtləndirir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, insanların təbii hüquqları da təsnif oluna bilər. Bu, həm də təbii hüquqların dərəcələnməsini

ortaya çıxara bilir. Yəni ən vacib olan, ilkin dərəcədə ödənilməyə və mühafizə olunmağa ehtiyacı olan hüquqlar mövcud olur. Məsələn, insanların mövcudluqları üçün ilkin şərt onlar üçün qida və hava şəraitinin (*burada hava şəraiti dedikdə, insanların havasız məkənlərdə yaşamasına qətiyyən yol verməmək nəzərdə tutulmalıdır*) yaradılmasıdır. Sonra onların geyim və yaşayış şəraiti ilə təmin etmək vacibdir. Bu imkanlar insanların mövcudluğunun birinci və ikinci şərtidir. Müvafiq hüquqlar dərəcələnmək baxımından birincidir və əsas bazadır. Baza təbii hüquqlar insanların müvafiq şəraitlərdə yaşamaqları üçün ortaya çıxan tələbatları ödəmək üçündür. İnsanlar yaşamaq üçün, əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, ilkin şərtlərlə, vasitələrlə -mənzillə təmin olunmalıdırlar, azad yaşamaladırlar, fiziki və əqli əməklə məşğul olmalıdırlar, məişət münasibətlərinə daxil olmalıdırlar. Ailə qurmalıdırlar, valideynlik hüquqlarına sahib olmalıdırlar, valideyn himayəsində yaşamaladırlar, təhsil almaldırlar, sağlamlıqlarını qorunmalıdırlar və s. İnsanlar eləcə də müəyyən bioloji tələbatları ödəməlidirlər. Buradan da təbii hüquqlar müəyyən olunaraq ortaya çıxır. Təbii hüquqlara həmçinin azad fikir bildirmək, məişətdə azad və sərbəst gəzmək, həyatda ümumiyyətlə sərbəst fəaliyyət göstərmək, mövqe tutmaq kimi hüquqlar aid olmalıdır.

Müəyyən dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə insan hüquqlarının təmin edilməsi elə inkişafı meydana gətirir. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq vasitələr lazım gəlir. Bu vasitələrin mövcudluğu, eləcə də vasitələrin hərəkətə gətirilməsi inkişafın şərtlərini meydana gətirir. İnkişaf tendensiyaları və inkişaf elementləri də insan hüquqlarının qorunmasını və təminatını yerinə yetirir. İnsanların hüquqları təmin edildikcə onların həyata baxışları da daima yeniləşir. Zaman və şəraitin ortaya çıxardığı tələbatdan irəli gələrək, insanlar yeni-yeni vasitələr əldə etmək üçün yeni enerji mənbələri yaratmaq istəyirlər. Buradan da yeni elementlər

ortaya çıxır. Yeni enerji mənbələri insan hüquqlarının təminatı və yaxşılaşdırılması üçün mühüm rol oynayır. Enerji mənbələri elementlərə istiqamətlər vermək üçün mühüm qüvvələr rolunda çıxış edir. İnsan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin olunduğu cəmiyyətlərdə sabitlik və tərəflər arasında-vətəndaşlarla dövlət hakimiyyəti arasında sülh hökm sürür. İnsan hüquqlarının təmin edilməsində ilkin amil kimi maddi ehtiyacların ödənilməsi əsas götürülür. Hüquq ehtiyaclarının ödənilməsi ilə təmin edilmiş olur.

Hər bir yaş dövrünə məxsus insan hüquqları vardır. Uşaqlar böyüdükcə fəaliyyət qabiliyyətləri də artır və hərəkət sahələri genişlənir. Nəticədə onların hüquqlarının kriteriyaları da böyüyür. İnsanlar uşaqlıq dövrlərində və yaşlı olanda daha çox qayğıya ehtiyac duyurlar. Qayğıya çox ehtyacı olan tərəflərin hüquqları daha çox qorunmalıdır. Buradan da belə bir prinsipi ortaya çıxır ki, təbii hüquqların qorunması kəmiyyətləri həm də zəif təbəqə üzərində daha çox olur.

İnsanların hərəkət fəaliyyətləri genişləndikcə onlar həm də hüquq qoruyan tərəflərə çevrilirlər. Məsələn, mühüm dövlət postu tutan məmurun və ya da siyasi şəxsin vəzifəsinə görə məsuliyyəti və öhdəliyi də böyük olur. Bu şəxslər öz vəzifələrinə müvafiq olaraq hüquq qoruyan, hüquq müdafiə edən, hüquq təmin edən tərəfin nümayəndəsinə çevrilirlər. Hüquqların təmin edilməsi tənzimləmədən asılı olur və idarəçiliyə söykənir. İdarəçilik böyüdükcə, bir çox sahələri əhatə etdikcə hüquq təminatı sahələri də böyüyür və hüququ təmin olunmağa ehtiyacı olan şəxslərin də sayı artır.

Hüquq idarəçiliklə bağlıdır və idarəçilik də bütün sahələri əhatə edir. İdarəçilik tənzimləmə deməkdir ki, buradan da hüquqların təmin edilməsi üçün lazımi resurslar ortaya çıxır, potensial meydana gəlir. İdarəçilik sayəsində resurslara təsir göstərilir və resurslar ayrı-ayrı sahələr üzrə bölgü prinsiplərinə tabe olur. Ümumiyyətlə, insanların fəaliyyət göstərdikləri

bütün sahələrdə təbii hüquqlar-**ilkin v baza hüquqlar** və **lav hüquqlar** mövcud olur.

Təbii hüquqlar inkişafa məruz qalır. Dövlət və cəmiyyət inkişaf etdikcə, həm təbii hüquqların qorunması imkanları genişlənir, həm də təbii hüquqların müdafiəsi üçün lazımi resursların sayı artır. Ümumilikdə insan hüquqlarının müdafiəsi və təminatı üçün imkanlar böyüyür. Cəmiyyətlərdə həyata keçirilən mütəmadi islahatlar təbii hüquqların inkişafı üçün lazımi resursların ortaya çıxmasını şərtləndirir. Təbii hüquqlar (insan hüquqları) sahələrə ayrılır. *(Qeyd: əslində insan hüquqları dedikdə, ilk növbədə onun anadangəlmə hüquqları anlayışı başa düşülməlidir. Pozitiv hüquqlara da bir anlayıcı olaraq təbii hüquqların daxilində baxmaq lazımdır. Təbii hüquqlar, əslində, elə insan hüquqlarının özüdür. Hər bir insan onun üçün müvafiq olan şəraitdə fəaliyyət göztərir. Bu anda meydana gələn pozitiv hüquq həqiqətdə təbii hüquq kimi qiymətləndirilməlidir. Təbii hüquq insanların təbiətinə bağlıdır. Onların fəaliyyətləri də təbiətlərinə bağlıdır. Bu baxımdan da hər iki strukturu vahid struktur-sistem, içərisində görmək daha məqbul olar).* Bu da onunla əlaqəli olur ki, insanlar, yəni təbii hüquq daşıyıcıları müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. İnsan hüquqları elmdə də müxtəlif təsnifat sahələrinə ayrılır. Əsas təsnifatlardan biri bunları bir tərəfdən mülki və siyasi, digər tərəfdən isə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara bölməkdir. 80-ci illərdə bunlara üçüncü nəsil adlanan **h mr ylik hüquqları** da əlavə olunub. İnsan hüquqlarının üç nəslə bölünməsi 1979-cu ildə Strasburqdakı Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutunun üzvü milliyətcə çex olan Karel Vaşak tərəfindən irəli sürülüb.¹

Təbii hüquqlara **insanların mülkiyy t hüquqları** da aid olmalıdır. Belə ki, insanlar mülkiyyətsiz (məsələn, evsiz, mənzilsiz) yaşaya bilməzlər. Tarixin mövcud inkişaf şəraiti və yeni yaradılmış gerçəkliklər onu tələb edir ki, insanlar yalnız

¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Insan_huquqlari.

mülkiyyət içərisində, yəni evlərdə, mənzillərdə, otaqlara yaşaya bilirlər. Bu, onların təbiətdən asılı qalmaq vəziyyətlərindən azad edibdir və təbiət asılılığı artıq sivil cəmiyyətlər üçün tarixin arxivinə atılıb. Təbii hüquqlar universal hüquqlardır və hər bir insana aid olundur. Mülki və siyasi hüquqlar təbii hüquqlar hesab olunur. Müasir zamanda insanlar şəxsi telefonsuz və ya da şəxsi avtomobilsiz yaşaya bilirlər. İctimai telefon aparatlarından və ictimai nəqliyyatdan istifadə edərək öz həyatlarını təmin edə bilirlər. Lakin geyimsiz, ərzaqsız, mənzilsiz, yaşayış məskənlərsiz, enerjisiz (istiyə və alova olan tələbat), nikahsız (cinsi əlaqəsiz-fiziki – bioloji qabiliyyəti imkan verirsə), ailəsiz yaşaya bilməz. Bu kimi hüquqlar insanların mövcudluqlarını təmin edən kriteriyalardır. Bu baxımdan da bu kimi hüquq sahələrini təbii hüquqlara aid etmək lazımdır. İnsanların yaşadıkları cəmiyyətlərin sürətli inkişafı onu deməyə əsas verir ki, sivil tələblər, humanizm tələbləri, yaradılmış şəraitlər, ülvə nemətlərdən istifadə imkanlarının artması əlavə vasitələrdən istifadə zərurətini elə məhz insanların təbii hüquqlarının baza tərkibinə çevirməkdədir. İnsanlar zamanın tələblərinə cavab verəcək imkanlara sahib olmalıdırlar.

İnsan hüquqları elmi yanaşmalarda **neqativ** və **pozitiv** olmaqla iki istiqamətə bölünür. Neqativ hüquqları birinci nəsil hüquqlar, yəni təbii hüquqlar (məsələn, yaşamaq və azadlıq hüququ) adlandırırırlar. İkinci nəsil hüquqları, məsələn, sosial və iqtisadi hüquqları isə pozitiv hüquqlar hesab edirlər. Dövlətin iqtisadiyyat və sosial sahələrdə yaratdıqları şəraitlər ikinci nəsil hüquqlar hesab olunur. Dövlətin hüquq təmin etmək məsələsində neqativ və pozitiv öhdəliklər yaranır. **Neqativ** hüquqların məzmununa və strukturuna aid olan azadlıq hüququ odur ki, hər kəs azad şəraitdə cəmiyyətdə yaşayır və ona qarşı əsassız təzyiqlər göstərilə bilməz. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsində yazılır ki, ***hər bir insanın fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa***

öz dinini və əqidəsini dəyişmək, dininə və əqidəsinə həm təklikdə, həm də başqaları ilə birgə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, təlimdə ibadətdə, dini ayin və mərasimlərin icrasında etiqad bəsləmək azadlığı daxildir. 1953-cü ilin sentyabr ayında qüvvəyə minən **nsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının** beşinci maddəsi azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun nəzəri əsaslarını əks etdirir. Konvensiyanın 9-cu maddəsi fikir, vicdan və din azadlığını, 10-cu maddə isə fikri ifadə etmək azadlığı hüququnu əks etdirir. Bu maddədə qeyd olunur ki, *hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığına malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneçilik olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radiooyayım, televiziya və kinematoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur.*¹

Pozitiv hüquqların verilməsi imkanlara bağlıdır və insanların maraqlarına və tələbatlarına müvafiq olaraq daima yüksələndir. İmkanlar artdıqca pozitiv hüquqlar da artır, onun təminatı artır. Neqativ hüquqlar (yəni ilk baza olan təbii hüquqlar) möhkəmlənir, pozitivlik neqativliyə xidmət edir. **nsan anadan do ulanda onun təbii hüququ da özü ilə birlikdə doğulur.** Uşağın yaşı artdıqca, onun həm təbii hüquqları genişlənir (məsələn, nitqi açıldıqca uşaq yaşamaq hüququndan əlavə, **söz demək, cümlə ilə təmsil etmək** hüququna malik olur), həm də pozitiv hüquqlar əldə edir. Məsələn, uşaq bir müddətdən sonra təhsil almaq hüququ əldə edir. Dövlət uşaq əməyinin istismarını qadağan edir. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 17-ci maddəsində qeyd olunur ki, *uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin*

¹ İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası. <http://migration.gov.az/images/pdf/62ebf1c9cde2f7dbc040988e97fbc511.pdf>

borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir (Maddə 17, II bənd). Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyatına təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır. (Maddə 17, IV bənd). 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməzlər. (Maddə 17, V bənd). Eyni zamanda **U aq Hüquqları haqqında Konvensiyanın** (20 noyabr 1989-cu il tarixində BMT Baş Məclisinin 44-cü sessiyasında qəbul edilib) I Hissəsinin 2-ci maddəsində yazılır ki, *iştirakçı dövlətlər uşağın, onun valideynlərinin və qanuni qəyyumlarının irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər əqidələrindən, milli etnik və ya sosial mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, səhhətindən və doğum şəraitindən və ya hər hansı başqa hallardan asılı olmayaraq, heç bir eyrəcəliyə yol vermədən, onların yurisdiksiyası daxilində hər bir uşaq üçün bu Konvensiyada nəzərdə tutulan bütün hüquqlara hörmət bəsləyir və onları təmin edirlər.*¹ Buradan görünür ki, dövlət ilk növbədə **neqativ (t bii) hüququ** qəbul edir və öz tənzimləmə və təminatmə siyasəti ilə pozitiv hüquqların genişlənməsinə çalışmaq, neqativ hüquqları möhkəmlədir. Buradan da bir daha görünür ki, neqativ və pozitiv hüquqlar arasında elə bir kəskin ayrıcı, sərhədqoyucu fərq yoxdur və üst qat alt qata xidmət edir və alt qatı möhkəmlədir. Rahat həyatda azad və sərbəst yaşamaq (pozitiv hüquqların təmin edilməsi) uşağın təbii hüquqlarını böyüdür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, uşağın doğulması ilə onun həm ilk hüququ yaranır, həm də bu ilk hüququ təmin etmək üçün pozitiv hüquqlar meydana gəlir. Pozitiv hüquqlar uşağın ilk hüququnu möhkəmləndirməyə xidmət edir. Məsələn, yeni doğulmuş uşağa dövlət müəyyən məbləğdə sosial müavinət təyin edir. Bu, pozitiv hüquq olsa da, əslində neqativ (yəni anadangəlmə)

¹ Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya. <http://migration.gov.az/images/pdf/d64f56efbbe0dc273c4c7e993e0ac4ee.pdf>

hüququn təmin olunmasına xidmət üçün təşkil edilir. Uşaq doğulandan sonra onun valideyn himayəsində yaşamaq hüququnu dövlət tanıyır və təmin etməyə çalışır. Valideyn himayəsindən mərhum olunmuş uşaqları öz himayəsinə götürür. Pozitiv hüquqları təmin etməklə onun neqativ hüquqlarını qoruyur. **Buradan da bel bir m ntiqi n tic y g lm k olur ki, insan hüquqları insanların özl ri il meydana g lir (do ulur), böyüyür, sah l ri geni l nir v insanların h yatları il d f rdi (subyektiv) olaraq yox olur.**

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, (yuxarıda bu məsələyə toxunulub) pozitivlik və neqativlik anlayışlar olaraq, əslində formal xarakter kəsb edir. Bunlardan biri digərini şərtləndirir. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci maddəsində yazılır ki, ***hər bir insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi sosial təminat, milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında hər bir ölkənin qurumuna və ehtiyatlarına uyğun olaraq ləyaqətinin qorunması, şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ vardır.*** Qeyd etmək lazımdır ki, bu maddə neqativ və pozitiv hüquqların **v hd tini** yaradır. Eləcə də bu vəhdəti təmin edən 23-cü maddənin 3-cü hissəsində də yazılır ki, ***hər bir işçi özünün və ailəsinin insana layiq yaşamasını təmin edən və lazım gəldikdə digər sosial təminat vasitələri ilə tamamlanan ədalətli və qənaətbəxş haqq almaq hüququna malikdir.*** Burada təsbit olunmuş hər iki struktura təbii hüquqların çərçivəsində yanaşmaq lazımdır. Çünki bir daha vurğulanmalıdır ki, hüquq insanlara xasdır və onlarla birlikdə mövcud olur. İnsan əməyi, fəaliyyəti, peşəsi onun təbii hüququdur, həm də təbii hüququ reallaşdırmaq üçün vasitədir. Əməkdən meydana gələn şərait onun yaşayış hüququnu təmin edir. Burada sonradan yaranan hüquq birinci hüququn qorunması üçündür. Sonrakı hüquq da elə insanların təbii hüququdur. Hüquq insanlar üçün olduğundan **t bii (insanların özl ri il do ulan)** adlandırmaq daha məqbul hesab

olunmalıdır. İnsanların hərəkətləri, onların ehtiyacları, maraqları, yaradıcılıq və quruculuq fəaliyyəti elə insanların daxilindədir, onların təbiətindədir. İnsanlar əmək sərf edirlər. Bu fəaliyyət, hərəkət onların təbii hüquqlarıdır. Əməyin nəticəsində əldə etdiklərinin istifadəsi də onların hüquqlarıdır. Bu baxımdan insanların bütün hüquqlarını onun təbii hüquqları kimi qəbul etmək lazımdır. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində yazılır: ***“Hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət daxil olmaqla layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq, yaxud yaşayış vasitələrindən özündən asılı olmayan digər səbəblərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir”***. Həmin maddənin ikinci hissəsində də qeyd olunur ki, ***analar və uşaqlar xüsusi himayədarlıq və yardım göstərilmək hüququna malikdirlər. Nikahla doğulan və nikahdan kənar dünyaya gələn bütün uşaqlar sosial müdafiədən eyni dərəcədə istifadə etməlidirlər.*** 26-cı maddədə isə yazılır ki, ***hər bir insanın təhsil hüququ var. Təhsil (heç olmasa ibtidai və ümumi təhsil) pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil icbari olmalıdır. Texniki təhsil və peşə təhsili hamıya, ali təhsil hər kəsin qabiliyyətinə görə eyni dərəcədə müəssər olmalıdır.*** Bu maddələrdən görünür ki, əslində təbii hüquqlar (birinci nəsil hüquqlar) pozitiv hüquqlarla vəhdət təşkil edir. Birinci nəsil hüquqlar mövcudluğu sübut edir, ikinci nəsil hüquqlar isə mövcudluğu təmin etməni əks etdirir. Mövcudluğu təmin etmək üçün hərəkətlərin olması mütləqdir. Əks təqdirdə mövcudluq da olmaya bilər. Məsələn, insanların özlərinin bir hüquq subyekti kimi mövcudluqlarının təmini məqsədilə müəyyən sosial tələbatların ödənilməsi vacibdir. Bu tələbat ödəmə də hərəkətlərlə müəyyən olunur. Hərəkətlər də hüquq normaları ilə tənzimlənir. Buradan da pozitiv hüquqlar meydana gəlir. Təbii hüquqlar mövcudluğa, pozitiv hüquqlar mövcudluğu

təmin etməyə əsaslanır. Hər iki tərəf-struktur insan hüquqlarının vahid tərkibi hesab olunur. Həm mövcudluq, həm də mövcudluğu təmin edən hüquqlar daima genişlənmə xassələrinə malik olur. Ümumiyyətlə, təsnifatı təbii hüquqları çərçivəsində müəyyən etmək daha məqsədəuyğun olar. Belə hesab etmək olar ki, insanların təbii hüquqları dövlətdən qabaqdadır. Dövlət bu hüquqların qorunmasında və əlavə hüquqların verilməsində bir vasitə rolunu oynayır. Dövlət təbii və pozitiv hüquqların təmin olunması üçün siyasətin istiqamətləndirilməsində bir vasitə-obyekt və subyekt, rolunu oynayır. Dövlət hüquq təmin etmək məsələsində enerji mənbəyi rolunda çıxış edir. Dövlət insanların hüquqlarını təmin etmək üçün insanların özlərindən müəyyən funksiya səlahiyyətləri əldə edir.

Təbii hüquqlar insan xarakterinə və insanların böyüməsinə bağlıdır. İnsanların yaşları artdıqca onların fəaliyyətlərinin sferaları da böyüyür, fəaliyyət böyüdükcə xarakter də zənginləşir. Təbii hüquqlar da zənginləşir və bu baxımdan hər yaşın öz təbii hüququ ortaya çıxır. Bu da insanların əmək, bu baxımdan da fiziki qabiliyyətlərinin artması ilə izah olunur. Hüquq sahələri genişləndikcə insanların şəbəkə xarakterli hüquqları da meydana gəlir. Bu hüquqlar vəzifə və mövqedən (ictimai-siyasi) də genişlənə bilər. Fəaliyyət onun hüquqları şəbəkəsini yaradır. Buna istedad və qabiliyyət də əlavə olunur. Məsələn, ali təhsil alan və buna müvafiq vəzifələr tutan şəxslərin hüquqları da müəyyən sahələr üzrə (peşə fəaliyyəti ilə əlaqəli sahələrdə) böyüyür. İnsanların tələbə hüquqları, mütəxəssis hüquqları, müəyyən vəzifələr tutmaq hüquqları meydana gəlir. Hüquq normadan genişlənir və daima digər sahələrə də təsir göstərir.

Qanunlar, normalar həm də digər məsələlərlə əlaqədar olaraq məhdudiyətləri ortaya çıxara bilər. Pozuculuq fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün qadağanedici və məhdudlaşdırıcı normalar tətbiq edilir. Bu da ondan irəli gəlir

ki, bir hüquq digəri ilə ziddiyyət təşkil edə bilməz. Hüquq normaları pozula bilməz. Məsələn, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının doqquzuncu maddəsində qeyd olunur ki, *hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir*. Həmin maddənin ikinci hissəsində isə yazılır ki, *öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud, mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər*. Konvensiyada hər kəsin ifadə etmək azadlığının məhdudlaşdırılması ilə bağlı qeyd olunur ki, *bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə iğtişaşın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın, yaxud mənəviyyatın mühafizəsi üçün, digər şəxslərin nüfuzunun və hüquqlarının müdafiəsi üçün gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən formallıqlara, şərtlərə, məhdudiyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər*.¹

Azərbaycan Konstitusiyasının İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatını ifadə edən 71-ci maddəsinin III bəndində yazılır ki, *müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və*

¹ İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası.

<http://migration.gov.az/images/pdf/62ebflc9cde2f7dbc040988e97fbc511.pdf>
f. Maddə. 10, hissə 2.

*vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında qabaqcadan əhaliyə məlumatlar verilir.*¹ Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün məhdudlaşdırmalar əsas hüququn, təbii hüququn, ümumilikdə insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilir. Məsələn, müharibə əməliyyatları zamanı müharibə sahələrində (əməliyyatların getdiyi küçə və parklarda, meydanlarda, qəsəbələrdə, şəhər və kəndlərdə və digər yaşayış məskənlərində) mülki əhalinin qorunması məqsədilə müəyyən hərbi və fəvqəladə vəziyyətlər elan oluna bilər və əhali mövcud yaşayış məskənlərindən digər və təhlükəsiz məkanlara köçürülə bilər. Bu tədbirlər mülki əhalinin itkisinin qarşısını maksimum almaqdan ibarətdir. Eyni zamanda Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsinin 2-ci bəndində yazılır ki, *öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən hər bir insana yalnız başqalarının hüquq və azadlıqlarının lazımı şəkildə tanınmasını və onlara hörmət olunmasını təmin etmək və demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai asayiş və ümumi rifahın ədalətli tələblərini yerinə yetirmək məqsədilə qanunun müəyyənləşdirdiyi məhdudiyyətlər tətbiq edilməlidir.*

Hüquq normaları sahələr üzrə səbəb və nəticə vəziyyətlərini ortaya çıxarır. **Dövlət bütünü hüquqları (ümumilikdə insan hüquqlarını) təmin etməklə**, bu baxımdan həmin hüquq və azadlıqları təmin etmək (neqativ və pozitiv hüquqları) səlahiyyətinə, vəzifə və öhdəliyinə malikdir. Məsələn, 2011-ci ilin dekabr ayının 27-də Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş **“Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli fəaliyyət proqramı”**nda yazılır ki,

¹ Azərbaycan Konstitusiyası.

Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarına və azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxaraq, öz yurisdiksiyası daxilində hər kəsin insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür. Bu öhdəliyin yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizmləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası tərəfindən təqdim olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə dair dövrü hesabatlar üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Avropa Şurasının və digər hökumətlərəarası təşkilatların ixtisaslaşmış qurumlarının rəy və tövsiyələrinin həyata keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının icra edilməsi çərçivəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur...¹ Həmin sənədin digər bir maddəsində yazılır ki, Azərbaycan Respublikası bu günədək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və müxtəlif regional təşkilatlarının yüzlərlə konvensiyalarına və digər beynəlxalq müqavilələrinə qoşulmuşdur. Eyni zamanda, insan hüquqları üzrə beynəlxalq hüququn daimi inkişafda olduğunu və yeni beynəlxalq müqavilələrin qəbul edildiyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının həmin sənədlərə qoşulmasının məqsədəuyğunluğu təhlil edilməli və bu istiqamətdə tədbirlər görülməlidir.

Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyanın I Hissəsinin 7-ci maddəsində yazılır ki, *uşaq doğulduqdan sonra dərhal qeydə alınır və doğulduğu andan ad və vətəndaşlıq əldə etmək hüququna, habelə, mümkün olduğu dərəcədə, öz valideynlərini tanımaq və onlardan qayğı görmək hüququna*

¹ İlham Əliyev İnsan hüquqları sahəsində Milli fəaliyyət proqramını təsdiqlədi. 28.12.2011. <http://www.mediaforum.az/az/2011/12/28ILHAM-ƏLİYEV-İNSAN-HÜQUQLARI-SAHƏSİNDƏ-MİLLİ-FƏALİYYƏT-091231593.html#.USn5PdI8Y3k>. Sənədin 1.2. bəndi.

*malikdir.*¹ Konvensiyanın I Hissəsinin 6-cı maddəsində qeyd olunur ki, *İştirakçı dövlətlər təsdiq edirlər ki, hər bir uşağın yaşamaq üçün ayrılmaz hüququ vardır. (I bənd). İştirakçı dövlətlər uşağın sağ qalmasını və sağlam inkişaf etməsini maksimum mümkün olan dərəcədə təmin edirlər (II bənd).*² Buradan görünür ki, dövlətlər bir tərəfdən insanın (uşaq yaşlarından) təbii hüquqlarını tanıyırlar, bu hüquqların mövcudluğunu qəbul edirlər, digər tərəfdən də pozitivlik əsasında hüquqların inkişafı üçün əlavə hüquqları müəyyən edirlər. Bu baxımdan da müvafiq maddənin özü tərkib baxımından təbii hüquqa və bu hüququ təmin etməyə yönələn əlavə hüquqlara malikdir. Buradan da belə bir məntiq ortaya çıxır ki, təmin edici hüquqlar olmadan əsas (təbii hüquqlar) təmin oluna bilməz. Bu baxımdan Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyanın 26-cı maddəsində yazılır ki, *İştirakçı dövlətlər hər bir uşağın sosial sığorta da daxil olmaqla, sosial təminat nemətlərindən istifadə etmək hüququnu tanıyır və özlərinin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq bu hüququn tam həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün lazımi tədbirlər görürlər.* Həmin sənədin 27-ci maddəsində göstərilir ki, *İştirakçı dövlətlər hər bir uşağın fiziki, əqli, ruhi, mənəvi və sosial inkişafı üçün lazım olan həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququnu təsdiq edirlər.*

insan hüquqlarının qorunmasını və təmin edilməsini
müxtəlif kanallar və strukturlar üzərində aidiyyətdə olan kimi təsdiq etməklə
olur:

-yerli və regional səviyyədə mövcud olan hüquqlar –
burada insan hüquqları fərdi və kollektiv qaydada qorunur və
təmin olunur. Mərkəzi və yerli qanunvericilik aktları əsas
normalar kimi qəbul olunur. Yerli qurumlar və mərkəzi icra

¹ Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya.

<http://migration.gov.az/images/pdf/d64f56efbbe0dcb273c4c7e993e0ac4ee.pdf>

² Həmin mənbə.

hakimiyyətinin yerlərdəki qurumları (yerli hüquq mühafizə qurumları), yerlərdəki məhkəmələr insan hüquqlarını qoruyan subyektlər kimi əhəmiyyət kəsb edirlər;

-m rk z s viyy sind t min olunan v qorunan hüquqlar-burada insan hüquqları fərdi və kollektiv qaydada təmin olunur və qorunur. Mərkəzi qanuvericilik aktları əsas normalar kimi qəbul olunur. Mərkəzi icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti (yerli və ixtisaslaşdırılmış məhkəmə qurumları, instansiya məhkəmələri-yerlərdən tutmuş Ali Məhkəməyə qədər-appelyasiya-kassasiya şikayətləri mərhələlərində, və Konstitusiyə Məhkəməsi) hüquqları təmin edir və qoruyur (mərkəzi və ixtisaslaşdırılmış hüquq-mühafizə qurumları və prokurorluq orqanları);

-beyn lخالق s viyy d hüquqların t min edilm si v qorunması-burada əsasən beynəlxalq hüququn əsas subyektləri olan dövlətlər və dövlətlərin yaratdıqları törəmə subyektlər olan hökumətlərarası təşkilatlar mühüm rol oynayır. Beynəlxalq hüquq normalarının topluları olan sənədlər-müqavilələr, konvensiyalar və s. normalar kimi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının qorunması və təmini sahələrinə- kasıbçılıqla və xəstəliklərlə mübarizə, beynəlxalq humanitar fəlakətlər zamanı tərəflərə yardımlar, beynəlxalq təbii fəlakətlər zamanı göstərilən yardımlar, beynəlxalq səviyyədə cinayətkarlıqla mübarizə-terrorla, silah qaçaqmalçılığı ilə, qadınvə uşaq alveri ilə mübarizə, narkotiklərlə mübarizə, qadağan olunmuş əşyaların ticarətinə qarşı mübarizə və bu kimi digər transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahələri aiddir. Burada qoruyucu və təminediciləri tərəflər dövlətlərin özləri və beynəlxalq məhkəmələr çıxış edirlər. Beynəlxalq cinayətlə mübarizə idarələri (məsələn, Beynəlxalq Polis Təşkilatı) də böyük rol oynayrlar. Beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının təmin olunması və qorunması bəşəriyyətə və humanizmə xidmət edir və beynəlxalq səviyyədə ictimaiyyətin, beynəlxalq aləmin

qorunmasına xidmət edir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması beynəlxalq hüququn əsas prinsipidir və insan hüquqlarının məkanetibarilə ən yüksək səviyyədə təmin olunmasını və qorunmasını əks etdirir.

İnsan hüquqlarının təmin olunması və qorunmasının məkanlarının təsnif olunmasını ümumi aspektdən belə qəbul etmək olar:

-dövlət daxilində yerli səviyyədə -piramidal strukturun əsas trafları;

-dövlət daxilində mərkəzi səviyyədə -piramidal strukturun yuxarı dairələri;

-dövlət xaricində (beynəlxalq münasibətlərdə) regional səviyyədə ;

-dövlət xaricində (beynəlxalq münasibətlərdə) global səviyyədə

Hər dörd məkanda fəaliyyət, universal və fərdi xarakter kəsb etməklə, ümumilikdə bütün insanların hüquqlarının təmin olunmasına və qorunmasına yönəldilir. Bu məkanlar arasında fəaliyyət də miqyasına və məzmununa görə təsnif olunur. İnsan hüquqlarının təmin olunmasını əks etdirən məkanlar arasında **koordinasiya** və **reallıq idaricilik** mövcuddur və sənədlərdə hüquq normalarında universallıq daha çoxdur. Bu universallıq da fərdiliyə xidmət edir. Buradan da belə bir məntiq ortaya çıxır ki, bütün səviyyələrdə qəbul edilən hüquq normaları əslində hər kəs üçündür, birbaşa və dolayı yolla hər kəsə xidmət edən vasitədir.

Dövlətin hüquq təminedicisi siyasətinin müsbət tərəfləri və cəmiyyətin inkişafı

Dövlət hüquq təminedicisi məsələdə öz funksiyasını yerinə yetirərkən xassə müəyyənedici funksiyanı icra edir. Nəzəri əsasları və təcrübə yolları öz qanunvericilik aktlarında və qoşulduğu beynəlxalq sənədlərdə göstərir.

Bütün yaş dövrlərində insan hüquqlarının təminatı cəmiyyətdə və dövlətdə total inkişafa gətirib çıxarır. Uşaqların öz yaş dövrlərində hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması onların cəmiyyətləri və dövlətləri üçün layiqli üzv kimi yetişməsinə səbəb olur. İnsanlar uşaq yaşlarından həyatın müəyyən istiqamətləri üzrə fiziki və mənəvi baxımdan yetişirlər. Sonra isə cəmiyyətin avanqard üzvünə çevrilirlər. İnsan hüquqlarının müxtəlif yaş dövrlərində müəyyən edilərək təmin edilməsi insanların yaş dövrü xəttində daima xoşbəxt yaşamalarının əsaslarını təşkil edir. İnsan hüquqları insanların müxtəlif yaş təbəqələri arasında hüquq bağlılığı məsələsini ortaya çıxarır. Hüquq normaları insanlara “**insan**” olduqları üçün bərabər imkanlar açır ki, bu da cəmiyyətin inkişafında enerji mənbələrinin tarazlı qaydada formalaşmasını şərtləndirir. İnsan hüquqlarının kompleks tərkib və strukturla universal-kollektiv və fərdi qaydada qorunması və təmin edilməsi insanların müxtəlif təbəqələri arasında **hüquq birliyini** meydana gətirir. Cəmiyyətin hüquq birliyi enerji birliyini və böyük və məkan üzrə **vahid enerji mənbəyini** formalaşdırır. Gənclik dövründə insanlar daha çox enerjili təbəqələr kimi rol oynayırlar. Bununla yanaşı, bu enerjili təbəqənin (resursun) düzgün istifadə olunmaması müəyyən maneəedici ünsürlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu enerjili təbəqənin nümayəndələri həm də maneəedici ünsürlər rolunda çıxış edirlər. Hüquqların total şəkildə pozulması cəmiyyətlərin müvafiq sabit fəaliyyətini təmin edən strukturların da fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan insan hüquqları həm dövlət tərəfindən birbaşa qorunmalıdır, həm də dövlət cəmiyyətlərdə hüquqların qorunmasında **nəzarətçiliyin funksiyasını** yerinə yetirməlidir. Eləcə də məişətdə, ailə həyatında insan hüquqlarının qorunmasında (*qadınların və uşaqların hüquqlarının qorunması, onların zorakılıqlarının qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi*) dövlət öz sosial tədbirləri ilə, cinayət və cinayət prosesual qanunları ilə

iştirak etməlidir. Bununla bərabər, mülki qanunvericilik, o cümlədən ailə qanunvericiliyi və sosial qanunvericilik də şəraitə və yeni gerçəkliklərə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməlidir. Sabitliyin inkişafı və qorunması təbii ki, cəmiyyətlərdə bütün hərəkətlərin normal axını sayəsində meydana gəlir və normal axınlar üçün manelər aradan qaldırılır.

T bii hüquqların (insan hüquqlarının) t min olunmasında meydana gələn maneədar üsullar. T bii və süni maneədarliklər. “insan hüquqlarının marketinqi” və cəmiyyətdəki sabitsizliklər. Hüquq (səlahiyyət, vəzifə, ixtiyar) elə bir nemətdir ki, onun varlığı elə insanların bütün dəyərlərinin mövcudluğunu əks etdirir. Hüquq özündə mənəviyyəti cəmləşdirən, mənəviyyəti qoruyan təminatçı və mühafizəedici bir anlayışdır. Hüquq əxlaq dəyərlərinin, əxlaq komponentlərinin məcmusudur. Hüquq insanların mənəvi həyatının bütün sahələri üzrə müəyyən olunan anlayışdır və həm də müəyyən edən bir vasitədir. Məlumdur ki, cəmiyyətin üzvləri olan fərdlər (şəxslər) öz ehtiyac və maraqlarından irəli gələrək hərəkətlər edirlər, fəaliyyət göstərirlər. Bu fəaliyyət onların təbii hüquqlarının qorunmasını və inkişaf etməsinə yönəlir. Fəaliyyət gözlənilən, istənilən şəkildə riyazi dəqiqliklərlə, mexaniki dəqiqliklərlə ölçülən bir hərəkət sahəsi deyil. Burada həm dəqiqliklər, həm də qeyri dəqiqliklər vardır. *(Qeyd: qeyri-dəqiqliklərin tərkibi də əslində dəqiqliklərdən ibarətdir. Lakin ortaya çıxan şərait və vəziyyət gözlənilən hallarda və formada olmaya bilər. Belə olan halda, təbii dəqiqlikər, yəni iradədən asılı olmayan dəqiqliklər mövcud olur. Bir çox insanlar isə ortaya çıxan vəziyyəti dəqiqsizlik kimi görürlər. Hər bir hadisə öz axarı üzrə baş verir. Bu axar trayektoriyası elə dəqiqliklərin cəmindən meydana gəlir. Dəqiqsizliklər isə istəklərə uyğun olmadığına, istənilən formada sistem xarakteri kəsb etmədiyinə görə dəqiqsizliklər adlanır. Bu baxımdan da həyat və onun bütün prosesləri zaman*

etibarilə anlardan və bu anlarda meydana gələn dəqiq riyaziyyatdan-tək və cəmlərdən, bütöv və hissədən ibarətdir. Lap dərin məzmun etibarilə qeyd etmək olar ki, həyatda tam şəkildə dəqiqsizliklər yoxdur, bu nisbidir və ona görə də həm də mütləqdir, yalnız şərti xarakter kəsb edir. Məntiqi nəticə etibarilə hesab etmək olar ki, dəqiqlik təbii şəkildə mövcud olandır və iradəyə tabe olan, zövqlərə uyğunlaşdırılan dəqiqsizliklərdir. Sistemdən kənar dağınıq şəkildə mövcud olanlar da dəqiqliklərdir. Buna səpələnmiş dəqiqliklər kimi ad vermək olar). Fəaliyyət nəticəsində insanların üst hüquqları meydana gəlir (üst hüquqlar fəaliyyətlə, təbii hüquqların təmin edilməsinə çalışmaqla üzərə çıxır) və bu hüquqlar çərçivəsində vəzifə və öhdəliklərə müvafiq olaraq təbii hüquqların təmin edilməsi prosesləri həyata keçirilir. İnsanlar pozitiv hüquqlara özlərinin fəaliyyətləri sayəsində nail ola bilirlər. Bu pozitiv hüquqlar təbii hüquqların tərkibi olmaqla fəaliyyət sayəsində meydana gələn üst hüquqlardır. İnsanlar fəaliyyət göstərdikdə onların müəyyən obyektlər üzrə maraqları formalaşır. Ola bilər ki, bir və ya bir neçə obyekt üzrə çoxlu sayda insanların maraqları formalaşsın. Maraqlar, fərdi, kollektiv və ictimai xarakter kəsb edir. Maraqlar üzrə hərəkətlər edilərkən müəyyən tənzimedicilə proseslər ortaya çıxır. Məhz tənzimedicilə proseslər sayəsində insan hüquqlarının ardıcıl və əlaqəli, şəbəkəli qaydada təmin olunması prosesləri meydana gəlir. İnsan hüquqlarının təmin olunmasında tənzimləmə prosesləri üçün bir çox hallarda maneedicilə ünsürlər ortaya çıxır. Bu maneedicilə ünsürləri təbii və qeyri-təbii hesab etmək olar. İnsan hüquqlarının təmin edilməsinin qarşısının alınmasına təbii şərait (zəruri şərait-məsələn, böhranlar və münaqişələr, müharibələr və onların fəsadları) və imkanlar təsir göstərir, digər tərəfdən də müəyyən şəxslərin, tənzimləmədə iştirak edən aidiyyəti şəxslərin maraqları amili mühüm rol oynayır. Bəzi şəxslər öz əllərində olan səlahiyyətlərdən istifadə edərək insan hüquqlarının təmin olunmasında müəyyən tıxaclayıcı funksiya

yerinə yetirirlər. Bu tıxaclayıcı funksiya sayəsində insanlara öz təbii hüquqları, həmçinin pozitiv hüquqları müəyyən mənfi yollarla, düzgün olmayan alternativ yollarla təqdim edilir. Təbii hüquqları təmin etmək vəzifəsinə və öhdəliyinə, bunlardan irəli gələrək, məsuliyyətə malik olan bir çox şəxslər (şəxslər qrupu) əks tərəflər üzərində istismarçı funksiyanı yerinə yetirirlər. Bu zaman **t bii hüquqların “marketinqi”** prosesləri meydana gəlir. İnsan hüquqlarının marketinqi üçün sifarişlər və tələblər amili ortaya çıxır. İnsan hüquqlarının **“alınıb-satılması”** proseslərini yerinə yetirmək üçün müəyyən vəzifəli və səlahiyyətli qruplar şəbəkə əsasında sifarişləri edirlər. Bu sifarişlərin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən **“podratçılar”** da təşkil edilir. Təbii hüquqların qorunmasında, eləcə də təmin olunmasında təbii hüquq daşıyıcısı olan insanların özlərinə məxsus olan hüquqları onlara total qaydada satılmağa başlayır, yəni hüquqlar biznes mühiti ilə təmin edilir və qorunur. Təbii hüquq biznes obyektinə çevrilir. Təbii hüquqların biznes obyektlərinə və predmetlərinə çevrilməsi üçün bu hüquq daşıyıcısı olan insanlara qarşı müəyyən zorakılıq üsulları da tətbiq edilir. Çox hallarda zorakı və məhdudlaşdırıcı üsullarla insanlara məxsus olan hüquqlar onlara satılır. Burada mənəvi dəyərlərin ucuz maddi vasitələrlə əvəz olunması prosesləri həyata keçirilir. Nəticədə cəmiyyət bütövlükdə kövrəkləşir və dəyərlər maddi aləm üzərində köklənir. Mənəvi aləmlə maddi aləm arasında tarazlıq pozulur və nəticədə neqativ halların həcmi və sayı artır. Bu təbii hüquqlar nəticədə öz mahiyyətini dəyişir, təbii-anadangəlmə, mahiyyətini itirir, ucuzlaşır və alqı-satqı predmetinə çevrilir. Təbii hüquqların ticarəti ayrı-ayrı şəxslərin həddən artıq zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə cəmiyyətdə insanların təbii hüquqlarının alqı-satqısı üzrə **monopolist qruplar** formalaşır. Bu qruplar cəmiyyətin güclü tərəfinə çevrilirlər və öz əllərində olan səlahiyyətlərdən istifadə edərək, insan hüquqları üzrə ticarət bazarının ünsürlərinə, obyektlərinə

(insanların özlərinə) yuxarıdan-aşağı baxırlar. İnsan hüquqlarının alqı-satqı predmetinə çevrilməsi sayəsində insanlar arasında mənəvi münasibətlər kövrəkləşir, çürüyür və münasibətlərin aşılınması nəticədə cəmiyyətin tənəzzülünə və qeyri-sabitliyə, sistemsizliyə gətirib çıxarır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud inkişaf edən zamanda kasıb cəmiyyətlərin azadlığından söhbət gedə bilməz. Kasıb cəmiyyətlərdə hüquq genişlənmə imkanlarına (pozitiv hüquqların çoxalması) malik deyildir. Əksinə, bir çox sahələrdə məhdudlaşdırılma baş verə bilər. Kasıb cəmiyyətlərdə insan hüquqlarının marketinqi daha sürətlə həyata keçirilir. Cəmiyyət əksər hallarda “satıcılar”dan təşkil olunur. Kasıb cəmiyyətlərin saflığından və yüksək dəyərlərin təşəkkülündən söhbət gedə bilməz. Belə cəmiyyətlərin azadlığı yalnız insanlar üzərində olan ağır yüklərin götürülməsindən sonra təmin edilir. Məsələn, insanlar özlərinə məxsus olan hüquqları satın aldıqdan sonra azadlığa çıxa bilirlər. Kasıb və inkişafdan geri qalan cəmiyyətlərdə azadlığın məhdudlaşdırılması üçün “**d mir torlar**” toxunur.

nsan hüquqları sahəsinə mövcud olan “d mir torlar” və onların səsli. Müasir dünya dövlətləri eyni səviyyədə inkişaf etmədiyindən, dünya üzrə resursların paylanması vəziyyətləri taraz olmadığından insanların təbii hüquq və azadlıqları, eləcə də iqtisadi, mədəni və sosial hüquqları da bütün məkanlarda bərabər səviyyədə təmin olunmur. Maddi və material sərvətlərin məkanlar üzrə qeyri-bərabər paylanması, bu sərvətlərin istifadəsində olan qeyri-təkmil sistemlər (müqayisə üçün qeyd edək ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə təkmil və qeyri-təkmil sistemlər vardır), xalqların etnik xüsusiyyətləri (burada həmişə maddi və sosial-ictimai asılılıq yaradan adət-nənələr), cəmiyyətlərdə olan asılılıq və təzyiqli rejimləri, böyük dövlətlərin kiçik dövlətlər üzərlərində olan təsir siyasətləri, dövlətlər daxillərində olan

etnik münaqişələr və vətəndaş müharibələri, iqtisadi böhranlar və digər disbalans yaradan hallar nəticəsində insanların hüquqları bütün dünya üzrə eyni səviyyədə təmin oluna bilmir. Xüsusilə sənaye texnologiyasının dünya üzrə eyni səviyyədə inkişaf etməməsi dövlətlərdə maddi və material çatışmazlığı ortaya çıxarır. Bununla yanaşı, hesab etmək olar ki, inkişaf etmiş Qərbi texnoloji vasitələri və onların yüksək qiymətləri zəif inkişaf etmiş digər dövlətlərdə maddi amillər baxımından müəyyən neqativ hallara –rüşvətxorluğa və korrupsiyaya, yol açır. **Bel hesab etm k olar ki, kasıbcılı ı yaradan çoxlu sayda amill r vardır: resurs çatışmazlığı, mövcud resurslardan qeyri-düzgün və qeyri-tarazlı qaydada istifadə, ölkənin coğrafi mövqeyi (kasıb dövlətlərlə əhatə olunması və tranzit mövqe kimi əhəmiyyətinin olmaması, yəni regional tranzit layihələrdən kənar qalması), elmi potensialın zəifliyi, texnoloji gerilik, iqtisadiyyatın səmərəli qaydada stimullaşdırıla bilməməsi, kadr çatışmazlığı və ya da kadrlardan düzgün istifadə olunmaması, açıq cəmiyyət institutlarının olmaması, idarəetmə rejimlərinin sərtliyi, adət-ənənələrin ifratçılığı, cəmiyyətlərdə rəşonalizmin olmaması, maarifçilikdən kənar qalmalar, siyasi sistemlərin kövrəkliyi və zəifliyi, iqtisadi sistemlərin qeyri-mütəşəkkilliyi, cinayətkarlığın yüksək səviyyəsi, xalqların mədəni-sivil inkişaf səviyyələrinin müqayisədə aşağı olması və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan bu istiqamətlərin hər biri digərlərini bu və ya da digər səviyyədə şərtləndirərək üzərə çıxarır, bir-biriləri üçün səbəb və nəticə rolunu oynayır. Kasıbcılıq, yəni həyat üçün, yaşamaq naminə müəyyən zaman gerçəkliyindən meydana gələn reallıqdan irəli gələrək lazımi resursların əksəriyyətinin çatışmazlığı, insan dəyərlərinin iflic vəziyyətdə qalmasının əsaslarını meydana gətirir. Kasıbcılıq sosial problemdir və bu problemdən şəxəli qaydada çoxlu sayda digər problemlər meydana gəlir.**

Problemlər də öz növbəsində şəffaf əsaslı münasibətlər üçün epidemik xəstəlik rolunu oynayır.

Məlumdur ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyada kasıb, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş dövlətlər vardır. Kasıb və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir çoxunda siyasi rejimlər öz kövrəklikləri ilə səciyyələnir. Bu kövrəklikləri yaradan təbii hallar vardır və eləcə də süni maneçiliklər mövcuddur. Siyasi və iqtisadi sistemlərdə olan kövrəkliklərin özləri də bir çox insanlara (müəyyən səlahiyyətə malik olan vəzifəli şəxslərə) geniş hərəkət imkanları yaradır və belə insanlar sui-istifadə hallarına yol verirlər və öz vəzifələrindən istifadə edərək şəxsi maraqlarının təmin edilməsi ilə məşğul olurlar. Möhkəm və sabitliyə əsaslanan cəmiyyətlərdə və siyasi-iqtisadi quruluşlarda isə enerji bolluğu, eləcə də boşluqların azlığından irəli gələrək bəzi vəzifəli şəxslərin şəxsi maraqlarına söykənən və digərlərinin maraqlarını tapdalayan hərəkətlərinin reallaşması müşkül məsələyə çevrilir.

Demokratik cəmiyyətlərin qurulması və inkişafı, cəmiyyətlərin şəffaflaşması müasir zamanın əsas tələbi olaraq qalmaqdadır. Tam demokratik cəmiyyətlərin qurulması cəmiyyətlərdə mövcud olan təbii problemlərlə yanaşı, bir sıra cəmiyyətlərdə, süni surətdə meydana gətirilən maneələr ucbatından, çox hallarda bir istək və arzu olaraq qalmaqdadır. Yüksək əsaslı demokratik quruluşların yaradılması mərhələləri cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, insanların maddi-sosial vəziyyətindən asılı olduğundan, iqtisadiyyatı müqayisədə tamamilə aşağı olan kasıb (məsələn, bir çox Afrika, Asiya ölkələri) və iqtisadiyyatı inkişaf etməkdə olan əksər dövlətlərdə çoxlu sayda problemlərlə üzləşir. Hətta bir çox cəmiyyətlərdə nisbətən inkişaf etmiş demokratiyanın qurulması ümumiyyətlə, mümkün olmur. Başlıca səbəbi demokratiyanın qurulması prosesləri zamanı təbii çətinliklər və problemlərlə yanaşı, daha çox süni manelərin olmasıdır. Süni manelər dedikdə, bir qədər əvvəlcə qeyd olunmuş kimi, xüsusi maraqları olan,

cəmiyyətdə kifayət qədər təsir imkanlarına, səlahiyyətlərə malik bəzi şəxs və ya şəxslər qrupunun demokratiyanın yüksək səviyyədə mövcudluğunun onların şəxsi mənafeələrinə və maraqlarına zidd olmasını hesab edərək, quruluşun bərqərar olmasının önündə yaratdıqları **s d l r** başa düşülməlidir. Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərində bu kimi sədlərin yaradılması **tam kild** mümkün olmur. (**T bii, bel c miyy tl rd d mü yy n qüsurlar vardır v xsi maraqların “ i m si” halları ba verir**). Çünki belə dövlətlərdə dövlət hakimiyyətinin strukturları özünün yüksək formalaşmış mərhələsində olurlar, cəmiyyətdə qanunlar nisbətən ədalətlə icra olunur. Hakimiyyət cəmiyyətdən asılı vəziyyətdə olur və öz fəaliyyətini “açıq” prinsiplər əsasında qurur. Eyni zamanda cəmiyyətlərdə olan çevik reaksiyalar bu kimi problemlərin tez-tez baş verməsinin qarşısını alır. Nöqsanlara və qüsuralara qarşı cəmiyyətin özünün müdafiə sistemi güclü olur. Yüksək maariflənmə və azadlıq mübarizələrinə görə vətəndaşlar öz hüquqlarını yaxşı dərk edirlər və hüquqların təmin olunmasını tələb edirlər. Eyni zamanda vətəndaşların maddi və sosial vəziyyəti yüksək olduğundan, onlar tam sərbəstlik əldə edirlər. Süni sədlər o cəmiyyətlərdə asan qurulur (quraşdırılır) ki, insanların pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək səlahiyyətinə malik olan bir çox məhkəmə sistemləri **xüsusi sifari l rl (m hk m hakimil rinin maddi-sosial v ziyy tl rinin a a ı olması da bu kimi halları ortaya çıxarır)** işləyirlər. Belə olan hallarda maraqlı olan şəxslər tərəfindən sədlər asanlıqla çəkilir. Ümumiyyətlə, kasıb cəmiyyətlərdə hakimiyyətin qolları arasında bir-birinə qarşı sərbəst nəzarət əvəzinə, bir-birindən asılılıq halları mövcud olur. Bu da nəticədə şəbəkələşmiş xarakteri kəsb edən sosial torların asan yollarla toxunmasına gətirib çıxarır. Dəmir torların toxunması etirazları və mübarizəni özündə daşıyan **“özünüd rk”** fəlsəfəsinin zəif olduğu cəmiyyətlərdə asanlıqla meydana gəlir. Özünüdərək

fəlsəfəsi də pozitiv əsaslıdır və insan dəyərlərini özündə cəmləşdirən baza ideoloji xətdir.

“D mir tor” n z riyy sinin mahiyy ti. Siyasət və onun hazırlanması və icrası piramidal formada həyata keçirilir. Piramidal formada siyasət cərəyanları zəngin tərkiblə formalaşırlar. Bu piramidal asılılıq piramidal quruluşun müəyyən paralelliyində əyləşən bir çox şəxslərdə şəxsi maraqların təmini üçün böyük imkanlar açır. Bəzən elə olur ki, neqativ halların yaradılmasında **kollektivçilik prinsipl ri** tətbiq edilir. Dəmir torların toxunması hallarına piramidal strukturun **daha çox a a ı v orta m rh l l rind** rast gəlmək mümkündür. Çünki bu mərhələ kütləvi qaydada vətəndaşlarla əlaqələrin yaranmasını təmin edir. Bürokratiyadan, bir aparat kimi (alət, avadanlıq və cihaz kimi), torların toxunmasında istifadə olunur. Daha çox iqtisadiyyatı zəif və iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan, demokratik inkişaf yolunu tutmuş dövlətlərdə müəyyən qrup şəxslər öz maddi və siyasi maraqlarına görə cəmiyyətin **sad v t nda ları** ilə **dövl t r hb rl ri (el c d hakimiyy t r hb rl ri)** arasında birbaşa münasibətlərin qurulmasını istəməyərək, iki tərəf arasında süni sədlər yaratmağa səy göstərirlər. Belə sədlər praqmatik düşüncəli, inkişafa əsaslanan islahatlar həyata keçirən, xalqına layiqli xidmət göstərən, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına çalışan dövlət rəhbərlərinin önündə müəyyən qruplar tərəfindən qurulur. Sədlər -materialı **“d mird n”** olan nisbətən möhkəm dayanıqlı **“tor”**lardırlar. Sadə vətəndaşlar öz dövlət rəhbərlərini həmin **“tor”**lardan yalnız uzaq məsafədən görə bilirlər, problemlərini bildirmək üçün ona yaxın gedə bilmirlər. Münasibətlərin qapalı əsaslarının formalaşdığı cəmiyyətlərdə əlaqələr və münasibətlərdə torlardan istifadə geniş vüsət alır. Torların materialları dəmirdən olduğundan əliyalın vətəndaşlar təkbətək həmin torları kəsmək, tamamilə məhv etmək iqtidarında deyillər. Məsələ bundan ibarətdir ki, dövlət rəhbərləri də öz

vətəndaşlarını əksərən həmin torlardan görmək məcburiyyətində qalırlar. Qapalı münasibətlərin formalaşması ilə səciyyələnən cəmiyyətlərdə dövlət rəhbərləri ilə vətəndaşları arasında olan münasibətlər bərk sərhəd rejimlərinin mövcud olduğu iki dövlət arasındakı sərhəd xətlərini (simpləri və simplərin əhatə olunduğu mühafizə ərazilərini-zolaqlarını) bənzədir. Münasibətlərdə **“Berlin divarları”** prinsipinin t

etirazlar yaratmaq, vətəndaşların etimadlarını qırmaq və rəhbəri devirərək qeyri-qanuni yolla onun yerində oturmaq (**bu hal xüsusilə dövlət rəhbəri olmaq iddiasında olanlar, lakin buna layiq olmayan xüsusi əməllərdir. Həmin iddiaçı xüsusi daha çox sərvət, varidat toplamaq məqsədilə geniş imkanlar əldə etmək üçün dövlət rəhbəri və yaxud da hakimiyyət rəhbəri postuna bir vasitə kimi baxırlar**);

-dövlət rəhbərlərini aldadaraq, həmin şəxslərə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının yaxşı təmin olunduğu haqda saxta məlumatlar vermək və bu yolla dövlət rəhbəri yanında öz mövqelərini möhkəmləndirmək (**bu hal isə yalnız tutdu və zifət qalmaq, nisbətən yüksək vəzifələr çəkmək və varidatını artırmaq istəyən xüsusi əməllərdir**);

-sadə vətəndaşlarla dövlət rəhbərləri arasında səd çəkməklə, dövlət rəhbərlərini məlumatsız etmək və bu yolla öz vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə edərək cəmiyyətə nüfuz təsirlərini əldə saxlamaq;

-sədlər yaratmaq yolu ilə dövlət rəhbərləri ilə vətəndaşlar arasında birbaşa əlaqələri kəsmək, sadə vətəndaşların dövlət rəhbərinə qarşı nifrətini oyatmaq, onların hüquqlarının pozulmasında əsasən dövlət rəhbərinin günahının olmasını inandırmaq, vətəndaşları rəhbərə qarşı çevirmək və bu yolla cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq.

“Dəmir tor”lar kimlər tərəfindən, harada və necə yaranır, quraşdırılır:

“İdeoloqlar”:

Təbii ki, hər hansı bir işə başlamamışdan, məhsul istehsal etməmişdən, avadanlıq quraşdırmamışdan öncə ideyalar meydana gəlir. İdeyalar əsasında layihələr istiqamətləri meydana gəlir. Həmin ideyaların reallaşması məqsədilə eskizlər çəkilir, modellər düzəldilir, layihələr hazırlanır. “Dəmir tor”ları yaradanlar üçün belə ideyalar onların yaxın tərəfdaşları tərəfindən ortaya atılır. Bu cür şəxsləri

“ideoloqlar” və ya **“strateql r”** adlandırmaq olar. Strategiyamı müəyyənləşdirən şəxslər də belə ideyaları gündəliyə gətirməklə özləri də faydalanırlar. İdeya müəlliflərinin özləri həm də layihəçilər, eskiz çəkənlər ola bilirlər.

“Sifarişçilər”:

“Dəmir tor”ların yaranması üçün “sifarişçilər” dövlətin yuxarı postlarında oturan, böyük imkanlara malik olan bəzi şəxslər və ya eyni maraqlara sahib olan bir neçə şəxsin toplandığı qrupdur. Sifarişçinin başlıca məqsədi cəmiyyətdə vətəndaşlarla dövlətin rəhbəri (icra hakimiyyətinin rəhbəri) arasında səd yaratmaqla birbaşa əlaqəni kəsmək, vətəndaşın qanuni hüquqlarını ona satdırmaq və bu yolla külli miqdarda maddi vəsait toplayaraq, lazım olan anda həmin vəsaitdən istifadə edərək, mövcud dövlət rəhbərini güc tətbiq etməklə devirmək və ya növbəti seçkilərdə qələbə qazanmasının qarşısını kəsmək və nəticədə müəyyən qeyri-qanuni üsulların tətbiqi ilə onun yerində oturmaqdır. Bu, sifarişçinin özünün dövlət rəhbəri olmaq iddiasından irəli gəlir. Bununla yanaşı, digər bir səbəb- sifarişçinin dövlət rəhbərinin şəxsi müsbət keyfiyyətlərinə olan qısqanclıq hissi, dövlət rəhbərinin xalqa göstərdiyi yüksək xidmətləri qəbul etməməkdən ibarətdir. Həmçinin, başqa bir səbəb də mövcud dövlət rəhbərinin sifarişçinin cəmiyyətdəki qeyri-qanuni hərəkətlərinə mane olmaq siyasətidir. Xalqın dayağı ilə işləyən dövlət rəhbərləri başlıca olaraq siyasi piramidanın müəyyən eşalonlarında olan maneedici ünsürləri təmizləməyə çalışırlar ki, onların siyasəti rəvan şəkildə icra olunsun. Bu siyasət də özlüyündə piramidal strukturda şəxsi maraq güdən şəxslər üçün qəbul olunmur. Qeyd edilənlərlə yanaşı, hesab etmək olar ki, növbəti səbəb də həmin sifarişçinin onun şəxsi maraqlarına xidmət edən başqa bir şəxsin dövlət rəhbəri olmaq istəyində olmasıdır. **“Sifari çil r”**- əksər dövlətlərdə mərkəzi dövlət idarəetmə aparatında (məsələn, prezident aparatı, prezident

administrasiyası) ən yüksək postda oturan, geniş səlahiyyətlərə malik olan rəhbərlər, nazirlər kabinetinin bir çox üzvləri, bəzi dövlət nazirləri, geniş səlahiyyətlərə və fəaliyyət imkanlarına malik olan bəzi komitə, səhmdar cəmiyyət və şirkət rəhbərləri ola bilərlər.

“İcraçılar”:

“Dəmir tor”lar sifarişçinin sifarişi əsasında mövcud plana, eskizə, layihəyə müvafiq olaraq icraçı şəxslərin özləri tərəfindən və ya göstərişləri əsasında “toxunur”. Həmin “icraçı” şəxslər sadə vətəndaşların hüquqlarını özlərinə satırlar və əldə etdikləri vəsaitin böyük qismini sifarişçiyə verirlər. Lazımi tapşırıqları yüksək səviyyədə yerinə yetirmək məqsədilə bəzən icraçı şəxslərin özləri sifarişçilərin köməyi ilə vəzifələrə təyin edilirlər. Bəzən də, cəmiyyətdə belə xarakterli faydalı prosesləri duyaraq özləri də mövcud proseslərin iştirakçılarna çevrilirlər. Proseslərin iştirakçılarna çevrilmək üçün bir neçə səbəb ola bilər:

İcraçıların özlərinin maddi maraqları-varidat toplamaq istəkləri.

İcraçıların böyük vəzifə almaq iddiaları.

İcraçıların özlərində tədricən dövlət rəhbəri olmaq iddialarının meydana gəlməsi.

İcraçıların yaxın ailə üzvlərinin vəzifələrə gətirilməsi.

İcraçıların yaxın ailə üzvlərinin vəzifələrdən uzaqlaşdırılması nəticəsində dövlət rəhbərinə qarşı yaranmış kin, qəzəb və küdurət hissi.

“İcraçılar” qismində bəzi nazirliklərin və digər dövlət müəssisələrinin (şirkət, səhmdar cəmiyyət, komitə, istehsalat birlikləri, zavod, kombinat və fabrik rəhbərləri, yerli icra hakimiyyətinin bir çox başçıları, bir çox hüquq mühafizə orqanlarının rəhbərləri, həmin orqanların yerli qurumlarının rəhbərləri, bəzi elmi tədqiqat mərkəzlərinin bir çox rəhbərləri, ali məktəb rektorları, orta, orta ixtisas məktəblərinin direktorları və s.) rəhbərləri iştirak edirlər.

“Dəmir torlar”ın dövlətin bəzi “istehsalat müəssisələri”ndə (“sexlər”ində) toxunduqlarını və quraşdırıldıqlarını nəzərə alsaq, onda, həmin “müəssisənin işçiləri”nin ştat vahidinə görə strukturu baxımından “işin icraçıları”nı vəzifə səlahiyyətlərinə görə **“böyük”, “orta”** və **“kiçik”** icraçılara bölmək olar:

“Böyük icraçılar”a (**“mü ssis ” v ya “sex” r hb rl ri**) - bəzi nazirlər və müavinləri, nazirlər kabinetinin mühüm idarə və şöbə rəhbərləri, şirkət, komitə, səhmdar cəmiyyət rəhbərləri və müavinləri, elmi- tədqiqat mərkəzlərinin rəhbərləri, ali məktəb rektorları, hüquq mühafizə orqanlarının, silahlı qüvvələrin bəzi yüksək postda oturan rəhbərləri və s. aid etmək olar. Həmin şəxslər içərisində iddiaları böyüyərək “sifarişçilərə” çevrilənlər də olur.

“Orta icraçılar” a (**“mü ssis ” v ya “sex” r hb rl rinin müavinl ri, mühüm idar r isl ri**) - bəzi nazirliklərin, şirkətlərin, komitələrin, səhmdar cəmiyyətlərin idarə və şöbə rəhbərlərini, bəzi yerli icra hakimiyyətlərinin başçılarını, bir çox bələdiyyə sədrələrini, hüquq mühafizə orqanlarının yerli idarə və şöbələrinin bəzi rəhbərlərini, yerli vergi qurumlarının bir çox rəhbərlərini və s. aid etmək olar. Bu şəxsləri yalnız tutduqları postda dayanmaq və varidat artırmaq düşündürür və “böyük icraçılar”ın göstərişlərini yerinə yetirirlər.

“Kiçik icraçılar” a (**“mü ssis ” v ya “sex” müh ndisl ri**) – bəzi yerli icra və bələdiyyə nümayəndəliklərinin rəhbərlərini, orta və orta ixtisas məktəblərinin direktorlarını, hüquq mühafizə orqanlarının, silahlı qüvvələrin yerli bölmələrinin bir çox rəislərini, digər qurumların vətəndaşlara birbaşa xidmət göstərən bölmələrinin rəhbərlərini aid edilə bilər. Bələ şəxsləri də sadəcə olaraq öz iş yerlərindəki vəzifələri və varidat toplamaq düşündürür.

“İşçilər”-“ustalar” və “fəhlələr”

Təbii ki, “dəmir tor”lar icraçıların göstərişləri əsasında “işçilər”-“ustalar”, “fəhlələr” tərəfindən “toxunur” və “quraşdırılır”. Bu “işçilər” qismində sadə vətəndaşlarla birbaşa ünsiyyət yaradan aşağı vəzifəli bəzi dövlət məmurları, yerli qurumlarda işləyən və şəxslərlə münasibətlərdə əlaqəli olan bir çox vəzifəli şəxsləri, bir çox sırayı əməkdaşları (yerli icra hakimiyyətində, o cümlədən hüquq mühafizə orqanlarının yerli bölmələrində və hərbiyə çağırış və səfərbərlik idarələrində çalışan əksə işçilər, səhiyyə təşkilatlarında, yerli və mərkəzləşdirilmiş müalicə müəssisələrində çalışan bəzi həkimlər, alı, orta və orta ixtisas məktəbinin bəzi müəllimləri və s. çıxış edirlər. Onlar “icraçı”ların göstərişlərinin yerinə yetirirlər. Bu “işçilərin” əksəriyyəti həmin torların əsasında nə məqsədlə toxunduğunu bimirilər. Onları yalnız maddi vəziyyətləri və tutduqları orta və kiçik vəzifələrdə qalmaq maraqlandırır. Bəzi hallarda icraçıların özləri də “usta” və “fəhlə” qismində fəaliyyət göstərirlər.

“Hazırlanma”, “quraşdırılma” yerləri

İstənilən məhsulun hazırlandığı bir məkan olur. “Dəmir tor”lar əsasən vətəndaşların daha çox ünsiyyətdə olduğu və əksəriyyətinin adları əvvəlcə qeyd olunduğu bəzi dövlət müəssisələrində (“sexlərdə”) hazırlanır. Bu işlə məşğul olan hər bir idarə bir “müəssisə” (“sex”) ola bilər. Məsələn, onlardan bir neçəsinin adlarını çəkmək olar: **icra hakimiyyətinin yerli nümayəndəlikləri, yerli polis, məhkəmə, prokurorluq qurumlarında, dövlət sistemində, daşınmaz əmlak qeydiyyatı qurumlarında, orta, orta ixtisas və ali məktəblərdə, elmi tədqiqat mərkəzlərində, istehsalat müəssisələrində, nəqliyyat infrastrukturunda, səhiyyə müəssisələrində, dövlət qurumlarının yerli bölmələrində, vergi qurumlarında, sosial-təminat qurumlarında həliyi xidmət göstərən enerji və su satışı bölmələrində və s.**

Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət rəhbərləri ilə sadə vətəndaşlar arasında əlaqələr başlıca olaraq qanunların icra edildikləri, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunduqları dövlət müəssisələrində, idarələrində yaranır. Həmin idarə və müəssisələr qanunların icrasının birinci göstəriş verəni olan dövlət rəhbəri ilə sadə vətəndaşlar arasında əlaqələndirici rolunu oynayırlar. İdarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri isə dövlət başçılarının nümayəndələri hesab olunurlar.

Hazırlanmış “dəmir tor” lar müəyyən intervalla, bir-birilərinin ardınca sıralama qaydası ilə quraşdırılaraq, dövlət rəhbərləri ilə sadə vətəndaşlar arasında olduqca böyük məsafəni əhatə edən enli və uzun formada **“dəmir torlar səbəkəsi”ni zolağını, qurşağını** əmələ gətirir. “Zolağ”ın bir tərəfində dayanan sadə vətəndaş öz problemlərini bildirmək, hüquqlarının pozulması barəsində digər tərəfdə olan dövlət rəhbərini məlumatlandırmaq məqsədilə **“b rkd n s sl ns ”** də belə, məsafənin uzaqlığından dövlət rəhbəri onu eşidə bilmir. Yalnız bəzi hallarda, -“külək” həmin istiqamətə əsərsə,- bərkdən səslənməkdə davam edən sadə vətəndaşın “külək” gətirmiş səsinə qismən eşidə bilir. Onun nə demək istədiyini isə başa düşə bilmir.

“Materiallar”:

Dövlət rəhbərləri ilə vətəndaşlar arasında yaradılan “dəmir tor”ların “material”ları olan “dəmir naqillər”, “dəmir günyələr” qismində əsasən **kağız pullar, bahalı geyim və suvenir əşyaları, qiymətli zinət əşyaları, daşınar və daşınmayan əmlak və s.**-dir. Bu “materiallar”dan icraçılar istifadə edərək, həm özlərinin maraqları naminə, həm də sifarişçilərin istifadəsi məqsədilə “dəmir tor” lar toxuyurlar. Bu, o mənani verir ki, orta və yüksək post tutan bəzi dövlət məmurları vətəndaşların öz hüquqlarını, -onlardan həmin vəsaitləri, əşyaları tələb etməklə, - satırlar. Topladıkları sərvət isə həm özlərinin rahat və əziyyətsiz həyat şəraitinin yaradılmasına xidmət edir, həm də lazım gəldikdə ehtiyacların

və iddianın təmin edilməsi üçün sifarişçilərin istifadəsinə verilir.

“ləvazimatlar”:

“Dəmir tor”ların toxunması və quraşdırılması üçün “ləvazimatlar”dan istifadə edilir. Həmin “ləvazimatlar”dan - “elektrik qaynaqları”, “toxuma dəzgahları”, “qazma alətləri”, “beton məmulatları” qismində *insan hüquqlarının təminatı zamanı süni maneciliklər, əsassız süründürməciliklər, vaxt uzatmaları, get-gələ salma və s. kimi aktlar, hərəkətlər* göstəriş bilər.

“Dəmir tor”ları dağıdanlar, məhv edənlər

“Dəmir tor”ların əksəriyyəti öz xalqına ləyaqətlə xidmət göstərən, xalqın dəstəyi ilə hakimiyyətə gələn dövlət rəhbərlərinin demokratiyanın inkişafına əsaslanan siyasi kursuna tab gətirməyərək, quraşdırıldıqları yerlərdə dayanıqlı qaydada uzunmüddətli fəaliyyət göstəmişlər. Həmin “tor”ların bir çoxu dağıdılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə bütün dövlət məmurları “dəmir tor” toxumaqla məşğul olmaq istəmişlər. Onların bir çoxları cəmiyyətin inkişafını, insanların təbii hüquq və azadlıqlarını yüksək təmin olunmuş formada görmək istəmişlər. Çünki başa düşürlər ki, onların özləri, ailə üzvləri və yaxın qohumları da sadə vətəndaşlardırlar. Vətəndaşlara rahat və maddi-sosial cəhətdən təmin olunmuş qaydada yaşamaq üçün qanunun aliliyinin hökm sürdüyü yüksək inkişaf etmiş demokratik cəmiyyət lazımdır. “Dəmir tor”lar isə onların əzab-əziyyətlə yaşamasına xidmət edir. Belə olan halda, dövlət rəhbərlərinin müsbət işlərinin yüksək qiymətləndirən, vətəndaşlarla dövlət rəhbəri arasında sədlərin olmasını qəbul etməyən həmin dövlət məmurları içərisində “tor”ların dağıdılmasını sifariş edənlər, icraçılar və işçilər peydah olurlar. Belə şəxslər cəmiyyətin demokratik inkişafına xidmət göstərənlərdir. “Dəmir tor”ların dağıdılmasında əsasən iki tərəf: **dövlət rəhbəri və onun hakimiyyətinin sadıq üzvləri və sadə vətəndaşların** özləri qrup şəklində iştirak

edirlər. Dövlət rəhbəri öz vətəndaşı ilə birbaşa əlaqənin kəsilməsini gördükdə, “torlar”-ın quraşdırılmasını hiss edir və dərhal həmin “torlar”ın dağıdılması göstərişini verir. “Torların” sifarişçiləri və icraçıları cəzalandırılır. Bu zaman “tor”ların dağıdılmasında “torlar” qurmaq istəməyən şərəfli, ədalətli məmurlar və sadə vətəndaşlar iştirak edirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, **“d mir tor” sosial-siyasi n z riyy si** hal-hazırda dünyanın kasıb və iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan, tam demokratiya yolunu tutmuş dövlətlərinə xas olan cəmiyyətlərdə neqativ halların aşkar edilməsi, aradan qaldırılmasına nəzəri kömək məqsədilə yazılmışdır. Ümid etmək lazımdır ki, elmi-texniki nailiyyətlərin, bütün sahələri əhatə edən elmin inkişaf etdiyi postmodernizmdə cəmiyyətin süni problemləri aradan qalxacaq və insanlar hüquqları təmin olunmuş cəmiyyətlərdə yaşayacaqlar.

Q rb al minin r q al min t sir ed n müsb t v m nfi t r fl ri. Uy unsuzluq raitind dünyanın inki af probleml ri. İnsan hər bir məkanda, yaşayış məskənində bioloji və sosial varlıqlar olaraq insandır. İnsan dəyərləri baza etibarilə bütün aləmdə vahid məzmun təşkil edir. İnsanlar bütün məkanlarda yaxşı olanı, faydalı olanı axtarırlar və seçim edirlər. Təfəkkür, sadəcə olaraq, məkanlarda fərqli yaşayış tərzlərini meydana gətirir. Mədəni vərdişlərin müxtəlifliyi ayrı-ayrı məkanlarda fərqli mədəniyyət düşüncələrini üzərə çıxarır. Buraya tarixi inkişaf proseslərini, mədəni düşüncələrin formalaşmasını zəruri edən fərqli elementlər də təsir göstərir. Tarix və onun inkişaf dövrləri, ortaya çıxan şərait və zərurət mədəniyyətləri və sivilizasiyaları iki arenaya bölmüşdür. Tarix sübut edib ki, mədəniyyətin, sivilizasiyanın və elmin, eləcə də fəlsəfənin beşiyi Şərq hesab olunur. Yunanistanın özü də Şərq biliklərinin Qərb-Mərkəzi Avropaya keçməsi üçün **elmi tranzit (sisteml mi bilik tranziti)** rolunu oynamışdır. Qərb

Şərqdən fəlsəfi və elmi bilikləri, dövlətçilik quruluşunu, idarəetmə formasını və məzmununu qəbul etməklə, özünün yerləşdiyi coğrafi məkanda özünəməxsus bir **Qərb maddiyyəti** formalaşdırmışdır. Qərbdəki qədim tayfa birləşmələri Şərq dövlətçilik nəzəriyyəsinə görə öz dövlətlərini təşkil edə bilməmişlər. Məsələn, Roma imperiyası qədim dövrdə Britaniyada tayfaların birləşməsindən (britlərin) dövlət yaranmasında əsas iştirakçı olmuşlar.

Qərb düşüncələrinin mərkəzində idealizm ilə yanaşı, materializm düşüncələri də geniş vüsət almışdır. Bu iki düşüncəni birləşdirməyə çalışan **kartezianlıq** fəlsəfi cərəyanı (Fransada XVII əsrdə Rene Dekartın fəlsəfi təlimi) da meydana gəlmişdi. Fəlsəfəni tədqiq edənlər yazırlar ki, XVII-XVIII əsrlərdə əsasən İngiltərədə (Kral bu işə xüsusi fikir verirdi, laboratoriyalar təşkil olunurdu, təcrübələr həyata keçirilirdi) və Fransada mexaniki biliklər yayılmışdı. Bu mexaniki biliklər XVIII əsrdə fransız materializminə xidmətə söykənirdi. XVIII əsrdə fransız materialist filosofları nəinki təbiəti, eləcə də ictimai və psixi hadisələri riyazi və mexaniki metodlarla izah etməyə çalışırdılar. XVIII fransız fəlsəfəsi üçün empirizm xarakterik idi. Düşünmə roluna riyazi və formalməntiq xas idi. Almaniyada XVIII əsrdə mexaniki biliklər zəif inkişaf etmişdi. Alman filosofu Kant metafizikanın tənqidini həyata keçirirdi. O, təbii bilikləri fəlsəfə ilə birləşdirməyə çalışırdı və bundan da metafizikanın tənqidi meydana gəlirdi. Kantın (Kant özü Alman fəlsəfəsində daha çox mexanist idi) əsərlərində dərkətmənin rəasional metodları meydana gəlirdi. Eyni zamanda bu dövr üçün xarakterik olan **neoplatonizm** təlimi dünyaya canlı orqanizm kimi baxırdı.¹ Material düşüncələr ətrafında

¹ Иммануил Кант. Сочинения в шести томах. Том 2. Под общей редакцией В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Г.И. Ойзермана. Редактор второго тома А.В. Гулыга. Академия Наук СССР. Институт философии. Издательство социально-экономической литературы «мысль» Москва-1964. səh.7-8.

mərkəzləşmələr, orta əsrlərdə yaranan ali məktəblər, material aləmin tədrisi və öyrənilməsi, riyaziyyatın laboratoriyalarda tətbiqi, mexanikanın, hərəkət qanunlarının öyrənilməsi, mexanika fəlsəfəsinin inkişafı təbii ki, material aləmdə Qərbin Şərq üzərində üstünlüyünü meydana gətirmişdir. Bu material aləm də öz növbəsində yeni-yeni vasitələri meydana gətirmiş, bu vasitələrin obyektlər üzərində təsirləri artmışdır. Nəticədə Qərb texniki vasitələr baxımından dini-fəlsəfi və romantik görüşlərlə köklənən Şərq üzərində üstünlük qazanmağa başlamışdır. Şərq imperiyaları (məsələn, Osmanlı imperiyası) texniki vasitələrin əldə edilməsi üçün Qərbə üz tutmuşdur.

Şərq mədəniyyətinin baza hissəsi Asiyada (*Çin və Hindistanda*) və Avro-Afro-Asiya qovşağında (*Aralıq dənizi regionunda, Misirdə, İkiçayarasında, Şumerdə, Yunanıstanda, Romada və s.*) formalaşmış, kontinental Avropa isə bu biliklərdən, normalardan faydalanaraq öz məkanında Qərb mədəniyyəti arenasını meydana gətirmişdir. Məsələn, almanlar elmi eyni zamanda cənuba gələrək ispaniyadan öyrənmişlər. Mədəniyyətlərin fərqli xüsusiyyətləri (*fərqləndirici amillər, kriteriyalar içərisində musiqini və incəsənəti də göstərmək olar. Hər bir mədəniyyət arealının özünəxas musiqisi və incəsənəti mövcuddur. Lakin bu kriteriyalar da məkandan-məkana transfer edir*) Avropa və Asiya (Qərb və Şərq) arenalarına ayrılmışlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, tarixən bir Afrika mədəniyyəti də formalaşmışdır. Avropa mədəniyyəti bazasında Latin Amerikasını xalqlarının (*bu xalqlar Avropadan mədəniyyətlərini, məsələn, dini inanclarını, özləri ilə Amerika qitəsinə aparmışlar*) mədəniyyəti də formalaşmışdır. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı qitələrdə-Amerikada, Avstraliyada yerli xalqların da mədəniyyətləri mövcuddur. Avropada və Asiyada bir-birindən köklü şəkildə fərqlənməyən (*onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün mədəniyyətlərin norma kimi qəbul edilməsi və daşınması yalnız insanlara xasdır. İnsanlar da hər hansı bir məkandan asılı olmayaraq “insan” adlanan varlıqlardır.*

Baza normalar bütün insanlara aiddir. Mədəniyyət və düşüncə fərqləri isə tarixi şəraitdən, iqlimdən, coğrafi amillərdən, fəaliyyət xüsusiyyətlərindən meydana gəlməklə bərabər, düşüncələrin daima islahatlara məruz qalmasından asılıdır) iki müxtəlif təfəkkür tərz, düşüncə tərz, meydana gəlmişdir. Bununla bərabər, iki mədəniyyət arealları arasında bir **aralıq mədəniyyət quruluşu** da formalaşmışdır. Bu qurşaqlarda əsasən Qərbin və Şərqi elementləri qovuşmuşdur və cəmləşmişdir. Aralıq mədəniyyət qurşaqlarında həm ziddiyyətlər, həm də gözəl harmoniya mövcud olur. Məsələn, Osmanlı imperiyasının memarlığında yerli elementlər, Şərqi elementlər və Qərbi elementləri sintez olunaraq estetikası meydana gətirmişdir.

Mədəniyyətlərin qovuşması zənginliklə bərabər gözəlliyi də yaradır. Aralıq mədəniyyət qurşaqlarında mədəniyyət normaları və elementləri (komponentləri) ona görə zəngin olur ki, burada coğrafi məkanlardan yaxşı nümunələr seçilərək mərkəzləşdirilir. Xüsusilə memarlıqda bu ənənəyə ciddi fikir verilir. Vaxtilə (XVIII əsrin əvvəllərində və ortalarında) İtaliya memarlığının gözəl nümunələri Rusiya imperiyasının paytaxtı Sankt-Peterburq şəhərinə daxil olmuşdur. Aralıq mədəniyyət qurşaqlarında axınların çoxluğundan zənginlik formalaşmışdır. Bu baxımdan da Türkiyə, İtaliya, İspaniya, Yunanıstan, Rusiyanın Avropa hissəsi, Şərqi Avropa və Azərbaycan zəngin memarlıq sintezi nümunələrinin mövcud olduğu məkanlar kimi qəbul edilməlidir. Aralıq məkanlarda Qərbi (rəsonizm) ilə Şərqi (romantizm) daha da zəngin formada çulğuşmuşdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Aralıq elmi-mədəni mərkəzlər elmin inkişafı baxımından daha güclü məkanlar hesab olunmalıdır. Tarixən də yunan və ərəb elmi bir-birilə sintez olunmuşdur və xüsusilə astronomiya sahəsində yunanların və ərəblərin elmi bilikləri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, b.e.ə III yüzillikdə yunan astronomları ulduz bürclərini sistemləşdirmişlər. Ulduz bürclərindən ulduzların ən

parlaqları, adətən yunan hərfləri ilə işarə olunur və bürcün adından əvvəl yazılır. Ərəb astronomları isə parlaq və ya başqa cəhətdən seçilən ulduzların çoxlarına adlar vermişlər.¹ Ərəblərin astronomiya sahəsində olan bilikləri, islam dininin elementlərini özündə əks etdirən memarlıq nümunələri orta əsrlərdə Aralıq məkanlarda və Qərbdə öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, ərəb astronomlarının müşahidələrində planetlərin, Günəş və Ayın hərəkəti haqqında məlumatlar xeyli təkmilləşdirildi, Ptolomey sisteminə mühüm düzəlişlər edildi. Bununla da həmin sistem çox mürəkkəbləşdi və dünyanın heliosentrik sisteminin meydana gəlməsinə şərait yarandı.² Averroes (ərəb alimi İbn Rüşdün latınlaşdırılmış adıdır) Aristoteli başa düşən ən güclü alim idi. O, Aristotelin əsərini ərəb dilinə tərcümə edib. Məhz Averroes Aristotelin əsərlərinin ən yaxşı şərhçisi idi.

(Qeyd: Çin astronomu Çu Konq e.ə.11 əsrdə ekliptikanın ekvatora meylini müəyyənləşdirdi, Şi-Pen isə 800 ulduzun kataloqunu tərtib etdi, Babilistanda Saros dövrü (e.ə.7-6-cı əsrlər) kəşf olundu. E.ə.6-cı əsrdə Pifaqor və onun məktəbinin alimləri Yerin kürə şəkilli olmasını söylədilər. Orta əsrlərdə ərəb alimlərindən Bəttani (ekvatorun ekliptikaya meylini və pressesiyanı dəqiqləşdirmişdi), Sabit ibn Qürrə (Ptolomeyin "Almagest" əsərini ərəbcəyə tərcümə etmişdi), Əbülvəfa (Ayın hərəkətlərində variasiyaları kəşf etmişdi), Biruni (yerin öz oxu ətrafında fırlanması və Günəş ətrafında dolanması fikrini bildirmişdi), Nəsirəddin Tusi (Marağa rəsədxanasını tikdirdi), Uluqbəy (Uluqbəy rəsədxanasını tikdirdi) kimi Şərq alimləri astronomiya elminin inkişafında böyük rol oynadılar. XVI əsrdən isə Astronomiyanın Avropada sürətlə inkişafı başladı.Nikolay

¹ R. Ə. Hüseynov. H95. Astronomiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1997, 468 səh., səh.16.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. I Cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. 19-Bakı-76. səh.448.

Kopernik planetlərin Günəş ətrafında dolanması nəzəriyyəsini yaratdı. Yerin kainat mərkəzində olmasını iddia edən dini təlim inkar olundu. C.Bruno və Q.Qaliley və başqaları da həmin nəzəriyyəni yaydılar. Planetlərin hərəkətləri haqqında Kepler qanunları meydana gəldi. İ. Nyuton riyazi tədqiqatlarına əsasən ümumdünya cazibə qanununu kəşf etdi və s.)¹. Buradan görünür ki, elmin beşiyi Şərqdə qoyulub və orta əsrlərdən isə sürətlə Qərbdə inkişaf etməyə başlayıb.

Ziddiyyətlik baxımından qeyd etmək olar ki, mühafizəkarlıq və liberallıq cərəyanları hər iki mədəniyyət arealında bir-birilərini əvəzləmişdir. Dinin radikal siyasəti, şəriət qanunlarının hökmlülüyü XIX əsrdən etibarən dünyəvilik (azad və sərbəst normalar, təbiət normaları) normaları ilə əvəz olunmuşdur. Qərbdə islahatçılıq Şərqə nisbətən daha tez şəkildə həyata keçmişdir. Qərb islahatçılığında mexaniki biliklər və materilaizm əsas ideoloji bazalar hesab olunmuşdur. Köklü fərqlər də məhz daha çox XVII-XIX əsrlərdən-Avropada elmin və rəsonal-material fəlsəfi düşüncələrin (rəsonalizmin, realizmin, materializmin) güclənməsindən başlayaraq, meydana gəlmişdir. Bu sahədə astronomiya elminin güclənməsi də böyük rol oynamışdır. Köklü fərqlər ucbatından aralıq mədəniyyət qurşaqlarında hətta qarşıdurmalar da yaşanmışdır və bu gün də baxışlar arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Özlərində dini əsasları da daşıyan adət-ənənələrin aralıq məkanlarda qovuşmasından həm də sintezlər meydana gəlmişdir və bu qovuşmalardan eləcə də toqquşmalar ortaya çıxmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aralıq mədəniyyət arealında yerləşən Azərbaycanda da XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində mədəniyyətlərin sintezi baş vermişdir. Bu, memarlıqda, incəsənətdə və ədəbiyyatda özünə yer tapmışdır. Ədəbiyyatda tənqidçilik cərəyanları genişlənmişdir. **Rəsonal d biyyat**

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. I cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. 19-Bakı-76. səh.449.

(ayrı-ayrı janrlarda, üslublarda, o cümlədən poeziyada, nəsr ədəbiyyatında və s. real həyatdakı eybəcərliklərin, mənfiliklərin aşkarı və tənqidi- M.Ə. Sabir, Məhəmməd Hadı, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov və başqalarının yaradıcılığında) meydana gəlmişdir.

Lakin tarixin müəyyən dövrlərində, məsələn, orta əsrlərdə hər iki cəbhədə mühafizəkarlıq çox güclü olmuşdur. Orta əsrlərdə hər iki coğrafi-mədəniyyət arenasında (həm Qərbdə, həm də Şərqdə) din dünyəvi elmi və elmin tədrisini qadağan edirdi, məktəblər bağlanırdı (Paris və Boloniya universitetlərinin təqiblərə məruz qalması, əvvəlki dövrlərdə İskəndəriyyə kitabxanasının cahil fanatiklər tərəfindən yandırılması və dağıdılması), elm adamları təqib olunurdular. Məsələn, Qalileo Qaliley 1632-ci ildə nəşr etdirdiyi “Dünyanın iki ən mühüm sistemi-Ptolomey və Kopernik sistemləri haqqında dialoq” kitabına görə məhkəməyə cəlb olundu, C.Bruno tonqalda yandırıldı. Bu baxımdan da, yəni dinlə elmin mübarizəsində iki mədəniyyət arenası arasında universal xüsusiyyətlər baxımından, köklü fərqlər mövcud deyildi, vahid bir oxşar ideoloji xətt var idi. Bu xətt həm də sosial və məişət adət-ənənələrində, mənəvi-əxlaq məsələsində də özünü göstərirdi. Məsələn, XV əsrdə Almaniyada özlərini yaxşı aparmayan arvadlara yaxşı geyinmək, qızıl-gümüş taxmaq və kilsəyə ibadətə getmək qadağan edilmişdi. Klassik alman mütəfəkkiri-şairi Yohann Volfqanq Getenin (28 avqust 1749, Frankfurt-Mayn-22 mart 1832, Veymar) “Faust” əsərində də belə bir misraya rast gəlinir:

“.....Gözlərim önündə, bacım, indidən
Görürəm sənənin də o gününü mən!
Bilirəm...Namuslu hər bir vətəndaş,
Xoralı meyiddən gen qaçan kimi,
Yerə girəcəksən utandığından.
Qızıl zəncir taxıb, bir də heç zaman
Kilsədə ibadət etməyəcəksən!

Ömrünü-gününün dilənçilərlə,
Bədbəxt şikəstlərlə keçirəcəksən!..”

Bu misraları əsərdə Valentin obrazını oynayan şəxs öz bacısı Qretxenə ünvanlayır.¹

Başqa bir misrada qeyd olunur:
Evlənsələr belə, bizim mahalda
Gənclər qapıb qaçar toy çələngini,
Biz saman səpərik qapılarına...

Bu misralar Qretxen ilə söhbət edərkən Lizxen tərəfdən iki canlı olan və birisi tərəfindən aldadılmış qızcığaz Varvaranın ünvanına söylənilir.² Bu misraların mənası odur ki, Almaniyada belə bir adət var idi ki, ərə getməmişdən qabaq qızlığını itirmiş gəlinlərin başından toy çələngini qoparıb atarlarmış. Həmçinin onun qapısının ağzına saman səpərlərmiş. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiya orta əsrlərə qədər (XV əsr) adət-ənənələrlə idarə olunub və hüquq normaları anlayışı sonradan meydana gəlib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa postmodernizm dövründə müəyyən qədər mühafizəkarlıqdan əl çəkib. Vaxtilə burada baş vermiş elmi-texniki inqilab Avropanın şüurunda yenilikləri, kəskin sıçrayışları meydana gətirmişdir. Avropanın renessans (intibah) dövrü sözügedən məkanı bir qədər qabağa aparmışdır və **özünü azad və sərbəst kildirdək etmək** (rasionalizmin və realizmin baza ideoloji xəttidir) fəlsəfi düşüncəsi geniş yayılmağa başlamışdır. Yeni Avropa fəlsəfəsi (maarifçilik cərəyanları, liberallıq, rasionalizm və s.) Qərbi Avropada insanların daha çox material aləmə yüklənmələrinə gətirib çıxarmışdır. Avropada materializmin bir ideoloji xətt olaraq (XIX-XX əsrlərdə) sürətlə böyüməsi burada elmin və texnikanın inkişafına gətirib çıxarmış oldu. Bu baxımdan da

¹ 832-de21 AZE Yohann Volfqanq Gete. Faust. Tərcümə edən İhməd Cəmil. Bakı, “Azərnəşr” 1970; təkrar nəşr-Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 560 səh., səh. 174-175; səh. 540.

² Yenə orada.

Qərbi Şərqi üzərində (*məlumdur ki, Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya, Malayziya kimi ölkələr də elmi-texniki elmləri və texniki vasitələrin istehsalı üsullarını və ilk növbədə elmin özünü məhz Qərbdən mənimsəyibdir. Yaponlar elm öyrənmək məqsədilə Avropaya çox üz tutublar*) elmi-texniki sahədə qələbə qazanmağa başladı. İtaliya incəsənətin, Fransa isə maarifçiliyin mərkəzinə çevrildi. Mexanika fəlsəfəsi bütün Avropanı əhatə etdi. Böyük rus alimi M.V. Lomonosov ixtira etdiyi teleskopla 1761-ci ildə Veneranın atmosferini kəşf etdi. Bu, planet fizikasının öyrənilməsinin başlanğıcını qoydu.¹ Almaniyada mexanika fəlsəfəsi də inkişaf dövrünə qədəm qoydu. (**Qeyd:** *tarix yazır ki, Yaponiyayı Qərbə açan ABŞ olmuşdur. Amerikanın təzyiqləri ilə başara bilməyəcəyini dərk edən bu dövlət öz qapılarını ABŞ-a açmışdır. ABŞ-ın arxasınca da digər dövlətlər gəlmişdir. Çin də Qərbə açılmışdır. Lakin Yaponiya Çindən fərqli siyasət həyata keçirmiş və inkişaf etməyə başlamışdır. Çin isə Qərb mədəniyyətini qəbul etməmiş və Qərbi kor-koranə düşmən kimi görmüşdür. Bu baxımdan da geri qalmışdır. Çinlilər Avropalılarla təmaslardan qaçmışlar. Çindən fərqli olaraq yaponlar belə hesab etmişlər ki, əgər özlərini qısa bir zaman ərzində toparlayaraq Qərbin texniki səviyyəsinə çatmasalar, tezliklə Avropa tərəfindən sömürülərək əziləcəklər. Bu ideoloji xətti tutan Yaponiya 40 il sonra-1894-1895-ci illərdə əzilen yox, əzici bir dövlət kimi ortaya çıxdı. Yaponiya 1854-cü ildən sonra Qərbin səviyyəsinə yüksəlmək üçün Amerika və Avropaya yüzlərcə tələbə göndərmişdir. Qərbin texnikasına yiyələnmək məqsədilə bu siyasətlə kifayətlənməmiş, tamamilə feodalizmə söykənən daxili idarəçilik və sosial quruluşunu da dəyişdirmişdir. İmperator Mutşihitonun 1868-ci ildə qəbul etdiyi “Aydın Hökumət” proqramı ilə bir çox köklü dəyişikliklər həyata keçirmişdir. XIX əsrin 60-70-ci illərində bir çox islahatlar həyata keçirildi:*

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. I Cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. 19-Bakı-76. səh.449.

1872-ci ildə qəbul edilən qanuna əsasən oğlan və qızların ibtidai təhsilləri məcburi oldu; 1871-ci ildə qəzet buraxılmağa başladı; 1873-cü ildə məcburi əsgərlik sistemi tətbiq edildi; 1871-ci ildə “Daymiyo” adlanan dərəcəlik sisteminə son qoyularaq, ölkə çağdaş bir şəkildə idarəçilik sisteminə keçdi. İqtisadiyyat inkişaf etdi. XIX əsrin sonuna yaxın minlərlə fabrika inşa olundu. Minlərlə kilometr uzunluğunda dəmiryolu çəkildi.¹ **Siyasi sistemi**-Yaponiya uzun müddət ölkələr üçün qapalı vəziyyətdə qalıb. Yalnız 1858-ci ildə ölkə öz limanlarını xaricilər üçün açıq elan edib. Rusiya, ABŞ, Fransa və Hollandiya ilə müavilələr imzalayıb və bu dövlətlərə böyük imtiyazlar verilib. 1852-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş imperator Mutsihuto (1852-1912) o dövrə qədər feodalizm şəraitində yaşayan və ətraf aləmdən təcrid olunmuş ada dövlətini ənənəvilikdən xilas etməyi qarşısına məqsəd qoyub. XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda Yaponiya Avropa hüququna “qoşulmağa” başlayıb. İdarəetmə dairələri iki yoldan birini seçməli olublar: ya avropa, ya da anqlosakson hüquq sistemini. Anqlosakson hüquq sistemi yapon düşüncəsi üçün çətin olub. Nəticədə həmin dövr üçün yüksək qəbul olunan fransız modeli əsas seçilib və ölkəyə Fransadan mütəxəssislər cəlb ediləblər. Bu mütəxəssislər XIX əsrin 70-ci illərində Yaponiya üçün cinayət və cinayət-prosesual məcəllələrini işləyiblər. 1877-ci ildə bu sənədlər yapon imperatoru tərəfindən bəyan ediləblər və qüvvəyə miniblər. Vətəndaş hüququnun kodifikasiyası da işlənib. 1880-ci illərin sonunda Prussiya hüquq sisteminə müraciət olunub. Müasir anlamda Yaponiyanın birinci konstitusiyası 1889-cu ildə imperator tərəfindən bəyan edilən İmperator xartiyası olub. Bu sənəd, əsasən, 1851-ci ildə qəbul edilən Prussiya monarxik konstitusiyasından “köçürülüb” və digər aktlardan da əlavələr

¹ Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SIYASI TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 1994. səh. 91.

olunub).¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, estetika həm təbiətdə, kainatda mövcuddur, həm də təbiətdəki mədən vasitələrinə-qızıl, gümüş, mis, qalay, qurğuşun və s., təsirlərdən- kimyəvi və fiziki təsirlərdən, meydana gələn vasitələrdə mövcud olur. İnsanlar hər bir vasitəni öz zövqlərinə uyğun şəkildə düzəltməyi çox sevirlər. İnsanlar ümumiyyətlə hər bir şeyin yaxşısını və nizamı axtarırlar. İnkişaf da elə yaxşı və zövqlü vasitələrin meydana gəlməsində və proseslərin nizamlı şəkildə həyata keçməsində büruzə verir. Estetikasız və etik normalarsız inkişaf yoxdur. Etika və estetika isə təbii amillərlə yanaşı, təbii quruluşla yanaşı, həm də bu təbiilikdən ortaya çıxan, təbiilik xüsusiyyətlərinin təsir göstərdiyi gerçəkliklərdən meydana gəlir. Yəni insanlar öz təbii quruluşlarından, nizamlı hərəkətlərindən istifadə edərək bütün vasitələri, əlaqələri və ünsiyyəti də nizamlı şəkildə, zövqə uyğun olaraq formalaşdırmağı xoşalırlar. Estetika və etika da normalar olaraq zamana və şəraitə uyğunlaşdırılır.

İnkişafda estetikanın və nizamlılığın *(etik və mənəvi olaraq, həm də bu nizamlı təfəkkürdən və həyat tərzindən irəli gələrək, insanların fəaliyyətlərində olan nizamlılıq, yüksək dəyərli ünsiyyət və münasibət)* böyük rol oynamasını nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, bu gün Qərbi istehsal etdiyi məhsullarla Şərqi (müsəlman aləminə və Asiya bölgəsinə, Şimali Afrikaya) təsir edir, texniki vasitələr hesabına Şərqi estetika yaradır. ***(Qeyd: birmənalı olaraq heç də demək olmaz ki, Avropada hər şey idealdır və cəmiyyətlər nöqsansızdır. Elmi və ictimai dairələrdə Avropa cəmiyyətlərinin üstünlükləri kriteriyaları inkişafdan geri qalmış cəmiyyətlərlə müqayisə mövzusu olan mülahizələr zamanı qeyd olunur.***

¹ Конституция Японии. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, США, Япония, Индия: учеб. пособие / [сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В.В. Маклаков].- 5-е изд., перераб. и доп. -М.: Волтерс Клувер, 2006.-608с.-ISBN5-466-00138-4(в пер). стр. 381.

Avropada da müəyyən eybəcərliklər və xoşagəlməz hallar vardır. Məsələn, Niderlandda (Hollandiyada) uşaqbazlıq (pedafillik) geniş yayılıb və uşaqlara təcavüz halları vardır. Qadınlar və yeniyetmələr, gənclər arasında tütün məmulatlarına və spirtli içkilərə qarşı həvəs çox artmışdır. Kütləvi olaraq müəssisə işçilərinin hüquqları pozulur. Yunanıstanda, Almaniyada nasistlər vaxtaşırı baş qaldırırlar və bu cəmiyyətlərdə tolerantlıq arxa plana keçir. Yunanistanın “Qızıl Şəfəq” (“Golden Dawn”) təşkilatı nasist yönümlü siyasət həyata keçirir. ABŞ-da tez-tez məktəblərə silahlı basqınlar olur. Avropada da məişət səviyyəsində silahlı insidentlər yaşanır. Bu kimi halları çox sadalamaq olar). Bununla yanaşı, Şərqi sərəvətlərinin mənimsənilməsində əsas vasitələr kimi istifadə olunur. Hər bir estetik məhsul (məsələn, gözəl görünüşlü avtomobil, mobil telefonlar, geyim və moda əşyaları, ev əşyaları, elektrik avadanlıqları, memarlıq nümunələri və s.) da elmdən və texnikanın nailiyyətlərindən meydana gəlir. Mədəniyyət norma olaraq həm universal qaydada mövcud olur, həm də konkret sahələri əhatə edir. Vasitələrin istifadəsi, vasitələrin məzmunu və forması özü də mədəniyyəti və estetikamı formalaşdırır.

Qərbi Şərqi təsir etdiyi *müsbət amilləri* bunlar hesab etmək olar:

-Qərbi texnologiyasının məhsulu olan texniki vasitələr Şərqi aləmində də istifadə olunur və bu, estetik zövq yaradır. Gözəl görünüşlü vasitələr gözəlliyi təcəssüm etdirir. Material-texniki vasitələr gözəl görünüşləri ilə Şərqi insanların da təfəkküründə təkmilləşmə proseslərinə təsir göstərir;

-Qərbi texniki vasitələrindən Şərqi istifadə etməklə inkişafı meydana gətirmək imkanlarına malik olurlar;

-Qərb memarlığında ki müasir üslublardan istifadə olunur ki, bu da təfəkkürün t kmill şm sində, z vq n inc l şm sində mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

-Qərb cəmiyyətlərində mövcud olan nizam məsələsi Şərq cəmiyyətlərində də nizamlı həyatın formalaşması  c n zəmin yaradır;

-Avropa və ABŞ elmi Asiya ölkələrinə də gəlir və Asiyada məktəblər sisteminin formalaşmasına müsbət təsir göstərir

Mənfi amillər:

-ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, Qərbin inkişaf modelləri və inkişaf tempi ilə Şərqin modelləri arasında f r q var. Bu fərqlər resursların qeyri-taraz formada hərəkətindən meydana gəlir və qeyri-tarazlı hərəkətləri üzərə çıxarır;

-harmonik münasibətlər  c n kifayət qədər şərait yoxdur. Bu baxımdan da konfrontasiyalar, ziddiyyətlər mövcuddur;

-Avropa adət-ənənələri ilə Şərq adət-ənənələri arasında olan uyğunsuzluq dünyanın iki mədəni qütblərə bölünməsini zəruri edir;

-Qərbin texniki vasitələrinin Şərqdə də  z yer tapması Şərq-Qərb uyğunsuzluğunda müəyyən ziddiyyətlərin ortaya çıxmasına şərait yaradır;

-Qərbin texniki vasitələrinin Şərqdə istifadəsi Şərq m hafiz karlığının daxilindəki möhkəmliyin sınımasına gətirib çıxara bilir ki, bu da nəticədə müəyyən dairələrdə, məişətdə köklü narazlıqları üzərə çıxarır.

Bakı h rind v dig r böyük h rli rd “ctimai müəhazir m rk zli ri”nin yaradılması v h miyy ti

Cəmiyyətin hər bir üzvünü formalaşdıran həyat tərzi mövcuddur. Həyat tərzi fərdi xarakter kəsb edir, eləcə də kollektiv xüsusiyyətlərə malikdir. Həyat tərzi maddi və mənəvi dəyərlər üzərində qurulur. Maddi maraqların ödənilməsi və mənəvi aləmin ümumi həyatda çəkisi məhz həyat tərzinin formalaşmasını meydana gətirir. Həyat tərzinin formalaşmasına genetik xarakterlə yanaşı, həm də məşğuliyyət təsir göstərir. Həyat tərzinə duyğu orqanları vasitəsilə qazanılan informasiyalar da təsir göstərir. İnformasiyalar həyatın istiqamətlənməsinə öz mənfi və müsbət təsirlərini edir. Aşağı yaş dövrlərində informasiyaların sistemli şəkildə və müxtəlif sahələr üzrə əldə edilməsi məktəblərdə tədris üsulları ilə qazanılır. Məktəblər-tədris müəssisələri- davranış normalarının, ünsiyyət qaydalarının və ümumilikdə münasibət qaydalarının formalaşmasında sistemləşdirici obyekt və subyekt rolunu oynayır.

Hər bir dövlətin marağının başlıca qayəsi öz vətəndaşının enerjisindən müsbət istiqamətdə faydalanmaqdan ibarətdir. Dövlət o zaman güclü olur ki, vətəndaşlarının enerji potensialından güclü şəkildə faydalanır. Dövlət o zaman güclü olur ki, onun vətəndaşlarının maarifçilik səviyyəsi yüksək olur və təfəkləri daima təkmilləşir. Elmi potensialın gücü dövlətin və cəmiyyətin gücünü artırır. Məhz elmi potensial cəmiyyətdə baş verən proseslərin məqsədyönlü şəkildə istiqamətlənməsinə səbəb olur. Elmi potensial dövlətin gücünü artırır və vətəndaşların fəallığını təmin edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən də dövlət vətəndaşların elmi və mədəni səviyyələrinin yüksəlməsi üçün müəyyən istiqamətləndirici funksiyaları yerinə yetirir. Dövlət müəyyən tədris müəssisələrini təşkil etməklə əslində özünün və cəmiyyətin gücünü artırır, potensial mənbəyini genişləndirir. Potensialın genişləndirilməsi isə öz növbəsində

dövlətin güclənməsinə gətirib çıxarır. Bir qayda olaraq belə bir prinsip qəbul edilir ki, dövlət bütün sahələrdə öz vətəndaşlarının bu və ya digər səviyyədə gücündən istifadə edərsə daha da güclənmiş olar. Bu baxımdan dövlət öz vətəndaşlarının səmərəli əsaslarla maddi resurslara çevrilməsində maraqlıdır. Dövlətin maarifləndirici siyasəti çoxistiqamətli olur və dövlət müxtəlif resurslardan istifadə edərək öz vətəndaşlarını lazımi biliklərlə və informasiya ilə təmin edə bilər. Dövlət cəmiyyəti müvafiq resurslarla təmin edərək, cəmiyyətin səviyyəsini yüksəyə qaldırmağa çalışır. Eyni zamanda kütləvi qaydada **sosial və siyasi letargiyanın, m i t letargiyasının** (*burada letargiya sözü fərdin ictimai və siyasi fəaliyyətsizliyi, qabiliyyətsizliyi kimi başa düşülməlidir. Ümumiyyətlə isə, letargiya tibbi termin olub, şüur və hərəkət qabiliyyətini itirərək uzun müddətə dərin yuxuda olmaqdan ibarət olan patoloji hal kimi başa düşülür*) baş verməsinin qarşısını alır. Bu anda enerji də artır, enerjinin artması da öz növbəsində dövlətin güclənməsinə xidmət edir.

İnsanlar sistemli qaydada biliklər əldə etməklə və biliklərini bölüşməklə formalaşma, təkmilləşmə proseslərini yaşayırlar. Biliklərin sistemli qaydada əldə edilməsi təfəkkürün hərtərəfli inkişafına gətirib çıxarır. Sinir hüceyrələri başlıca olaraq oyanıq (daha çox informasiya qəbul etmiş) vəziyyətində olur və reaksiyalar daha da güclənir. Nəzəriyyədə və təcrübədə biliklərin əldə edilməsi və biliklərin müəyyən sahələrdə tətbiqi inkişafı şərtləndirir. Sistemli biliklər insanların formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Biliklərin qazanılması və savad əldə etmək təkmil həyatın əsaslarını təşkil edir. Bilikli insanlar həyatı daha da yaxından dərk edirlər və baş verən proseslərə dair real və pozitiv əsaslı məntiqi nəticələr çıxara bilirlər. Biliklər insanlarda əvvəlcədən yaxşı planlaşdırma qabiliyyətini üzərə çıxarır. Biliklər aydın təfəkkürün formalaşmasına yardımçı olur və istiqamətlənmiş təfəkkürün formalaşmasını zəruri edir.

Cəmiyyətin inkişafında, insanların baxışlarının formalaşmasında məktəblər və tədris müəssisələrində çalışan tərbiyəçilər, müəllimlər, mühazirə deyənlər (lektorlar), pedaqoqlar, ədəbiyyatçılar, dilşünaslar, sosioloqlar və psixoloqlar, həkimlər və din xadimləri, tanınmış elm adamları, jurnalistlər, partiya və dövlət xadimləri istiqamət vermək baxımından böyük rola malik olurlar. Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı onun üzvünün davranışından və bu davranışı formalaşdıran, əks etdirən istedad və qabiliyyətdən, eləcə də bilik və savaddan, dünyagörüşündən asılıdır. Hər kəsin sərbəstliyi, bu baxımdan da sabit davranışı və sabit dinamik həyatı onun təfəkkürünə və həyat xüsusiyyətlərinə bağlıdır. O şəxslər ki, nizam-intizamlı həyat tərzini sürürlər, həmin şəxslər cəmiyyətə və özünə daha çox fayda vermiş olurlar. Zamanı qiymətləndirən və zaman ölçüsünü öz həyatında geniş tətbiq edənlər daha çox progressiv olurlar. İnsanların intizamlı həyat tərzləri onların dinamik inkişafına və formalaşmış təfəkkürünə gətirib çıxarır. Məktəblər və burada ayrı-ayrı mövzuların sistemli olaraq tədrisi və dinlənilməsi insanların ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə baxışlarının təkmilləşməsinə səbəb olur. Təfəkkürün formalaşması onların həyat baxışlarını zənginləşdirir. Cəmiyyətin inkişafı həm də sistemli həyat tərzindən, sistemli (rəsmi və hüquqi) münasibətlərdən asılı olur. Məhz sistemli münasibətlər elementlərin və komponentlərin sistemli hərəkətlərini təmin edir. Elementlərin sistemli qaydada bir və ya bir neçə mərkəzə ötürülməsi prosesləri isə daha çox formalaşmış insanlar tərəfindən həyata keçirilir. Həmin insanlar istiqamətverici funksiya yerinə yeyirlər. Biliklərin sistemli şəkildə qazanılması yeni biliklərin meydana gəlməsinə və yeni nəzəri istiqamətlərə gətirib çıxarır. Məlumdur ki, biliklərin sonu olmur və tapılma, yenidən dərkedilmə sayəsində daima şaxələnmə funksiyasına malik olur. Biliklər yeni tədqiqat obyektlərini və istiqamətlərini meydana gətirir. Biliklər şaxələndikcə tədqiqat sahələri də

genişlənir və yeni bilik sahələri müəyyən olunur. Tədqiqatlar da insanların axtarıqlarını meydana gətirir və onlarda sistemli fəaliyyət prinsiplərini üzərə çıxarır. Sistemli fəaliyyət də cəmiyyətin nizamlanmasında istiqamətləndirici əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif sahələr üzrə biliklərin əldə edilməsi insanların yetişməsinə kömək edir. Hal-hazırda insanların kütləvi şəkildə maariflənməsi məqsədilə kütləvi-informasiya vasitələri mövcuddur. Son zamanlarda internet resursları da insanların maariflənməsində böyük rol oynayır. Yüksək maariflənmə cəmiyyətdə və məişət həyatında, məişət münasibətlərində, eləcə də cəmiyyətdə özünü təsdiq və özünü dərk etməyə səbəb olur.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri, orta və orta ixtisas müəssisələri, texniki peşə müəssisələri, ali məktəblər və elmi-tədqiqat institutlarında, dini məktəblərdə insanlar sistemli həyat tərzini öyrənirlər və əxlaqlı nümunələr kimi yetişirlər. Məktəblər insan baxışlarını və onların həyata tətbiqini tənzedici rəşional bir mərkəz kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Eyni zamanda yüksək təfəkkürə malik olan insanlar sistemli davranışı tətbiq edirlər ki, bu da özlüyündə yüksək əxlaqı üzərə çıxarır. Əxlaq dəyərlərinin zəngin tərkibinin formalaşması ədalətli davranışdan irəli gəlir ki, bu ədalətli davranış da həm genetik xüsusiyyətlərə bağılı olur, həm də tərbiyə verən məktəblərdən, tərbiyəçilərdən asılı olur.

İnsanların ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə vəhdət təşkil edən təfəkkürləri formalaşır. Hətta radio və televiziyada da maarifləndirici biliklər əldə edilir. Müxtəlif bilik yarışmaları təşkil edilir. Eyni zamanda tanınmış elm və ictimaiyyət xadimlərinin də mühazirələri təşkil edilir. Müəyyən səhiyyə müəssisələrində sağıamlıqla (fizioloji və psixoloji məlumatlar) bağılı məsləhətlər verilir. Məsələn, şəkərli diabet xəstələrinin həyat davranışlarının əsasları və həyat təzləri barəsində həkim dinləmələri keçirilir. Eyni zamanda hüquq məsləhətxanaları da fəaliyyət göstərir. Dini biliklər də televiziya və radio vasitəsilə,

qəzet və internet vasitəsilə kütləvi şəkildə cəmiyyətə çatdırılır. Sosial şəbəkələrdə də müəyyən məsələlər müzakirə predmetinə çevilir.

Lakin bununla yanaşı, gələcəkdə insanların yüksək maariflənməsini təmin etmək, maariflənmə dalğalarını genişləndirmək, insanları cəmiyyətdə üzvi şəkildə vəhdətdə toplamaq və insanlar arasında ortaq (kütləvi olaraq müştərək) biliklərin əldə edilməsini təmin etmək məqsədilə böyük şəhərlərdə **ictimai mühazirə mərkəzlərini** təşkil etmək məqsəduyğun olar. Ali məktəblərin belə ictimai mərkəzlərini yaratmaq olar və mühazirələrdə sərbəst bilikləri əldə etmək olar. İctimai mühazirə mərkəzləri açıq prinsipləri təşkil edə bilər. Burada mühazirə şəklində deyilən və müzakirələrə çıxarılan mövzular əvvəlcədən insanlara bəyan edilir.

Mərkəzlərdə mühazirələri aşağıdakı istiqamətlərdə olan mövzular üzrə təşkil etmək olar:

-uşaqlar və böyüklər üçün cəmiyyətdə və məişətdə davranış və ünsiyyət qaydalarının öyrədilməsi və insanların münasibətlərində yeni predmet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

-böyüklər üçün uşaqları tərbiyə etmək üsullarının öyrədilməsi, uşaq-valideyn ünsiyyətinin əsaslarının müəyyən olunması;

-ailə siyasətinin həyata keçirilməsi və ailədə kişi və qadının rolu, eləcə də ailə başçılarının evladdarın olan yeni əsaslı münasibətlərin öyrədilməsi və istiqamətləndirilməsi;

-uşaqlar arasında ünsiyyətin yaradılmasının əsasları və “uşaq cəmiyyəti”ndə uşaqların rolunun müəyyən olunmasının əsasları;

-uşaq inkişafının əsaslarının öyrədilməsi;

-böyüklər üçün sosioloji və psixoloji məlumatların əldə edilməsi və psixoloji hazırlıq istiqamətlərinin müəyyən olunması;

- etika və estetika ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi, yeni istiqamətlərin öyrədilməsi;
- tarixin öyrənilməsi və digər mədəniyyət məlumatlarının verilməsi;
- fövqəladə hallarda davranış xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi;
- kriminogen hadisələrin baş verməsi problemlərinin müzakirəsi, sosial gərginliklərin aradan qaldırılmasının əsaslarının müəyyən olunması;
- qadınlar və kişilər üçün geyim qaydalarının və dəblərin öyrədilməsi, eləcə də yeni geyim mədəniyyətinin əsaslarının öyrədilməsi ;
- bir çox ictimai və məişət problemlərinin həllində müvafiq istiqamətlərin öyrədilməsi;
- ailə qazancların bölüşdürülməsinin əsasları, ailədə ekonomiksın təbliği;
- böhranlı vəziyyətlərdən çıxış yollarının tapılması;
- tənha yaşayan insanlar üçün həyata baxışların möhkəmləndirilməsi, tənhalıq hisslərinin aradan qaldırılması üçün müəyyən yolların müəyyən olunması;
- narkomaniyaya, insan alverinə, uşaq zorakılığına qarşı maarifləndirici təbliğin həyata keçirilməsi;
- sağlamlıq üçün bir çox addımların atılmasının öyrədilməsi, sağlam həyat tərzini yaşamaq üsullarının yeni əsaslarının müəyyən olunması ;
- humanizmin, qadın hüquqlarının təbliği və qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması yollarının öyrənilməsi;
- qadınların cəmiyyətdə rollarının gücləndirilməsi və s. istiqamətlərdə biliklərin əldə edilməsi.

İctimai mühazirə mərkəzlərində tanınmış ictimaiyyət və elm adamlarının mühazirələrini təşkil etmək olar və bu addım cəmiyyətin sürətlə maariflənməsinə xidmət edər. Cəmiyyət müəyyən qədər bilik boşluğundan, ünsiyyət boşluğundan,

sosial depressiyalardan azad olar və ictimai və məişət stressləri aradan qalxar.

Beyn İxalq al md tanıtım kriteriyaları v Az rbaycan xalqının tanıtılmasının yeni üsulları v istiqam tli ri

Hər bir xalqın milli özünüdərk və bu istiqamətdə oyanış fəaliyyəti onun tanınması yollarının əsasında durur. Milli özünüdərk fəlsəfəsi xalqın bütövlüyünü və vətəndaş həmrəyliyini meydana gətirir. Milli özünüdərk xalqın dəyərlərinin zənginləşməsinə xidmət edir. Xalq özünə dəyər verdikcə başlıca olaraq insanlığa dəyər verir və bu zaman xalqın tərkibini təşkil edən insanların cəmiyyətdə nüfuzları və qarşılıqlı təsirləri artır. Milli özünüdərk fəlsəfi düşüncəsinin mərkəzində, xidmət obyektində və bazasında insan dayanır. O cəmiyyətlərdə insanlar özlərini xoşbəxt hiss edirlər ki, həmin cəmiyyətlərdə insanlığa yüksək qiymət verilir. Xalqın özünüdərk fəlsəfi ideologiyasında xalqın milli yaradıcılığı, quruculuğu və dünyəvi xüsusiyyətləri baza qayəni təşkil edir. Xalqın özünüdərk onun maariflənməsindən və ayılmasından asılı olur. Ayılmanı da müxtəlif üsullar (ədəbi-tənqidi üsullar, ictimai qınaq; azadlıq mübarizələri və hərəkətləri və s.) təmin edir. Dünyəvilik yolunu tutan, insanlığa yüksək dəyər verən, sərbəst və azad cəmiyyətlərə xas olan xalqlarda özünüdərk güclü olur. Özünüdərk həm də xalqların müdrikləşməsinə, kamilləşməsinə gətirib çıxarır. Xalq təkmilləşdikcə özünüdərk qabiliyyəti də güclənir. Bu qabiliyyət inkişaf etdikcə, yüksəlmə prosesləri həyata keçirilir. Yüksəlmə prosesləri də öz növbəsində xalqların müdrikləşməsinə, kamilləşməsinə və bununla da insan dəyərlərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, özünüdərk elə insanlıq dəyərinin əsaslarını təşkil edir.

Əsarətlə və zülmə bərişmayan xalqlar azadlıq mübarizələrinə qoşulurlar. Azadlıq mübarizəsi milli

özünüdərkdən çox asılı olur. Bu mübarizə həm də milli özünüdərki gücləndirir. Özünü dərk etmək özünü tanımaq və digərlərinə müsbət istiqamətdə tanıtımı həyata keçirməkdən ibarətdir. Özünü dərk edən, özünə dəyər verən xalqlar daha çox tanına bilirlər. Tanınaraq da sivil xalqlar səviyyələrinə yüksəlirlər. Xalqlar özlərini dərk etmək yolları ilə, maariflənmə ilə yüksək mədəniləşmə və sivilləşmə mərhələlərinə qədəm qoyurlar. Milli oyanış və milli dirçəliş xalqların özlərini dərk etmələrinin əsasında baş verir. Azadlıq və inkişaf hərəkətləri xalqların rəşional düşüncələrinə də müsbət təsirlərini göstərir. Oyanmış xalqlar özlərini daxilən infiltrasiya edə bilirlər və belə xalqlarda despotizmin yaranması da sistemin mükəmməlliyi baxımından çox hallarda meydana gələ bilmir. Sivil inkişaf yolunu tutmuş xalqlar özlərinin cəmiyyətlərində bir çox stereotiplərdən azad olmaq uğrunda mübarizə aparırlar.

Azərbaycan xalqında özündərk prosesləri daha çox XIX əsrin ikinci yarısından başlayıb. Bu dövrdə teatr yaranıb, qəzet nəşrinə başlanılıb, dünyəvi elmləri tədris edən məktəblər meydana gəlib, elm məclisləri formalaşmış, maarifçilik hərəkəti geniş yayılıb. Musiqi sahəsində, opera (vokal musiqisi) sahəsində böyük məktəblər meydana gəlib. XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının milli oyanış və dirçəliş mərhələsi kimi tarixdə qalıb. Həmin dövrlərin yaradıcı insanlarından Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf Bəy Vəzirov, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Cəlil Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cabbarlı, Nəriman Nərimanov, Səməd Vurğun kimi ədiblər öz yaradıcılıqları ilə xalqın ayıq təkürünün formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrdə muğam və opera musiqisi də inkişaf etməyə başlamışdı. Muğam klassiklərindən Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944)-klassik muğamın əsas banisi hesab olunur, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski kimi adamlar da yetişmişdi. XX əsrin birinci yarısında

qadın musiqiçilərindən Fatma Mehrəliyeva (1926-2000), Sara Qədimova, Şövkət Ələkbərova kimi adamlar qadınların mədəniyyətdə iştirakları üçün böyük məktəb yaratmışlar. Qəmər Almaszadə (1915-2006) ilk azərbaycanlı balet rəqqasəsi olmuşdur.

Tarixi inkişaf mərhələləri və xalqların tarixində əksini tapan, xalqların tarixinin formalaşmasına təsir göstərən hadisələr və proseslər onların müəyyən dövrlərdə inkişafına və ya da tənəzzülünə öz təsirlərini göstərib. Hər bir xalq öz tarixi inkişaf dövründə müəyyən mədəni elementləri özünə cəmləşdirib. Xalqlar mədəniyyət elementlərini həm daxildən qazanıblar, həm də xaricdən- digər xalqlarla olan əlaqələrindən və bağlılıqdan, əldə ediblər. Xalqların tarixi inkişafı onların zaman-zaman mədəniyyət elementlərini zənginləşdirib. Mədəniyyət elementləri və milli xüsusiyyət daha çox xalqların bağlı olduqları məkanlardan formalaşmış. Belə hesab etmək olar ki, kainat elementləri də mədəniyyətlərin formalaşmasında üstünlük təşkil edib. Mədəniyyət elementləri xalqın etnik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsirlərini göstərib. Xalq özünün etnik davranış elementlərini, etnik formalaşma tərkiblərini zaman-zaman əldə edib.

Hər bir xalq beynəlxalq aləmdə müəyyən keyfiyyət göstəriciləri ilə tanınır. Bu keyfiyyət göstəriciləri xalqların davranışlarından və adət-ənənələrindən meydana gəlir. Bu göstəricilər də həmin xalqların müəyyən istiqamətlərin inkişafına fikir vermələrindən asılı olub. Onların mədəniyyətlərində daha çox həmin elementlər yer alıb. Məsələn, İtaliya (Roma və Venetsiya, Milan) memarlığı və incəsənəti (yunanlarla birlikdə) təbii ki, bu xalqın yaradıcılığının bazasını təşkil edib. Xalqın müdrikliyini göstərib. Orta əsrlərin ərəb memarlığı da Orta Şərq mədəniyyətinin simvollarından birinə çevrilib. Pakistanın və Mərkəzi Asiyanın, o cümlədən Azərbaycanın xalqları (məsələn, Quba xalşaları) bu xalqların tanınmasında bir vasitə

kimi böyük əhəmiyyət kəsb edib. Fransa fəlsəfəsi, Fransa maarifçilik məktəbi də fransızların düşünən və estetikaya yüksək dəyər verən xalq kimi statusunu müəyyən edib. Yunanıstan qədim elmin və fəlsəfənin beşiyi, Hindistan və Çin isə qədim Şərq fəlsəfəsinin ana vətəni hesab olunurlar. Yunan-Roma mifologiyası da bu xalqların tanınmasında böyük rol oynayıb. Hind rəqsləri yoqanın bir növü olaraq hind xaqqlarının tanınmasında mədəniyyət vasitəsi hesab olunur. Qədim Şərq sivilizasiyası Misirin, Suriya və İraqın, İsrail və Fələstinin, eləcə də İran və İordaniyanın, həmçinin Tunisin, qədim Romanın vizit kartına çevrilib. Bu gün də böyük dövlətlər öz siyasətlərinin böyüklükləri ilə özlərini tanıda bilirlər. Böyük xalqların dövlətlərinin beynəlxalq səviyyəli hərəkətləri onların beynəlxalq aləmdə sürətlə tanınmasına gətirib çıxarır. Məsələn, ingilislərin dünya miqyaslı siyasətləri və üç qitədə toplum şəkildə yayılmaları bu xalqın böyük bir insan toplumu kimi tanınmasını şərtləndirir.

Xalqların mədəniyyət və siyasət sahəsində bir-birilərini əvəz edən və bir-birilərindən doğan inkişaf xüsusiyyətləri onların mədəniyyətlərinin zənginləşməsinə gətirib çıxarıb. Bütün dünyada baş verən maariflənmə dalğaları, elmin və texnikanın məişətdə və sosial həyatda geniş tətbiqi **texnom d niyy tin** də inkişafını şərtləndirib. Qərbdə texnomədəniyyət formalaşmış. Postmodernizm dövründə isə **info- m d niyy t** (mədəniyyət göstəricisi və vasitəsi kimi informasiya texnologiyalarından istifadə olunması) meydana gəlib. Artıq info-mədəniyyət bütün dünya xalqlarını bir-birinə bağlayır və insanlıq dəyərləri bölüşməkdə davam edir. Müvafiq paylaşmalar insanları həm bir-birilərinə bağlayır, həm də ümumdünyə üzrə vahid bir mədəniyyət və davranış forması meydana gəlir.

Müasir təfəkkürdə Avropa və Asiya xalqları, Qərb və Şərq xalqları, Afrika xalqları kimi anlayışlar öz əksini tapmaqdadır. Afrika “qara qitə”, Avstraliya (cənub) “yaşıl qitə” adları ilə

tanınır. Avropa “köhnə dünya”, Amerika “yeni dünya” adları ilə tanınır. Olimpiadanın rəmzlərində olan həlqələr də qitələrin adları ilə əlaqədardır.

Böyük xalqlar və böyük dövlətlər dünyada daha rahat şəkildə tanınırlar. Böyük xalqlar və onların dövlətləri böyük fəaliyyət həyata keçirirlər və bu baxımdan da tez tanınırlar. Məsələn, ispanlar və portuqaliyalılar (kəşflər və uzun dəniz səyahətləri), romalılar, yunanlar (makedoniyalı İsgəndərin timsalında), ingilislər (dünya dəniz hakimiyyətini əllərində cəmləşdirənlər), çinlilər (dünyanın sayca böyük xalqları), hindistanlılar, ərəblər (islam dinini yayanlar və orta əsrlərin tacirləri), türklər (Osmanlı hərbi), ruslar (Avro-Asiya nəhəngləri) və digər böyük xalqlar öz əməllərinə, yürüş fəaliyyətlərinə görə tez tanınıblar. Bu gün də böyük həcmli siyasət böyük xalqların tanınmasında və digər xalqlar üzərində hakimiyyətlərinin qorunub saxlanılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

Beynəlxalq səviyyəli və böyük kütləvi əhəmiyyət kəsb edən müəyyən idman (məsələn, olimpiadalar, futbol üzrə qitələr və ümumdünya üzrə keçirilən çempionatlar, digər idman yarışları və s.) və konsert tədbirləri (məsələn, “Evroviziya” mahnı müsabiqəsi) də xalqların tanınmasına böyük töhfə verir. Bu kimi tədbirlərdə iştirak bir tərəfdən həmrəyliyi və beynəlmiləçiliyi meydana gətirir, digər tərəfdən də vahid ideologiya və mədəniyyət ətrafında dünya xalqlarının birləşməsinə təmin edir.

Xalqların tanınması onların antropologiyasına (bioloji təbiətinin əsaslarına) bağlı olur. Hər bir xalqın tanıtıcı elementlər və komponentlər mövcud olur. Hər bir xalqın xarakteri formalaşır. Xarakterinin formalaşmasına adət-ənənələri, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, dini baxışları və s. təsir göstərir.

Beynəlxalq aləmdə xalqlar həm öz **milli xüsusiyyət** ilə tanınırlar, həm də **dövlət** ilə **xüsusiyyət** və **davranışları** və

hərəkətləri ilə tanınırlar. *(Dövlətlərin də davranışları onların rəhbərlərinin-hakimiyyət tərhəblərinin, və xalqlarının bu və ya digər səviyyədə milli mentalitetlərinə bağlı olur. Burada bəzən ziddiyyətlər də meydana gələ bilər. Məsələn, sivil xalqlarda bəzən psixopat dövlət rəhbərləri yetişir. Qeyri-sivil xalqlarda isə müdrik dövlət rəhbərləri və digər şəxslər ortaya çıxa bilər).* Məsələn, fransızlar mədəniyyətləri ilə tanınırlar, almanlara “maşın xalq” adını veriblər, italyanlar, portuqallar və ispanlar incəsənətləri ilə (burada memarlıq, təsviri sənətlər, o cümlədən heykəltəraşlıq, rəssamlıq və s. Həmçinin bu xalqlar səyyahlar kimi də məşhurdurlar) fransızlar və ruslar ədəbiyyatları ilə məşhurdurlar, ərəblər tacirlər kimi tanınırlar. Türklər hər b xalqları, döyüş xalqları adları ilə məşhurdurlar. Azərbaycanlılar və bir çox müsəlman xalqları qonaqpərvərliklərinə görə tanınırlar. Ölkənin tanınmasında isə daha çox mədəni abidələr və məkan xüsusiyyətləri, eləcə də sərvətlər amili əsas rol oynayır. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, İraq, Küveyt, Qətər, BƏƏ, Norveç, Venesuela, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və s. kimi ölkələr neft və qaz ölkələri kimi tanınırlar. Misir piramidaları və məbədləri, yunan məbədləri, tarixi abidələri bu ölkələrin vizit kartı hesab olunur. İraq öz xurması ilə, Pakistan xalçaları ilə, Hindistan isə öz musiqisi və rəqsləri ilə dünyada məşhurdur. ABŞ *fast food* yeməkləri ilə, İtalyanlar *pitsaları* ilə, türklər isə *dönərləri* ilə tanınırlar. ABŞ *pop* musiqisinin, *caz* musiqisinin vətəni, İtaliya *opera* musiqisinin vətəni hesab olunur. Burada bir təbii və maddi amil xalqın və dövlətin beynəlxalq aləmdə tanınması kriteriyası kimi çıxış edir. Azərbaycan dünyada “*odlar yurdu*” adı ilə tanınır. “**Land of fire**” Azərbaycanın beynəlxalq loqosuna çevrilib. Eyni zamanda milli mətbəxi, musiqisi, milli sənətkarlığı ilə də tanınır. Azərbaycan muğamı da şöhrət tapmaqdadır. Özbəklər və qırğızlar başlarına qoyduqları *papaqlarla* tanınırlar. Bundan əlavə, ölkələrə idman ölkəsi kimi ad veriblər, məsələn, ABŞ, Rusiya, Çin, Kanada, Avropa ölkələrinin bir çoxları kütləvi idman ölkələri ilə dünyada məşhurdurlar. Hər bir xalqın tanıtım

elementlərinin keyfiyyət göstəriciləri həmin xalqın milli mədəni səviyyəsini əks etdirir.

Xalqların və dövlətlərin tanınması istiqamətli üsulları, eləcə də vasitələri vardır:

Xalqların tanınmasını təmin edən komponentlər:

- mədəniyyətləri və ədəbiyyatları, o cümlədən
- adət-ənənələri (məsələn, Şərqi xalqlarının adətləri, Avropa xalqlarının adətləri, Afrika xalqlarının adətləri, Avstraliya və Amerikanın qədim yerli xalqlarının adətləri və s.);
- milli mətbəxi (Azərbaycan da daxil olmaqla, Qafqaz mətbəxi, İtalyan mətbəxi, İspan mətbəxi, Hind mətbəxi, Çin mətbəxi, Ərəb mətbəxi, Yapon mətbəxi, Türk mətbəxi; içkilərdən-Şotland viskisi, gürcü çaxıru və s.) ;
- qonaq qarşılamaq xüsusiyyətləri (Azərbaycan da daxil olmaqla, Şərqi xalqlarının qonaqpərvərlikləri);
- milli-tarixi abidələri (Misir abidələri, Yunan (Bizans da daxil olmaqla) abidələri, Roma abidələri, islam dininin elementlərini özündə əks etdirən Mərkəzi Asiya (Özbəkistanda) abidələri, Osmanlı imperiyasının abidələri, İnkaların abidələri (indiki Peru), Asteklərin (indiki Meksika ərazisində yaşamış) abidələri-kərpic piramidaları, Maya abidələri, İran abidələri, Çin və Hindistan (buddizm abidələri) abidələri və xan sarayları (Çin imperatorlarının sarayları, Çin səddi, yerin altında düzəldilmiş qədim Çin əsgərlərinin kütləvi heykəlləri), sultan sarayları (1601-1648-ci ildə Moğol imperatoru Cahan Şah tərəfindən inşa olunmuş Tac-Mahal və s.), böyük məscidlər (Misirdə, Səudiyyə Ərəbistanında olan məscidlər) və kilsələr, Şri-Lankada və Hindistanda olan buddizm abidələri və s.;
- folkloru, o cümlədən,

-mifologiyası, nağılları, dastanları (çox zəngin olan yunan mifologiyası, roma mifologiyası, yahudi mifologiyası, alman mifologiyası, ərəb nağılları, Skandinaviya xalqlarının (vikinqlərin) saqaları-kişi və qadın qəhrəmanlarını təsvir edən əfsanələri, qədim İkiçayarası xalqlarında olan “Gilqameş” dastanı (Gilqameş şirləri ovlayan böyük qəhrəman olub), Troyan sütunlarında olan vizual dastan-Ruminiyada yerləşir və s.);

-milli musiqisi (hind musiqisi, Qərbin caz musiqisi, rok musiqisi, Azərbaycanın muğamı, ispan rəqsləri və musiqisi və s.);

-milli təsviri incəsənətləri (fransız impressionistlərinin sənət əsərləri, italiya memarlığı və s.);

-incəsənət qalereyaları, o cümlədən muzeyləri (İngiltərədə, Rusiyada, Hollandiyada, Fransada, Şərqi Avropada və s. ölkələrdə olan incənət və tarix muzeyləri);

-milli xüsusiyyətləri, o cümlədən

-milli ruhları (milli mentaliteti)-fransızların mədəniyyəti, alman maşını, alman dəqiqliyi və s.;

-sivil inkişaf xüsusiyyətləri (məsələn, alman, ingilis və fransızların sivil xalqlar kimi üstünlükləri);

-ümummədəni resursları;

-ümummillə səviyyəsi, etnik xüsusiyyətləri;

-xalqların yaradıcılıq qabiliyyətləri və istedadları;

-miqrasiya amilləri (dünyada geniş yayılmış yahudi miqrasiyası);

-hərbi sərkərdələri (fransız sərkərdələri, ingilis və rus sərkərdələri, türk sərkərdələri, alman döyüş generalları, rus generalları, və s.);

-səyyahları (ispan və portuqal səyyahları, ingilis admiralı və səyyahları və s.);

-kosmonavtları (rus kosmonavtları, ABŞ kosmonavtları və s.);

-alimləri və elm xadimləri (Avropa alimləri, rus alimləri, yapon alimləri, Amerika alimləri, yahudi alimlər və s.);

-həkimləri və təbabəti (yahudi həkimləri, alman həkimləri, rus həkimləri, Çin təbabəti və s.);

-ölkədə istehsal olunan keyfiyyətli ərzaq və geyim məhsulları (Kuba siqarı, Argentinanın mal ətı, Braziliya kofesi, İndoneziya kofesi, Hindistan çayı, ərəb xurması və s.);

-geyim, moda və ətriyyat-kosmetika sahəsində istehsal olunan keyfiyyətli məhsullar (fransız modası və ətirləri, kosmetika məhsulları) və s.

Dövlətlərin geniş tanınmasını şərtləndirən komponentlər, kriteriyalar:

- ərazi böyüklüyü;
- əhali çoxluğu;
- coğrafi mövqeyi (ABŞ, Rusiya, Çin, Avropa və bir çox dövlətlərin əlverişli coğrafi mövqeləri vardır);
- inkişaf tarixi, o cümlədən hərbi və döyüş tarixi;
- dövlətçilik tarixi;
- imperiya tarixi (ingilislərin, ərəblərin, türklərin, yaponların, rusların, ispanların, fransızların, portuqalların, çinlilərin, hunların, yunanların, romalıların və s.);
- iqtisadi inkişafı;
- transmilli korporasiyaları (ABŞ, Yaponiya şirkətləri və s.);
- hərbi və hərbi -texnoloji gücü (ABŞ, Rusiya, Çin, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir və s.);
- valyutası (məsələn, ABŞ dolları);
- dövlət quruluşları;
- beynəlxalq aləmdə davranış xüsusiyyətləri;
- beynəlxalq diplomatiya mərkəzləri rolunu oynaması (məsələn, Belçika);
- din mərkəzləri rolunu oynaması (məsələn Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı, Çin və Hindistan məbədghahları)
- daxili rejimlərinin xüsusiyyətləri;
- cəmiyyətlərinin inkişaf səviyyəsi;
- vətəndaş cəmiyyəti institutları;

- siyasi, iqtisadi və digər ictimai institutlar;
- səhiyyə və xidmətlərin səviyyəsi;
- sosial infrastruktur göstəricilərinin səviyyəsi;
- qüdrətli dəniz dövləti olması (ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Yaponiya və s.);
- qüdrətli kosmik dövlət olması (ABŞ, Rusiya, Çin) və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan xalqı dünyada hələ yaxşı tanınmır. Cənubi Qafqazda ermənilər və gürcülər beynəlxalq aləmdə daha çox tanınırlar. Hələ Azərbaycan xalqının **Ümummilli Lideri Heydər Əliyev** 2002-ci ilin iyul ayının 20-də Ukraynada (Yaltada) azərbaycanlılarla görüşündə çıxış edərkən bildirirdi ki, azərbaycanlılar Qafqazda çoxluq təşkil edirlər, lakin xarici ölkələrdə Qafqazın digər xalqlarını daha yaxşı tanıyırlar.¹ Hal-hazırda Azərbaycan ictimaiyyətinin və dövlətinin qarşısında Azərbaycan xalqının beynəlxalq aləmdə geniş şəkildə tanınması başlıca məqsədə və vəzifəyə çevrilib. Bu məqsədlə xalqın tarixən qazanılmış elementlərindən təbliğat vasitəsi kimi geniş istifadə edilir. Azərbaycan xalqının milli musiqisi və incəsənəti təbliğat və təşviqat elementləri olaraq, milli bayram rəmzləri, naxışlar və xalçalar, digər incəsənət nümunələri bu məqsədlə geniş istifadə olunur. Birinci növbədə Azərbaycan xalqının tanınmasında “od” amili əsas götürülür. “Od” təbii sərvətdir və xalqın inancında öz əksini də tapıb. **“Odlar ölkəsi”** rəmzi hətta müasir memarlıqda da yer alıb. Ölkənin milli gerbində də *od* göstərilibdir. Azərbaycan xalqı beynəlxalq miqyasda kiçik xalq olduğundan bu xalqın geniş miqyasda tanınması üçün böyük əməyin sərf edilməsi lazım gəlir. Eyni zamanda zəngin elementlərin kompleks şəkildə təqdim edilməsi də vacibdir. Xalqın və dövlətin beynəlxalq aləmdə tanınması isə öz növbəsində ölkəyə turist axınlarını gücləndirir. Eyni zamanda

¹ Ukraynada yaşayan soydaşlarımızla görüş. Yalta 20 iyul 2002-ci il. Əliyev Heydər. Ə-56. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. iyul, 2002-sentyabr, 2002, Bakı, Azər nəşr 2012; 512 səh., səh.76.

dövlətin tanınması (məsələn, Azərbaycanın neft ölkəsi kimi və eləcə də son zamanlarda stabil iqtisadiyyata malik olan ölkə kimi tanınması) ölkəyə sərmayə axınını da gücləndirir. Beynəlxalq kapital hərəkətləri və ölkələrdə baza olaraq məskunlaşması həmin ölkələrin tanınmasına müsbət təsirlərini göstərir. Bir ölkə öz qapılarını başqa ölkələr üçün açıq edirsə, o zaman həmin ölkə sürətlə inkişafa məruz qalır. **(M s l n, Çinin iqtisadiyyat lideri Den Syaopinin XX srin ikinci yarsında-70-ci ill rd Çind t tbiq etdiyi formula v model Çinin sür tl iqtisadi inki afına g tirib çıxarmı oldu).** Dünyada resursların hərəkəti və dövriyyəsi ümumdünya mədəniyyətini meydana gətirir və dünya xalqlarını birləşdirir.

Azərbaycan xalqının **tolerantlı** ı da başqa xalqların burada rahat şəkildə yaşamasına və işləməsinə imkan verir və şərait yaradır. Məkan, resurslar (vasitələr), insanların bu resurslardan səmərəli istifadə etmələri və təkmil mexanizmlər və sistemlər, bununla yanaşı, səmərəli istifadəni şərtləndirən maarifçilik səviyyəsi xalqın tanınmasında vasitələr və üsullar olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət də xalqa məxsus olan keyfiyyət göstəricilərindən istifadə edərək beynəlxalq aləmdə öz siyasətini reallaşdırır. Məsələn, Azərbaycan dövləti xalqın milli mentalitetindən irəli gələrək, formalaşmış xüsusiyyətlərindən davranış qaydalarından ortaya çıxaraq, məkanda beynəlmiləl siyasəti həyata keçirir. Ölkədə milli və etnik dözümlülük yüksək səviyyədə formalaşmaqdadır. Azərbaycan xalqı öz tarixində bir neçə dəfə milli oyanış hərəkətini təşkil etmişdir. İşğalçılığa qarşı mübarizələri həyata keçirmişdir.

Belə bir sual ətrafında fikirləşmək olar. **-Azərbaycan xalqını daha çox hansı adla tanımaq daha məqsədd uyundur olar.**

Qeyd etmək olar ki, bu formalardan biri **millət** formasıdır. Hesab etmək olar ki, insanlar cəmiyyətdə özləri arasında yeni bir **salamlaşma** qaydasını (adətini, vərdişini, üsulunu) yaratmalıdır. Bu, gələcək azərbaycanlı imicini, həm

də yeni bir imici formalaşdırmalıdır. İkinci variant kimi, geyim adətlərini və tərzini hesab etmək olar. Məsələn, “Novruz” bayramında hamı bir nəfər kimi **eyni bayram qiyaf sini-bayram uniformasını**, geyə bilər. Bununla yanaşı, yas və matəm mərasimlərində də vahid geyimləri geyinmək mümkündür. Digər bir üsul isə **“mür kk b xalq”** (burada daha çox yazan və oxuyan xalq mənasında) kimi ad qazanmağa çalışılmalıdır. Digər bir metod olaraq, **“öz h y tinin v m nzilinin qapısının a zına g l n xalq”** (yəni qonağı qarşılayan və yola salan xalq) kimi ad qazanmalıdır. Bu ənənəvi xüsusiyyəti bir imic modeli kimi dünyada yeni tanıtım kriteriyasına çevirməlidir.

Azərbaycan xalqının etnik psixologiyası (milli xarakteri) və idman

Belə bir **hipotezadan** çıxış etmək olar: -insanların həyat vərdisləri, ()Tj / ol lahş rzusiyy formalrormiyy ətlə

ianlar

canlılarda bu kimi pərdələr mövcud olur. Eyni zamanda qəbul edilir ki, insanlardan-insanlara ötürülən genlər vasitəsilə onların antropoloji və fizioloji əlamətləri və xüsusiyyətləri meydana gəlir.

Belə hesab etmək olar ki, ətraf mühitin özü insanların genetik xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Ətraf mühitin korlanması və psixoloji məsələlər də insanların genetikalarına, bioloji xassələrinə siqnallar ötürür. Belə bir müşahidə də aparmaq olar ki, əgər valideynlərin hər ikisi və ya da biri evlənməzdən öncə tez-tez müəyyən hərəkətlər (antropoloji və fizioloji amillərdən yaranan vərdiş hərəkətləri, məsələn, əl, ayaq, çiyin və çənə hərəkətləri) edərsə, bu hərəkət onların evladlarına da təsir göstərə bilər, onlara keçə bilər. Çox düşünən valideynin evladı da çox düşünməyə meyil göstərə bilər. Genetikada, kod daşıyıcılarında ətraf mühitdən alınan siqnalların mövcudluğu amili ola bilər. Gen hüceyrələri bu siqnalları özlərində oturmaq bilər. Adət-ənənələr və genetik məkan bağlılığı da insanların gen daşıyıcılarında müəyyən yaddaşlara həkk oluna bilər. Genetik kodlarda məlumatların toplanması (xarakterlə bağlı olan məlumatların) və nəsilərlə ötürülməsi də ağılabatdır. İnsanlar həm öz valideynlərinə (o cümlədən baba-nənələrinə, digər qan qohumlarına) oxşayırlar və öz xarakterlərini həm də ətraf mühitdən, həyat tərzindən, kənar şəxslərlə olan münasibətlərindən, ünsiyyətlərindən formalaşdırırlar. Bu baxımdan da insanlar bioloji və sosial (ünsiyyət, əqli münasibət, şüuru davranış və şüuru-məntiqi fəaliyyət, əqli nəticələrə gəlmək qabiliyyəti) varlıqlar hesab olunurlar. Mədəniyyətşünasların fikrincə, insanlarda mədəniyyət genetikası mövcuddur. Bu mədəniyyət genetikasının formalaşması da onların sosial davranışlarından irəli gəlir. **M d niyy t** –fərdlərin davranışını və fəaliyyətini müəyyən edən dəyərlərin və sosial normaların məcmusudur.¹

¹ Vahidov T.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: "Təknur" nəşriyyatı, 2008, 334 səh., səh.4041.

Cəmiyyətin vərdişləri və ailədə insanların xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə isə xarakter baza etibarilə genetik xassəyə malikdir. Eyni zamanda ətrafdan da informasiyalar qəbul edə bilər. Çünki insanların ətrafdan aldıkları informasiyalar onların bütün bədənə yayılır və beyin vasitəsilə bütün orqanlara təsir edir. Məsələn, psixoloji gərginlik **fiziki, qli (ruhi) və fizioloji** problemlərə gətirib çıxara bilər. Psixoloji gərginlik endokrinoloji problemlərin yaranmasını və immunitetin zəifləməsinə də şərtləndirə bilər. Beynin qəbul etdiyi informasiya da genetik kodlara təsirsiz ötürə bilməz. Cəmiyyət informasiyaları valideynlərə təsir göstərir və valideynlər də həmin informasiyaları, güman etmək olar ki, öz gələcək evladlarına ötürürlər. Siqnallar, informasiyalar, həyat tərzini əks etdirən xüsusiyyət valideynlərdən evladlara keçə bilər.

İnsanların antropoloji xüsusiyyətləri həm məkanlarda formalaşır, həm də bir-birilərinə məlumatları ötürməklə meydana gəlir. Genetik xüsusiyyətlər də insanın ümumi xarakterinə təsir göstərir və enerji mübadilələri sayəsində insanlar daha çox enerjilər əldə etmiş olurlar. İctimai insanların, digərləri ilə təmasda çox olan insanların, böyük enerji mübadiləsində iştirak edən valideynlərin evladlarının da psixi durumları sağlam ola bilər. Xarakter həm bioloji quruluşa, həm də sosial davranışlara və həyat vərdişlərinə, fiziologiyaya təsir göstərir və irsən ötürülür. Psixi temperament həm antropoloji amillərdən meydana gəlir, həm də antropologiyaya təsir göstərir. Buradan da irsi xarakter formalaşır. *(Qeyd: elmdən məlumdur ki, psixi temperamentlərə görə insanlar sanqvinik, melanxolik, xolerik və fleqmatik olurlar. Qədim Şərqi fəlsəfəsinə görə, insan bədənində dörd ünsürün həmişə mübarizə etdiyi və bunlar arasında müvazinət pozulduqda hətta insanın öldüyü də düşünülmürdü. Bu dörd ünsür: qan, öd, zərdab və bəlgəm hesab edilirdi).*

Sabit informasiya qəbulu sayəsində insanlar sağlam həyat tərzini sürə bilərlər. Eyni zamanda sabit və ölçülüb-biçilmiş həyat tərzini (vaxtında Günəş işığında olmaq, açıq havada gəzmək, vaxtında əməklə məşğul olmaq və istirahət etmək, rejimlə qidalanmaq və s.) tarazlı həyatı və sağlamlığı yaradır. Birdən, gözlənilmədən meydana gələn informasiya bolluğu, mənfi informasiyaların qəfildən çox miqdarda qəbulu, açıq havada gəzməmək, normada qidalanmamaq və ya da birdən çox qidalanmaq tarazlığını pozar və insanların psixi və fiziki sağlamlığına zərbə vura bilər. *(Qeyd: elmi fikirlərə əsasən, orqanizmdə psixi immunosistem var. İnsan orqanizmi və psixika gün ərzində müxtəlif dalğaların, informasiyaların mənfi təsirlərinə də məruz qalır. İnsan orqanizmi və psixika bu informasiyaların mənfi təsirindən qorunur, bəzilərini rədd edir, bəzilərini isə məhv edir. Bu, təbii prosesdir. Buna psixi immunosistem demək olar. Orqanizmin psixi immunosistemində iki fəaliyyət istiqaməti var: sinir sistemləri vasitəsilə qorunma, psixikanın vasitəsilə qorunma. İnsan orqanizminin iki tip immunosistemi var: orqanizmin bioloji immuniteti, orqanizmin psixi immuniteti).*¹

Nəzərə alsaq ki, xalq (etnik baxımdan) müəyyən coğrafi məkanda eyni dildə danışan, eyni adət-ənənəyə malik olan insan toplusudur, tayfalar birləşməsidir və onu da nəzərə alsaq ki, həmin coğrafi məkanda yaşayan insanların oxşar vərdişləri, eyni adət-ənənələri mövcuddur, onda qəbul edə bilərik ki, hər bir xalqın özünün etnik psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu etnik xüsusiyyətləri coğrafi amillər (yaşadıqları ərazidəki təbiətin xassələri) də formalaşdırır. Coğrafi şərait, ərazinin xüsusiyyətləri, təbiətin əsasları insanların əmək münasibətlərinin xassələrini meydana gətirir. Hər bir millət, hər bir xalq özünün məxsusi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bunlar da hər bir xalqa və yaxud da

¹ Şükran Dədəyev. Psixika: İnsan orqanizmində psixikanın müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi. Yeni fundamental psixologiyanın əsasları. Bakı, Qanun, 2007, 456 səh., səh. 332-334.

millətə xas olan etnik psixoloji xüsusiyyətlər adlanır. Oxşar coğrafi məkanlarda yaşayan xalqlarda da oxşar psixoloji xüsusiyyətlər mövcud olur. Bu xüsusiyyətlər həm də zamanla əlaqəli olur. Məlumdur ki, etnik xüsusiyyətlərin araşdırılmasının elmi əsasları **etnopsixologiya** adlanır. Etnopsixologiyada insanların psixikasının etnik xüsusiyyətləri öyrənilir. Etnik, milli və irqi amillər nəzərə alınmaqla etnik xüsusiyyətlər öyrənilir. Etnik milli psixologiyanın problemlərinə bu və ya başqa xalqa məxsus olan etnik stereotip və yönümlər, adət-ənənələr, milli xarakterlər, hisslər və s. daxildir. Milli özünüdərk və özünü qiymətləndirmək kimi məsələlər hər bir millətin bədii yaradıcılığında özünü tapır. Xalqın tipik tərbiyyə üsulları etnik ümumiliyi, başqa sözlə etnosun psixologiyasını formalaşdırır.¹

Qeyd olunuduğu kimi, xalqın milli xarakterinin formalaşmasında həm genetik və antropoloji amillər, həm də adət-ənənələr və vərdislər mühüm rol oynayır. Milli adətlər və sərəvtlər, məkan üzərində olan resurslar və bu resurslardan tarixi istifadə xüsusiyyətləri xalqın milli xarakterinin formalaşmasını təmin edən amillərdir. Məsələn, azərbaycanlılarda həm adət-ənənə üzərində köklənən mühafizəkarlıq var, həm də liberallıq mövcuddur. Bu kimi qarışıq xüsusiyyətlər, elementlərin qarşılaşmasından meydana gələn qovuşma hallarına məişətdə və sosial həyatda tez-tez rast gəlinir. Bədii ədəbiyyatda da milli adət-ənənələrin, milli xüsusiyyətlərin qarşılaşmasından meydana gələn sintez halları və qarışmalar özünə yer tapır. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə “**Anamın kitabı**” əsərində azərbaycanlılarda olan qarışıq təfəkkürü (Rusiyada, Türkiyədə və İranda təhsil almış və özlərində müxtəlif baxışları, əqidələri formalaşdırmış qardaşları), xarakterlərin toqquşmasını (qardaşlar arasında daima baş verən əqidə mübarizəsini), mühafizəkarlığı (bu qardaşların bacılarına qarşı ailə qurmaq məsələsində, gələcək ər seçimində bacılarının seçiminə

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. B19 Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Çinar-çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2006, 620 səh., səh. 82-94.

radikal müdaxilələrini, onun seçimini məhdudlaşdırmalarını), anavlad münasibətlərindəki mühafizəkarlığı (ananın yalnız öz oğlanları ilə birlikdə yaşamaq istəyini və onların ayrılmasına dözü bilməməsini) bədii obrazlarda əks etdirmişdir. Bu mövzu həmin zaman üçün (XX əsrin əvvəlləri) Azərbaycan reallığını tam şəkildə əks edir.

Xalqın xüsusiyyətləri də genetik baxımından keçicidir və nəsillərdən-nəsillərə ötürülür. Yeni nəsillər yeni vərdişlər əsasında yeni mədəniyyət nümunələrini ortaya çıxarırlar. Xalqın milli xüsusiyyətləri də dəyişmək xassələrinə malikdir. Müəyyən tarixi **endogen** (daxili səbəblərlə izah edilən) və **ekzogen** (xarici qüvvələrin təsiri ilə yaranan) proseslərlə əlaqədar olaraq milli xarakter də dəyişə bilər. Məsələn, Sovet ideologiyası və mədəniyyəti, o cümlədən maarifçiliyi onun tərkibində olan xalqların milli xarakterlərinə öz təsirlərini göstərmişdir və yeni vərdişləri meydana gətirmişdir. Sovet ideologiyası və onun normaları bir çox xalqlarda (ölkə daxilində yaşayan) vahid tipik tərbiyə üsullarını yaratmışdı. Çoxlu sayda xalqlardan ibarət **Sovet xalqı** formalaşmışdı, **Sovet m d niyy ti** anlayışı meydana gəlmişdi.

Əgər bir tarixi dövr ərzində müəyyən xalq müəyyən qapalı şəraitdə yaşayırsa və özünü təcrid edirsə, bu onun milli genetik daşıyıcılarına oturur. Yeni-yeni vərdişlər, yeni həyat tərzii isə tədricən milli genetikadan həmin xüsusiyyətləri (stereotipləri) təmizləyə bilər və insanlarda yeni baxışlar formalaşır. Bunun üçün isə tədricən nəsillər əvəzlənmələri baş verir.

Azərbaycan xalqının milli xarakteri daha çox regiondan və digər kənar xalqlarla olan kütləvi təsirlərdən formalaşa bilər. Xarici təsirlər (məsələn, son zamanlarda Qərblə və dünyanın digər ölkələri ilə-Asiya və digər Şərq xalqları ilə inteqrasiya prosesləri) xalqın “açılmasına” (burada dünyəviləşməsinə və daha da təkmilləşməsinə, rasionalllaşmasına), xarakterinin böyüməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, peşə fəaliyyəti arasında olan əlaqəlilik məhz

xalqlar arasındakı mədəniyyət elementlərinin keçiciliyini təmin edə bilər. Məsələn, dünyada vahid qanunlarla idarə olunan biznes mühiti xalqlarda vahid və onun tərkibində oxşar xassələri meydana gətirir. **Dünya biznes mədəniyyəti** ümumi bir norma olaraq, bizneslə məşğul olan xalqlarda oxşar mədəniyyət elementlərini formalaşdırır.

Belə hesab etmək olar ki, böyük məkanlara yayılmış xalqın (ərazisi çox, əhalisi isə az) milli xarakteri daha da yumşaq ola bilər. Milli eqoizmin ifrat forması daha çox sıx yaşayan xalqlarda özünü göstərə bilər. Buna da hər şeydən öncə məkan üzərindəki resursların bölüşdürülməsindəki pay amili təsir göstərə bilər. İqtisadi cəhətdən kasıb yaşayan xalqın maddi vəziyyəti aşağı ola bilər və bu amil də həmin xalqın iddialarının təmin olunmamasına gətirib çıxara bilər.

Açıq təbiətli xalqlarda **geni q l b** mövcud olur. Belə xalqlar inkişafa tez məruz qala bilərlər. Belə xalqlar mənfi stereotiplərdən tez təmizlənməyə bilərlər. Deməli, belə xalqlar yetişkən olurlar ki, özlərini zaman-zaman islah etmək qabiliyyətinə malik olurlar. Açıq təbiətli xalqların cəmiyyətlərində adət-ənənələrə də yumşaq yanaşmalar və yumşaq əxlaq qaydaları tətbiq edilir. Yumşaq əxlaq da cəmiyyətdə azad şəxslərin sayını artırır və birinin digəri üzərində mütləq hökmünü heçə endirir. Belə hesab etmək olar ki, açıq təbiət qəlb genişliyindən irəli gəlir və bunu da bir qədər müdrikliklə əlaqələndirmək mümkündür. **(Qeyd: r q c miyy t l rind f rdin müdrikliyi, Q rb (Avropa) c miyy t l rind is xalqın müdrikliyi göz çarpandır)**. Açıq təbiətli xalqlarda olan müdriklik onlarda sistemli cəmiyyətlərin qurulmasına səbəb olur. Açıq təbiətli xalqlar daha çox ə

mi Tf 68.16 0 Td(12 Tf 10qTJ /R2)33(.250]

təkmiləşməyə, kamilləşməyə xidmət göstərir. Müəyyən saatlarda gündəlik idman həm bədənin tərbiyəsində böyük rol oynayır: bədən əzələlərini saatlara uyğun olaraq hərəkət vəziyyətində saxlayır, bədəndə hərəkət və ritm (ahənglik baxımından) vərdişləri yaradır. Eyni zamanda təfəkkürün vərdişlərini meydana gətirir. İdman fiziki quruluşla, fiziki hərəkət vərdişləri ilə zəka arasında bir harmonik bağlılıq yaradır. Beyin idmanın müəyyən saatlarında bədən hərəkətləri üçün tələbedici siqnalları göndərir. Nəticədə beyinin özü də sistemli olaraq işləməyə başlayır. Avropa ölkələrində bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmaq, yəni öz bədəninə daima yaxşı fiziki vəziyyətdə saxlamaq yüksək mədəniyyətdir.¹

Azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti demək olar ki, uzun müddət idmana qapalı xalqlar olublar. Sovet hökuməti dövründə isə kütləvi idman inkişaf etməyə başlayıb. İdmanda həm qızlar, həm də oğlanlar iştirak edə biliblər. Hələ 1951-ci ildə Azərbaycanda böyük stadion, futbol stadionu (indiki Tofiq Bəhramov adına stadion), idmanla məşğul olmaq üçün onun başqa qurğuları tikildi. Bu, Azərbaycanda kütləvi idmanın yaranmasında böyük köməklik göstərdi. Lakin bir çox yerlərdə, xüsusilə adət-ənənələrin *bərk şəkildə* hökm sürdüyü əksər məkanlarda, rayonlarda, kənd və qəsəbələrdə qızların idmana cəlb edilməsi mümkün olmayıb və bu, yalnız fərdi xarakter kəsb edib. Azərbaycanda qız idmançıları, olimpiya iştirakçıları əksərən rus xalqından olan qızlar olublar. Azərbaycan xalqının müəyyən hissəsinin mədəni əyləncəyə meyil göstərməməsi (müəyyən bir qisminin yalnız həzz məqsədilə şəhvani hissələrə meyil etməsi) də azərbaycanlıların kütləvi idmana getmələrinin qarşısını alıb. Azərbaycanda tarix boyu milli eqoizmdən irəli

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıqinci kitab. oktyabr, 2002-noyabr-2002. Buraxılışa məsul: akademik Ramiz Mehdiyev. Azərənəşr, Bakı 2012, 472 səh. Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin 10 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində nitq. Respublika Sarayı. 11 oktyabr 2002-ci il.

gələrk və qapalıliğin nəticəsi olaraq kütləvi idman sahələrində yox, fərdi idman sahələrində (güləş, ağırlıq qaldırma və s.) iştirak məsələsi önəm kəsb edib. Hal-hazırda da fərdi idman sahələri (güləş və cüdo (yapon güləşi), taekvondo və s.) müqayisədə çox inkişaf etməkdədir. Tarixi inkişaf qapalıliğı və adət-ənənələrin cəmiyyəti sıxması, qapalı vərdislərin aşılınması və daima təbliğı azərbaycanlıları, xüsusilə qızları idmandan kənarında saxlayıb. Qapalı vərdislər daha çox eqoizmin artmasına gətirib çıxarıb. Azərbaycanlıların kütləvi idmanla məşğul olmaları halları isə bir qədər rus mühitində böyüyən şəxslərdə (rus bölmələrində oxuyan azərbaycanlılarda) olub və açıq və səmimi təbiət onların idmanın kütləviliyində iştirakını təmin edə bilib. 1990-cı illərin əvvəllərində də idmanın bazası dağıdılıb və idmana laqeyd münasibət göstərilib. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı ilə əlaqəli olsa da, digər tərəfdən Azərbaycan xalqının idmana olan biganəliyindən irəli gəlib. Azərbaycan xalqının **Ümummilli Lideri Heydər Əliyev** müstəqillik illərinin başlanğıcında ölkədəki idmanın vəziyyətinə qiymət verərkən bildirirdi ki, 1990-cı illərin əvvəlində stadion (indiki Tofiq Bəhramov adına stadion) istifadə olunmurdu. Stadion özəlləşdirilmiş, idmana xəyanət olunmuş, stadionda kababxanalar, restoranlar, dükənlər açılmışdı. Biz oranı tezliklə öz əvvəlki təyinatına qaytardıq və neqativ halları aradan qadırdıq.¹ Heydər Əliyev onu da qeyd edirdi ki, İdman Sarayını da dağıtmışdılar və ora mebel düzüb satırdılar, mağazalar düzəltmişdilər. İdman isə yox idi.

1997-ci ildən ölkədə olimpiya qurğularının inşası geniş vüsət aldı. Milli Olimpiya kompleksləri inşa olundu. 2000-ci illər isə idmanın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı dövrü

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıqinci kitab. oktyabr, 2002-noyabr-2002. Buraxılışa məsul: akademik Ramiz Mehdiyev. Azərənəşr, Bakı 2012, 472 səh. Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin 10 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində nitq. Respublika Sarayı. 11 oktyabr 2002-ci il.

oldu. Azərbaycan dövləti hal-hazırda idmanın inkişafı məqsədilə lazımı resursları təmin etməkdədir. İdmanın kütləviləşməsi məqsədilə böyük idma kompleksləri yaradılır. İdman federasiyaları təşkil olunubdur. Qızlar və oğlanlar üçün voleybol, futbol, basketbol, otüstü xokkey kimi bir çox kollektiv oyun klubları təşkil edilibdir. Son aylarda (2012-ci ilin axırlarında) Azərbaycanda Voleybol Mərkəzi inşa olunaraq, istifadəyə verilibdir. Həmin klublarda böyük idman bazaları yaradılıb. Tennis Akademiyası yaradılıb və bu kimi digər mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Son zamanlarda qızlardan ibarət idman klubları (məsələn, voleybol komandaları) beynəlxalq yarışlarda böyük uğurlar qazanırlar. İlk Avropa olimpiya yarışlarının Bakıda keçirilməsi qərara alınıb. Bu yarışların keçirilməsini təmin etmək üçün olimpia stadionunun inşası həyata keçirilir.

Lakin Azərbaycanda kütləvi şəkildə idmanın inkişafına milli mentalitet amili imkan vermir. Azərbaycanda “**sa lam b d nd sa lam ruh**” fəlsəfəsinə zəif şəkildə əməl olunur. Xüsusilə rayonlarda ailələrdə və cəmiyyətdə ifrat formalı adət-ənənələrin tətbiqi qızların idmana cəlb edilməsi proseslərini çox ləngidir. Adi bir faktı qəbul etmək lazımdır ki, orta məktəblərdə idman dərslərinə laqeyd yanaşılır. Qızların əksəriyyəti idman dərslərini buraxırlar. Orta məktəblərdə kütləvi idman demək olar ki, çox zəifdir. Sovetlər dövründə də azərbaycanlı qızların və oğlanların əksəriyyəti orta məktəblərdəki idman dərslərinə soyuq münasibət göstərirdilər və əsas fənn kimi baxmırdılar. Milli Lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, orta məktəblərdə idmanı saymırlar. Əvvəlki dövrlərdə də saymırdılar. Müəllimlər bu dərse soyuq yanaşırlar. Lakin idman qabaqcıl dərslərdən biri olmalıdır.

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. oktyabr, 2002-noyabr-2002. Buraxılışa məsul: akademik Ramiz Mehdiyev. Azərənəşr, Bakı 2012, 472 səh. Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin 10 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində nitq. Respublika Sarayı. 11 oktyabr 2002-ci il.

Xalqın adət-ənənələri və bu vərdişlərin milli xarakteri məhdudlaşdırması tənbəlliyə gətirib çıxarıb və qızları da idmandan kənar saxlayıb. Bunun qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan xalqı bir çox stereotiplərdən azad olmalıdır və adət-ənənələrdə yumşaqlıqlar həyata keçirməlidir. Qızların kütləvi şəkildə kollektiv idmana cəlb edilməsi və onların enerjilərindən də istifadə edilməsi Azərbaycanda sürətlə idmanın inkişafına gətirib çıxara bilər. Qızların idmana cəlb olunması məqsədilə təşviqat materiallarından, reklam çarxlarından çox geniş istifadə olunmalıdır. Qızları kütləvi olaraq idmana cəlb etmək üçün təşviqat stendlərindən geniş şəkildə istifadə edilməlidir. Bu stendlərdəki materiallarda ailədə və idman zallarında qızların idmanla məşğul olmaları əks olunmalıdır.

Azərbaycanda yaşıllı insanlara və xüsusi xüsusi (məktəb və fiziki qabiliyyəti olmayanlara və ya da məhdud olanlara) “müxtəlif təlimlərini”nin yaradılması və həyata keçirilməsi

Azərbaycanda son illərdə baş verən iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqi cərəyanları tədricən sosial vəziyyətlərin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənməkdədir. İstehsal və ticarət sahələrinin artması və yeni istehsal sahələrinin və ticarətin genişlənməyə doğru getməsi və yeni vasitələrin, yeni resursların meydana gəlməsi sosial və məişət tələbatlarını və ehtiyaclarını artırmaqdadır. Yeni vasitələr (resurslar) yeni şəraitləri meydana gətirir. İqtisadi inkişafdan meydana gələn əlavə və yeni məzmun və formalı vasitələrin üzə çıxması həmin resursların yeni əsaslarla istiqamətləndirilməsini şərtləndirməkdədir. Bununla bərabər, iqtisadi inkişaf və yeni iş yerlərinin yaradılması, digər tərəfdən də yeni tələblərə uyğun olaraq meydana gələn həyat tərzi həm də insanları bir çox problemlərlə üzləşdirməkdədir. Resursların idarə olunması və istiqamətləndirilməsi yeni imkanları ortaya çıxarmaqla bərabər, yeni tələbatları da formalaşdırmaqdadır.

İnsanların məişət və sosial sahələrinin özləri də idarəetmə obyektinə çevrilməkdədir və həyat get-gedə bunu tələb etməkdədir. İnsanların məişət və sosial həyatları da idarəetməyə (həm də liberal əsaslarla, azad prinsiplərlə) cəlb olunmaqdadır. İnsanlar bir tərəfdən əməyə meyil göstərirlər, rahat iş yerləri, yüngül iş şəraitləri axtarırlar, digər tərəfdən də həyat vərdişlərinin, sosial tələbatlarının ödənilməsinin sadələşdirilməsinə çalışırlar. Əlavə yolların axtarılması ilə məşğul olurlar. İqtisadi inkişaf, yeni şərait insanlardan yeni qaydalarla yaşamağı və daha da asan şəkildə, sadə qaydada həyat sürməyi tələb edir.

İqtisadi inkişafın sürətlə baş verdiyi zamanda meydana gələn yeni tələblər, ehtiyac və meyarlar gənclərin və orta təbəqənin üzərində böyük məsuliyyəti meydana gətirir. Böyük məsuliyyət isə daha çox əmək sərf etmək zərurətini ortaya çıxarır. Gənclərin və orta təbəqənin üzərinə düşən böyük məsuliyyət onların vaxtlarının çox hissəsinin işguzarlığa və digər əmək sahələrinə sərf etməyə yönəltməyə cəlb edir. Gənclər və orta təbəqənin nümayəndələri enerjili tərəflər hesab olunurlar və bu baxımdan da inkişaf məsuliyyəti daha çox onların üzərlərinə düşür. Onlar əməyə və istirahətə daha çox vaxt ayırmağa çalışırlar. Bu nöqteyi-nəzərdən də cəmiyyətin yaşlı insanları onların bir qədər qayğılarından kənar qala bilmək məcburiyyəti ilə üzləşirlər. Yaşlı insanların isə daha çox istirahətə, müalicəyə, diqqət və qayğıya ehtiyacları olur. Yaşlı insanlar da uşaqlar kimi sosial və məişət qayğısının tələb olduğu təbəqənin nümayəndələri hesab olunurlar. Orta və gənc nəslin enerji sərf etmək zərurətləri, sosial və iqtisadi həyatın inkişaf tendensiyaları onu tələb edir ki, yaşlı insanlar və xəstələnmiş şəxslər üçün Bakıda və digər böyük şəhərlərdə məişət və sosial xidmət mərkəzləri yaradılsın. Gənclər və orta təbəqənin nümayəndələri **ya lı insanlara xidmət üçün i yerləri** əldə etsinlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətdə tədricən yeni xidmət sahələri yaranmaqdadır.

Məsələn, son illərdə toy, nişan və digər ziyafət məclislərinin, yas mərasimlərinin təşkili xidmətləri, avtomobillərin evakuasiyası xidmətləri, avtomobillərin yuyulub-təmizlənməsi xidmətləri, sürücülük xidmətləri, kilim, palaz və xalçaların yuyulub-təmizlənməsi xidmətləri, evlərə və ofislərə sifarişlər əsasında yeməxanalardan yeməklərin çatdırılması xidmətləri, poçt-kuryer xidmətləri sahələri meydana gəlmişdir. Bununla yanaşı, yas mərasimlərinin təşkili xidmətləri, geyim əşyalarının yuyulub-təmizlənməsi xidmətləri də təkmilləşmiş və genişləndirilmişdir. 2013-cü ildən başlayaraq isə dövlət tərəfindən vətəndaşlara xidmət üçün “Asan xidmət” mərkəzi yaradılmışdır. Həmin mərkəz insanlara dövlət orqanlarından sənədlərin alınmasını yaxşılaşdırmaq, sürətləndirmək məqsədilə təşkil edilmişdir. Bu xidmət də “vahid pəncərə” üsulunun tətbiqinə gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, bir çox səhiyyə xidmətləri də meydana gəlmişdir. Özəl diaqnostika mərkəzlərinin və özəl xəstəxanaların yaradılması, müalicə-profilaktika mərkəzlərinin açılması da yeni xidmət sahələrinin işə başlaması yeni xidmət qruplarının yaranmasını zəruri etməkdədir. Məsələn, belə hesab etmək olar ki, xəstə şəxslərin, müstəqil şəkildə xəstəxanalara və müalicə-diaqnostika mərkəzlərinə gəlib-gedə bilməyən insanlara gəlib-gətməkdə yardım etmək xidmətləri təşkil olunmalıdır. Ümumiyyətlə isə hesab etmək olar ki, inkişaf tələblərinə müvafiq olaraq tədricən cəmiyyətdə əlavə xidmətlərin yaradılması prosesləri də daha da genişlənəcəkdir.

Yaşlı insanlara, həmçinin əmək və fiziki qabiliyyətini itirmiş insanlara məişət xidmətləri mərkəzlərinin yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti ola bilər. Mərkəzlərin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

-tənha yaşayan yaşlı insanlara-qocalara (xüsusilə onlarla bir mənzildə və ya da evdə yaşayan evlidləri olmayanlara) və evdə xəstə yatan insanlara, qulluğa böyük ehtiyacı olan

şəxslərə, əmək qabiliyyətini itirmiş insanlara ümumi və çoxtərəfli məişət xidmətlərinin göstərilməsi, bu baxımdan,

-həmin şəxslərin yaşayış evlərinin və ya mənzillərinin təmizlənməsi;

-geyimlərinin təmizlənməsi, yuyulması, ütülünməsi;

-yeməklərinin bişirilməsi;

-təqaüdlərinin alınması və bazarlıq xidmətləri;

-lazımi dərman preparatlarının alınması xidmətləri;

-həkimə müraciətlərdə kömək göstərilməsi;

-açıq havada gəzmələrinə kömək;

-bir məkandan başqa bir məkana aparılmasına kömək;

-bir mənzildən başqa bir mənzilə müvəqqəti və daimi köçərək yaşamaq üçün kömək göstərilməsi;

-sosial ödənişlərin həyata keçirilməsi xidmətləri;

-ev üçün müvafiq bazarlıqların edilməsi xidmətləri və s.

Əhəmiyyəti:

-yaşlı insanlara və xəstə şəxslərə qayğının artması;

-yaşlı insanlarla onların evlidləri və digər yaxın qohumları arasında məişət xidmətlərinə görə münasibətlərinin korlanmaması, sərbəst münasibətlər əsasında yeni qohumluq münasibətlərinin formalaşması;

-yaşlı insanların və xəstə şəxslərin cəmiyyətdə və məişətdə hörmətlərinin artması və digər təbəqələr arasında hörmətlərinin saxlanılması;

-yaşlı insanlar və xəstə şəxslər üçün həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, yüngülləşdirilməsi;

-gənclərin və orta yaşlı təbəqənin vaxtlarına qənaət edilməsi;

-yaşlı insanlara ümumi cəmiyyət qayğısının artması və s.

Bu kimi xidmətlər şəxslərin sifarişləri, müraciətləri ilə mərkəzlər (özəl xidmət mərkəzləri-qeyri-dövlət xidmət mərkəzləri) tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Həmin xidmətin

yaradılması əsasən yaşlı insanların və xəstə şəxslərin həyatlarının sığortalanmaları və sığorta məbləğləri hesabına da həyata keçirilə bilər. Xidmət həftənin müəyyən günlərində bir neçə saat üçün (ödənişli əsaslarla-hər xidmətin saata və görülən işlərin miqdarına görə

8 0 Td [(t8(n)-10(s)-1(a)4(h)506]TJ /R24 12 31 27.32 0 Td ()Tj /R16 12 Tf 5.28 0 Td

SS

gələcək mövcudluğunu sağlam əhali toplumunun nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində axtarır və görür.

Son dövrlərdə dünyada diabetli xəstələrin sayı artmaqdadır. Dünyanın artan iqtisadi inkişafı həm də problemlərin artması baxımından insanlarda böyük narahatlıqlar doğurmaqdadır. Yemək çeşidlərinin sayının çoxluğu, qeyri-təbii üsullarla hazırlanan yeməklərin sayının artması, rejimsizlik, daima artan gərginlik və stress halları əsəb sisteminin tarazlığını pozur və nəticədə, həkimlərin dediyinə görə, orqanizmdə maddələr mübadiləsi pozulur. Əsəb sistemi zəifləyir, immunitet aşağı düşür. Əsəb sisteminin zəifləməsi sinir immunitetinin zəifliyindən irəli gəlir. Həkimlərin fikirlərinə əsasən, maddələr mübadiləsinin pozulması həm də qanda qlükozanın miqdarını artırır və mədəaltı vəzinin funksiyaları pozulur. Son illərdə şəkərli diabet xəstəliyi bir peşə xəstəliyi hesab olunur və insanlarla birlikdə “dostluq” edir. Şəkərli diabet xəstələrində pəhriz rejimlərinin qorunması müalicəyə kömək edir və orqanizmdə həzm proseslərini yüngülləşdirir. Xəstələr qida reimlərinə və qida rasionlarına fikir verəndə sağlamlıqlarını uzunmüddətli qoruya bilirlər. Şəkərli diabet xəstələri bütün ömürləri boyu dərmanlardan asılı vəziyyətdə qalırlar. Qeyri-aktiv həyat tərzi də diabetin əmələ gəlməsinə (qlükozanın çoxalmasına) kömək edir.

Son illərdə iqtisadi inkişafa uyğun olaraq Bakıda və digər yaşayış məskənlərində ictimai-iaşə obyektlərinin, o cümlədən kafe və restoranların, şadlıq saraylarının sayı durmadan artmaqdadır. Dəbdəbəli yas mərasimlərinin təşkili prosesləri də həyata keçirilir. Bu amil də insanların normadan çox, xüsusilə axşam vaxtı, qidalanmalarına gətirib çıxarır. Enerji qəbulu ilə enerji sərfiyyatı arasında balans pozulur və nəticəsi isə xoşagəlməz hadisələrə səbəb olur. Qida rejiminin pozulması mədə-bağırsaq pozğunluqlarını, digər daxili orqanların fəaliyyətində pozğunluğu meydana gətirir. Bu baxımdan da insanlar öz sağlamlıqlarını itirməyə başlayırlar. Digər tərəfdən

də şəhər təsərrüfatlarında ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi, nəqliyyat sıxlığı, infrastruktur çatışmazlığı, tıxacların meydana gəlməsi səslü-küylü şəhərlərin meydana gəlməsini zəruri etməkdədir. Meqapolis siyasətinin geniş tətbiqi insanların sağlam həyat tərzlərinə külli miqdarda zərbə vurur.

Son zamanların iqtisadi inkişafı və disbalanlı ekoloji mühit onu tələb edir ki, insanlar öz sağlamlıqlarına ciddi fikir versinlər. Profilaktika məqsədilə həkimə vaxtında müraciətlər etsinlər.

Sağlam qidalanma zamanın əsas tələbinə çevrilməkdədir. Başqa tərəfdən də cəmiyyətdə inkişaf prosesləri elə tənzimlənməlidir ki, insanların bütün təbəqələrinin maraqları nəzərə alınsın. Bu baxımdan da infrastruktur sahələrində və xidmət, eləcə də istehsalat sahələrində həmin şəxslərə böyük yerlər verilməlidir.

Cəmiyyət özü də inkişaf baxımından dövlətdən asılılığını minimuma endirməlidir. Cəmiyyətin özündə olan əmək təbəqələri, məsələn, sahibkarlar, zamanın nəbzini tutmağı bacarmalıdır. Daxili tələblərə müvafiq qaydada obyektlərin yaradılmasına çalışılmalıdır. Bu, digər tərəfdən də qazanc mənbəyi hesab olunmalıdır.

Şəhərlərdə son zamanlarda uşaq əyləncə mərkəzlərinin sayı artmaqdadır. Bu, özlüyündə müsbət bir tendensiyadır. Belə obyektlərin fəaliyyəti uşaqların sosiallaşmasına gətirib çıxarır. Obyektlərin içərisində uşaqların zehni inkişafı və onların dünya görüşlərini zənginləşdirən tədbirlərin (məsələn, tamaşaların, kinoların verilməsi) həyata keçirilməsi labüddür.

Diabetli xəstələr üçün xüsusi yeməklər və məhsullar buraxılır. Onlar üçün şirniyyat məmulatları fruktoza tərkibində hazırlanır.

Son zamanlarda şəkərli xəstələrin artması onu göstərir ki, Bakı və digər böyük şəhərlərdə **diabetli k r x st l ri üçün yem kxanaların t kilin v xüsusi reseptl rl yem kl rin hazırlanmasına** böyük ehtiyac yaranıb. Belə qəbul etmək

olar ki, reseptlər əsasında pəhriz yeməklərinin hazırlanması daha çox müştəri cəlb edə bilər. Yeməxanaların təşkili ilə bununla da həmin təbəqənin maraqları da təmin edilər və işgüzar adamlar da qazanclar əldə edə bilərlər.

Azərbaycanda “Söz azadlığı Mərkəzi”nin yaradılması və əhəmiyyəti. Ümumxalq Məclisinin (Demokratiya Məclisinin) tərkibi

Demokratiya azadlıq, sərbəst fəaliyyət və sərbəst düşüncə, azad iradə üzərində qurulub. Demokratiya sərbəst düşüncə və azad iradə əsasında ictimai və siyasi idarəçilik istəklərindən, azad rejimlərin qurulmasından meydana gəlir. Demokratiya insanların ehtiyaclarından və bu ehtiyacları ödəmək tələbatından formalaşır. Azad idarəçilik rejimi insanların sərbəst qaydada öz potensiallarını formalaşdırmaq istəklərindən meydana gəlir. İnsanlar azad iradələrini yalnız demokratik (burada azad və sərbəst hüquqların təşəkkül tapdığı) cəmiyyətlərdə formalaşdırmağa bilərlər. Azadlıq, sərbəst düşüncələr və sərbəst düşüncələr əsasında azad hərəkət **özünüdür** deməkdir. Bu da təbii ki, fərdi və ümumi qaydada, ictimai səviyyədə yüksək maariflənmə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Özünüdürk yüksək insanlıq fəlsəfəsinə doğru istiqamətlənəndir. Demokratiya və sərbəst fəaliyyət cəmiyyətdə **tənzimlənmə** deməkdir. Demokratik cəmiyyətlərdə bütün təbəqələr eyni hüquqlara (təqribi bərabərlik) malikdir.

Maariflənmə oyanış və dirçəlişdir. Bundan da böyük elmi və mədəni potensial meydana gəlir və yeni-yeni potensial mənbələri formalaşır. Maariflənmə sayəsində cəmiyyətin aparıcı üzvlərinin sayı artır ki, bu da təbii şəkildə təbəqələr arasında münasibətlərin qurulmasının rəvanlığını əks etdirir. Maariflənmə sayəsində təbəqələr arasında dərkətmə meydana gəlir. Demokratik cəmiyyətlərdə idarəetmə prosesləri (rəhbərlik) seçim əsasında, seçilmişlərin rəhbərliyi ilə baş verir. Azad idarəçilik vətənə, dövlətə bağlılıq deməkdir. Azad

idarəçilik hamının mənafeyinə cavab verən hüquq normalarının qəbulu və icrası səviyyəsini yüksəldir. Azad idarəçilik və azad tabeçilik, sərbəst dərkətmə həm də ləyaqətli, dəyərlı və yüksək mənəvi komponentləri özündə əks etdirən cəmiyyətlərin qurulmasıdır. İnsanlar ona görə özlərini idarə edən qrup yaradırlar ki, münasibətlərini tənzim etsinlər. Münasibətlərin tənzimlənməsinin sosial və siyasi mahiyyəti dövlət siyasətinin məzmunudur. Tənzimləmə aktları sayəsində cəmiyyətdə və dövlətdə (*dövlətin əsas mənbəyi cəmiyyətdir. Dövlət cəmiyyətin idarə olunmasında nümayəndə funksiyaları yerinə yetirir*) yeni-yeni elementlər ortaya çıxır və inkişaf dalğaları bir-birini əvəzləyir. Hələ qədim zamanlardan fəlsəfə məktəbinin nümayəndələrinin fikirlərindən məlumdur ki, siyasi quruluş və idarəetmə forması baxımından azlığın idarəçiliyi, lakin hamının mənafeyinə müdafiə olunması aristokratiya dır, çoxluğun idarəçiliyi hamının mənafeyinə müdafiə olunması demokratiya dır. Burada sadəcə forma dəyişikliyi var, mahiyyət isə eynidir. İdarəçilikdə nümayəndələrin sayının az və ya çox olması prinsipə böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Ən əsası hər kəsin imkanlarına görə hüquqlarının təmin edilməsidir. Dövlət əlavə hüquqlar verməklə əslində insanların şəraitə uyğun şəkildə təbii hüquqlarını kəşf edir. Belə bir məntiqdən çıxış etmək olar ki, insanlara hüquqları elə insanların özləri də verirlər. Başqa cür ifadə etsək, qeyd edə bilərik ki, insanlar zaman-zaman inkişaf tempinə uyğun olaraq özlərinin təbii hüquqlarını kəşf edir və tətbiq edirlər. Deməli, insanlar öz hüquqlarını özləri yaradırlar və təbiətlə qarşılıqlı əlaqələrində zaman-zaman bu kimi hüquqlar ortaya çıxır. Demokratik rejimlər də məhz bu hüquqları ortaya çıxarmaq üçündür. Demokratiya insanlara hüquqlarını kəşf etmək və tətbiq etmək üçün lazımdır. Bu hüquqları kəşf edən qurumlar (yüksək maariflənmiş nümayəndələrin-elite təbəqəsinin topladığı qurumlar) lazımdır.

Belə hesab etmək olar ki, **demokratiya** (respublika quruluşu) çox yüksək inkişaf etmiş və maariflənmiş cəmiyyətlərə xas olmalıdır (məsələn, Qərbi Avropaya, ABŞ və Kanadaya, Avstraliyaya, Yeni Zelandiyaya və s.). Demokratiyanın əlçatmaz forması daima istəniləndir, arzu olunandır, idealdır, bəlkə də xəyaldır. İnsanların təbiətində olan naqislik, mənfurluq, tərəflərə qarşı düşmənçilik hissləri, ifrat eqoizm və digər mənfi xüsusiyyətlər heç zaman cəmiyyətlərdə ali demokratiyanın yaradılmasına imkan verə bilməz. Aristokratiya isə ənənəyə əsaslanır, mühafizəkarlığı özündə əks etdirir, həmçinin islahatları əsas götürür. **Aristokratiya slind “süzülmü ” demokratiyadır.** Aristokratiya demokratiyadan daha üstündür, **realdır** və hesab etmək olar ki, ənənəvi cəmiyyətlər üçün məqbuldur. Aristokratiyada yüksək demokratiya var. Burada qabiliyyətli və istedadlı azlıq idarədən tərəfə çevrilir. Demokratiya da,-bərqərar olduqda, - elə əslində real aristokratiyadır. Bu baxımdan da mövcud zamanda fəaliyyət göstərən konstitusiyalı monarxiyalar daha çox aristokratik quruluşa və idarəetmə formasına uyğundur. Təbii ki, hər iki idarəetmədə siyasi elita (iqtidar) və əks-elita (müxalifət) çıxış edir. Burada əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, elitanın nümayəndələri, təmsil edən tərəf (federal-mərkəzi və ya da yerli qanunverçilik qurumlarında, o cümlədən bələdiyyə qurumlarında, müəyyən komissiya və palatalarda və s.) təmsil olunan tərəfdən öz düşüncə səviyyəsinə görə geri qalmamalıdır, geniş dərkətmək və nəticələrə gəlmək istedadına və qabiliyyətinə malik olmalıdır. Konstitusiyalı monarxiyalarda parlament böyük rola malik olur (məsələn, Böyük Britaniya, Yaponiya). Parlamentin rolunu böyüklüyü və bu roldan irəli gələrək siyasi partiyaların cəmiyyətin qurulmasında fəal iştirakları elə əslində demokratiya və aristokratiyaya uyğun gəlir. *(Qeyd: Azərbaycan da milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələrin mövcud olduğu ənənəvi cəmiyyəti, ictimai-siyasi psixologiyanı, Şərq-Qərb qovşağında mövcud olan*

mədəniyyət xüsusiyyətlərini diqqətə alaraq, həmçinin respublika quruluş formasının Azərbaycan cəmiyyəti üçün nümunəvi model kimi bir qədər zəif işləməsini nəzərə alaraq, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq təhlükəsizliyini yaxşı təmin etmək və hakimiyyətlərinə qarşı yönəli biləcək təhdidlərin qarşısını almaq (hakimiyyət çevrilişlərinə cəhd və s.) naminə, eləcə də siyasi plüralizm əsasında çaxpalıtralı mühiti yaratmaq baxımından gələcəkdə respublika quruluşundan demokartiyanı özündə əks etdirən konstitusiyalı monarxiya quruluşuna keçid həyata keçirilə bilər). O cəmiyyətlər daha sabit və inkişaf etmiş olurlar ki, həmin cəmiyyətlərdə siyasi qruplar arasında rəşional mübarizə var. Məsələn, müxalifət iqtidarın siyasətini tənqid edərkən tənqid o zaman real məzmunlu olur ki, müxalifət alternativ siyasət yollarını (öz proqramları, konsepsiyaları şəklində) təklif edir. Bu yollar cəmiyyət üçün inandırıcı və baza əsaslı olmalıdır. Əks təqdirdə, mübarizə bayağıdır, cılızdır, zəifdir və yalnız “şou” xarakteri kəsb edir, şər və böhtan məzmunludur.

Demokartiyanın yüksək inkişafı, müqayisədə yüksək həddi maddi vəziyyətdən, zamana müvafiq olaraq qəbul edilən hüquq normlarından və onların səviyyəsindən asılıdır. Bununla yanaşı, bütün proseslərə, xüsusilə ictimai proseslərə təkən verən rəşional və pozitiv tərəkürdən asılıdır. Məişət səviyyəsində adi münasibətlərin də təkmlil səviyyəsi təbii ki, rəşional tərəkürəli bağılıdır. Rəşional tərəkürün məhdudluğu, maddi və sosial disbalans ünsiyyətə daxil olan fərdlər arasında münasibətlərin saxtalaşmasına və çirklənməsinə gətirib çıxarır. Düşüncə fərqi cəmiyyətdə “ağsaqqalları”, “öndə olanları” meydana gətirir ki, onlar da öz imkanlarından istifadə edərək digərlərinin hüquqlarını məhdudlaşdırırlar. Xəstə (fiziki və ruhi baxımdan) qüsurlu cəmiyyətlər “ağsaqqallar” (burada söhbət təbii ki, müəyyən maddi vəziyyətinə görə tabe olanların tabe olduqları və ağsaqqal adlandırdıqları şəxslərdən gedir) və onlara tabe olan “qullar”dan təşkil edilir. “Qabaqda” olan

şəxslər (səviyyəsi, aşağı lakin maddi imkanları yüksək olan şəxslər) digərlərinin ləyaqətlərinin alınıb-satılması ilə məşğul olurlar. İnsanlar arasında maddi asılılıq təbii ki, onların qüsurlu münasibətlərinin və riyakarlıqlarının əsaslarını təşkil edir. Qüsurlu cəmiyyətlər qüsurlu psixologiyaya xas olurlar. Ağaqul münasibətləri qarşılıqlı riyakarlıq, həm də ki, saxtakarlıq üzərində qurulur.

Demokratiyanın (həm də aristokratiyanın) təməl prinsipi odur ki, söz azaddır, fikir bildirmək sərbəstdir. Bu, insanların təbii hüquqlarıdır. Azad söz daşıyan insanların sayı nə qədər çox olarsa, cəmiyyət daxildən daha da güclü şəkildə müdafiə olunur. Azad söz qəlbin aynası olmaqla bərabər, insanları bir-birilərinə qəlbən və səmimi şəkildə bağlayan elementdir. Söz azaddırsa, fikir sərbəstdirsə, deməli, cəmiyyətdə çoxlu sayda inkar olunan nəticələr və vəziyyətlər vardır. İnkar nəticələri isə insanları daha çox bir-birilərinə bağlayır. İnkar nəticələri bir-birilərinə şərtləndirməklə və "itələməklə" məşğul olur. İnkarlar emosiya doğuran və sübuta ehtiyacı olanlar olur. Bu baxımdan da qıcıqlara malik olur. Bu da elə inkişafın özü deməkdir. Demokratik və aristokratik cəmiyyətlərdə (təbii ki, indi aristokratiya quruluşuna malik olan cəmiyyətlər və dövlətlər termini işlədilmir. Sadəcə olaraq məzmununda biz aristokratiyanı görürük) cəmiyyətlərdə söz azadlığı və fikir sərbəstliyini ifadə etmək və təsbit etmək üçün vasitələr- informasiya vasitələri və tribunalar, vardır. Cəmiyyətin üzvləri dövlətlərinə sifarişlərini kütləvi şəkildə məhz bu vasitələrlə çatdırırlar. Fikir sərbəstliyi və söz azadlığı yeni ideyaların ortaya çıxmasına səbəb olur. Polemikalar, müzakirələr nəticəsində alternativ fikir mənbələri formalaşır ki, bu fikir mənbələri də insanların yeni-yeni ideyalarla çıxış etməsinə gətirib çıxarır. Sərbəst ideyalar, fikir azadlığı həm də cəmiyyətdə olan (cəmiyyətin mühitində olan) sağlamlıqdır. Cəmiyyət elə bir orqanızmıdır ki, onun daxili xəstəliyi (insanlarda və digər canlılarda olduğu kimi) zahirində (üzündə) əks olunur.

Azad söz sinir boşalmasıdır. Bu da azad sözü ifadə edən şəxs üçün sakitlik və sabitlikdir. Azad söz, sərbəst hərəkət cəmiyyəti dalğalandıran və sabit hərəkət vəziyyətində saxlayandır. Azad söz ideologiyalar toplusunu yaradır. İdeologiyalar toplusu da öz növbəsində inkişafı meydana gətirir. Azad tribunalar insanların stress gərginliyini yumşaltmaq üçündür. Fikir azadlığı həm də ictimai və elmi potensialı üzərə çıxarır. Azad söz yeni-yeni təklifləri meydana gətirir. Eyni zamanda müəyyən qruplar üçün oyadıcı, məsuliyyətdaşıyıcı vasitəyə çevrilir. Fikir azaddırsa, deməli, insanlar da xoşbəxttir. **Azad söz demək həmişə yeni istiqamətə rin yaranması hesabına müəyyən çətinliklərdən çıxmaq üçün çoxlu sayda çıxış yollarını axtarmaqdan ibarətdir.** Azad sözlər, sərbəst fikirlər müəyyən istiqamətlərin meydana gəlməsini şərtləndirir. Azad söz gizli ifadədən, gizli niyyətlərdən və əməllərdən qəlbə yatan fikirdən daha səmimidir.

Azərbaycanda söz azaddır. Burada həm də tənqidi və real fikirlər formalaşmaqdadır. Cəmiyyət öz inkişafını azad söz deməkdə, çoxlu sayda təkliflər bildirməkdə görür. Lakin Azərbaycan cəmiyyətində pozitivliklə bərabər, bayağılıq, dayazlıq da var. Azad söz rəşional və qeyri-rəşionaldır və məişət məzmunludur, eləcə də dərk etmək baxımından aşığıdır. İnsanlar fəaliyyət sahələri olaraq həm siyasət institutlarında, həm məişətdə və cəmiyyətdə, eləcə də siyasətdə informasiya vasitələri ilə, tribunalarla öz sözlərini sərbəst şəkildə ifadə edirlər. Söz azadlığı üçün də müəyyən qədər qanunvericilik bazası yaradılıbdır. Hətta küçə və parklarda, eləcə də meydanlarda da söz azadlığı vardır. Lakin onu nəzərə almaq lazımdır ki, azad söz digərlərinin fikirlərini və sərbəst hərəkətlərini məhdudlaşdırma bilməz. Bu baxımdan da söz azadlığı baza mənəvi dəyərlərə və insanlıq fəlsəfəsinə söykənməlidir. Demokratiya da elə özündə insanlıq fəlsəfəsinə daşımaqla məşğuldur. Azad söz dəyərli olmalıdır, əks təqdirdə,

ifadə olunarsa, dilə gətirilərsə, təhqirdir, ləyaqət alçaldıcıdır, insanların şərəfinə toxunandır, anti-humanistdir.

Azad söz qabiliyyət və istedadı, bilik və bacarığı üzərə çıxaran vasitədir. Cəmiyyətin inkişafına bu vasitələr təkan verir, stimül yaradır. Azad söz yoxdursa, əvvəlcə sadalanan keyfiyyətlər də ola bilməz. Cəmiyyətin inkişafı da ola bilməz. Azad söz sərbəst təklifdir. Sərbəst təklif ideologiyanın məzmunudur. İdeologiya da cəmiyyətin inkişafıdır. Azad söz yoxdursa, sərbəst təklif də yoxdur və cəmiyyətin inkişafı da ola bilməz. Azad söz əqli qabiliyyəti üzərə çıxarmaq vasitəsidir, yol göstərmə vasitəsidir, nəzəri istiqamətdir. Azad söz yoxdursa, ağılla müəyyən olunan istiqamət də yoxdur. Deməli, inkişaf və tənzimləmə də ola bilməz. Azad söz xaosun qarşısını alan vasitədir. Bu yoxdursa, deməli, xaos var. Azad söz hüquqları tələb etməkdir. Bu yoxdursa, deməli, hüquqlar da yoxdur. Azad söz və inkişaf qarşılıqlı şərtləndirici kateqoriya kimi qəbul edilməlidir. İnkişaf özü də azad sözləri meydana gətirir. Azad sözlər cəmiyyətin sabitləşməsinin əsaslarını təşkil edir. Azad söz cəmiyyətin mühitini formalaşdırır, cəmiyyətin nəbzini yoxlayır. Eyni zamanda cəmiyyəti bütün problemlərə qarşı hazırlıqlı edir.

Azad söz sərbəst şəkildə bir araya toplayandır, mərkəzə cəlbedicidir. Azad söz genişlənəndir və insanların ehtiyac və tələbatlarına uyğun şəkildə daima meydana gələndir. Bu baxımdan da azad sözün mənbəyini artırmaq üçün yeni-yeni şəraitlərin və mərkəzlərin yaradılması labüddür. Sözün məhdudlaşdırılması əslində inkişafın qabağını almaqdır, cəmiyyətin gözünü bağlamaqdır. Belə hesab etmək olar ki, yaxın gələcəkdə demokratiya ənənələrini daha da gücləndirmək üçün Azərbaycanda böyük bir **“Söz azadlığı Mərkəzi”**nin yaradılmasına ehtiyac vardır. Bunu **“Demokratiya Məclisi”** də adlandırmaq olar. Qəbul etmək lazımdır ki, insanlar daha da sərbəst olmaq üçün geniş məkanlara və tribunalara can atırlar. Bir çox hallarda söz demək istəkləri uğrunda hərəkət anti-

demokratik vəziyyətləri, xaosu ortaya çıxarır. Azərbaycanın Milli Məclisi (qanunvericilik qurumu) isə geniş tribunalar üçün, ümumilikdə total iştirak üçün böyük imkanlara malik deyil. Burada təmsil olunanlar vardır. Milli Məclis həm də dövlət hakimiyyətinin bir qoludur. Burada daha çox qanunlar qəbul edilir. Milli Məclis azad söz üçün yüksək səviyyədə xidmət göstərmək imkanlarına malik deyil. Bu baxımdan da Azərbaycanda gələcəkdə bütün siyasi və sosial təbəqələrin söz azadlığını, fikir düşüncələrini genişləndirmək və siyasi mübarizəni daha da aktiv etmək məqsədilə böyük bir polemika mərkəzini, diskussiyalar mərkəzini yaratmaq məqsəduyğun olar. Bu mərkəzin təşkili həm də ölkənin regionda və regiondan kənarında demokratiya imicini yüksəldər. Təbii ki, həmin mərkəz də ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərər və qəbul etdiyi qərarlar da tövsiyyə xarakteri kəsb edər. Ən əsası isə ondan ibarət olar ki, insanlar daha çox fərdi və ya qrup şəklində, partiyalar və ictimai-siyasi təşkilatlar səviyyəsində söz demək və ictimai proseslərə qoşulmaq imkanları əldə edərlər. İctimai proseslərə geniş şəkildə qoşulmaq isə ictimai dalğaların genişlənməsinə gətirib çıxarar. İctimai dalğaların genişlənməsi, siyasi fikirlərin toplumunun böyüklüyü də öz növbəsində inkişafa təkan vermiş olar. Söz azadlığı mərkəzi eyni zamanda cəmiyyətdə özünüdərk proseslərini gücləndirər və insanların sosial aktivliyi onları daha çox vətənlərinə, torpaqlarına bağlayar. Təmsil olunmaq üçün belə mərkəzlərə ayrı-ayrı rayon və şəhərlərdən, kənd və qəsəbələrdən nümayəndələr gələr və bütün siyasi partiyaların nümayəndələri toplaşar. Xüsusilə ölkənin qlobal problemləri açıq şəkildə geniş ictimaiyyət qarşısında müzakirə olunar. Burada iqtidar və müxalifət partiyalarının hesabatları dinlənilər və geniş müzakirələr həyata keçirilər. Diskussiyalar təşkil edilir. Ölkənin gələcək doktrinaları, konsepsiyaları maraqlı təbəqələr tərəfindən birbaşa müzakirə olunar və gələcək inkişaf üçün müəyyən nəzəri yollar axtarılır. Ölkənin əsas tələyüklü məsələləri geniş

tərkinin iştirakı ilə bu qurumda müzakirə olunur. Eyni zamanda bu mərkəzdə iqtidarla müxalifət arasında dialoqlar yaranar. Mərkəz ildə üç, ya da dörd dəfə toplanı bilər. Burada gənclər, o cümlədən orta yaşlı insanlar, ahıl və qoca insanlar çıxış edərk, tam sərbəst şəkildə öz fikirlərini bildirər və əsaslı tənqid həyata keçirə bilərlər. Peşə sahiblərindən-həkimlər, müəllimlər, psixoloqlar və sosioloqlar, siyasətçilər və politoloqlar, idmançılar, incəsənət adamları, mədəniyyət adamları, ədəbiyyatçılar, mühəndislər və digər şəxslər iştirak edə bilərlər. Demokratiya Məclisində ölkə siyasətinə qiymət verilər və hakimiyyət nümayəndələri geniş əsaslarla burada hesabatla çıxış edə bilərlər. Eyni zamanda müxalifət də öz proqramını açıq şəkildə bəyan edə bilər. Təbii ki, bu qurum dövlət yox, qeyri-dövlət qurumu /R()Tj 16f80Td[(di)-2(ii7öv1)278]TJ /R24 12 Tf 49

nəzərdə tutulur) elementlər mənfi və enerjisiz elementlər üzərində qələbə qazanır. **(Qeyd: enerji hər bir hərəkət sayı sind meydana gəlir. Burada pozitivlik dedikdə, daha çox faydaverici istiqamət yönümlü hərəkətlərdən ortaya çıxan enerji nəzərdə tutulur).** Cəmiyyət adlanan maddi-mənəvi münasibətlər sistemində mənfi ünsürlərin, mənfi proseslərin sayı çox olduqda həmin cəmiyyətlərin inkişafını təmin edən müsbət ünsürlərin fəaliyyəti “qandallanır”. Belə hallarda cəmiyyətdə ümumi inkişaf yox, müəyyən şəxslərə xidmət vəziyyətləri ortaya çıxır. Yaranmış birtərəfli vəziyyət də müəyyən qarşılıqlara gətirib çıxarır və nəticədə sabitlik pozulur.

Hər bir cəmiyyətin inkişafı onun daxilində olan stereotiplərin təmizlənməsi prosesləri ilə baş verir. Stereotiplərin təmizlənməsində saflıq və vicdanlılıq amili əsas götürülür. Mənfi ünsürlər daha çox müsbət enerjini “udmaqla” məşğul olur və ya da müsbət enerjinin yaranmasına mane olur. Cəmiyyətlərdə elmdən və maarifçilikdən geridə qalmaq, həqiqi dini inanclardan geridə qalmaq (belə hallar daha çox bir çox ərəb-şərqi cəmiyyətlərində, Afrikada, Latin Amerikasında, Cənubi və Cənub Şərqi Asiyada yaşanır) əqidəsizliyə, ləyaqətsizliyə, şərəfsizliyə, vicdansızlığa, mənfurluğa, riyakarlığa və digər bu kimi mənfi hallara gətirib çıxarır. Məlumdur ki, insanların pis keyfiyyətləri (burada həm də vəhşi keyfiyyətləri-vəhşi heyvani xüsusiyyətləri) əsasən onların əməlləri ilə müəyyən edilir. Vəhşi keyfiyyətlər bioloji və mənəvi açıqdan, psixoloji gərginlikdən və eləcə də cəmiyyətsizlikdən ortaya çıxır. Məsələn, Afrika və Asiyanın bəzi xalqlarının (tayfalar hallarında yaşayanları daha çox aid etmək olar) qida rasionları sivil cəmiyyətlərdə yaşayan insanların qida rasionlarından bir çox əlamətlərinə görə fərqlənir. Onlar daha çox vəhşi təbiətin canlıları ilə qidalanırlar. Bu da onların təbiətdən hələ asılı qaldıqlarına dəlalət edir. Digər tərəfdən də həmin xalqların yaşadıkları məskənlərdə qlobal ərzaq çatışmazlığı və gündəlik tələbatların

ödənilməməsi (məsələn, elə tayfalar və xalqlar var ki, onların böyük əksəriyyəti gündə sadəcə bir dəfə qidalana bilirlər. Madaqaskar adasında, bir çox Afrika ölkələrində yaşayan insanların böyük əksəriyyəti gündə bir dəfə qidalana bilirlər) insanların həm təbiətə qarşı, həm də bir-birilərinə qarşı vəhşi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Maddi vasitələrin birtərəfli hərəkəti və ondan faydalanmalar da əks tərəf üçün təzyiq metodlarını müəyyən edir. Dərk etmək baxımından nəzərə alsaq geridə qalmış cəmiyyətlərdə insanların vəhşi keyfiyyətləri daha çox büruzə verir. Geridə qalmışlığın ortaya çıxardığı fəsadlar və mənfi elementlər insanların məxsus olduqları xalqın milli mentalitetinə oturur.

Gündəlik məişət və sosial

deyilir. Onların məişət səviyyəsində olan fəaliyyəti onlara cəmiyyətdə (məişətdə) müəyyən adları qazandırmışdır. Sahə müvəkillərinin əksəriyyəti öz ərazilərində ictimai-asayiş qorumaqla bərabər, başqa xoşagəlməz fəaliyyətlə də (paralel fəaliyyət) məşğul olurlar. Onların paralel istiqamətli fəaliyyəti cəmiyyətdə onlara müəyyən mənfi adları və ləqəbləri qazandırır.

“Sahə müvəkkili” cəmiyyəti dedikdə, daha çox insanların beynində küçədə kiçik ticarətlə məşğul olan şəxslərdən (təm, saqqız, şirniyyat məmulatları və s. satanlardan, kiçik tacirlərdən), orta və kiçik biznes obyektlərindən pul (hədiyyə, ənam və bəxşis) yığan bəzi polis (keçmişdə milis) işçilərinin yaratdığı surətlər canlanır. **“Sahə müvəkkili”** cəmiyyəti tamamilə insanlıqdan kənar, insanların ləyaqətlərinə və şəxsiyyətlərinə toxunan ünsürlərlə dolu olur. Belə cəmiyyətlər və ya da onların əlamətləri əsasən infantil (yəni qüsurlu) maariflənməmiş cəmiyyətlər hesab edilməlidir. Bu kimi cəmiyyətlərdə “sahə müvəkilləri” ümum sistemin bir çox sahələrini epidemik xəstəlik kimi əhatə edir və sağlam orqanizmi xəstələndirir. Azərbaycan cəmiyyətində də “sahə müvəkilləri” mövcuddur. Onlar xalqın təbii hüquqlarının özlərinə satılması ilə məşğul olurlar. Təbii hüquqların bazarlara çıxarılması və satılması məqsədilə müəyyən təzyiqlər və üsullardan da istifadə olunur.

“Sahə müvəkkili” cəmiyyətində əksər sistemlər kövrək olurlar və cəmiyyətlərdə insanların inam və etibarları aşağı düşür. Milli özünüdərk etmə prosesləri də ləngiyir və cəmiyyət ümumiyyətlə deqradasiyaya məruz qalır. “Sahə müvəkkili” cəmiyyətinin ləğv edilməsi və şəffaflığın əldə olunması təbii ki, inkişafı şərtləndirə bilər. Belə halların qarşısının alınmasında həm dövlət hakimiyyəti, həm də cəmiyyət özü birlikdə mübarizə aparmalıdır. “Sahə müvəkilləri” cəmiyyətləri insanların, cəmiyyətin inkişafında fəal iştirak edənlərin hərəkət yollarında süni sədlər kimi çıxış edirlər. Bu

kimi cəmiyyətlərdə sadə insanların mərkəzi hakimiyyətlərə qarşı kəskin etirazları meydana gəlir. Belə cəmiyyətlərin ləğv olunması təbii ki, inkişaf istiqamətlərinin təmizlənməsi və hərəkətlərə sürət verilməsi baxımından faydalı ola bilər.

nki afin “Aypara Avropası” modelində n “radiuslu dal alanma” modelinə keçid və h miyyəti

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan sürətlə Avropaya və ümumilikdə Qərbdə inteqrasiya edərək inkişaf etmək yolunu tutubdur. Bununla yanaşı, regional amillər, Şərqi elementləri, eləcə də dini amillər də inkişafın cərəyanlarında özünə yer tapıb. İnkişaf cərəyanları Şərqi və Qərbdən gələn elementlərin birləşməsindən ibarət rəngarəng axına çevrilib. Ölkədə qarşıq mədəniyyət forması mövcuddur. Azərbaycanda ayrı-ayrı sahələri əhatə edən və müxtəlif və ardıcıl zamanlara aid olan inkişaf proqramları cəmiyyətə yeni-yeni elementləri daxil etməkdədir. Azərbaycan baza etibarilə Avropadan və Rusiyadan, həmçinin Türkiyədən bir çox yeni elementləri qəbul etməkdədir. Bununla bərabər, Azərbaycan mədəniyyətinin “turist gəzintisi” prosesləri də baş verir. Mədəniyyətin özü bir qalereyaya çevrilmişdir və Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan mədəniyyətini dünyada tanımaq üçün məşğuldur. Modernizasiya prosesləri cəmiyyətin bir çox sahələrini əhatə etməkdədir. Lakin hesab etmək olar ki, tərəkərin müasirləşməsi prosesləri heç də yüksək səviyyədə deyildir. Yaradılmış şəraitin insan tərəkərinə və davranışına müsbət təsirlərini nəzərə alsaq, hesab etməliyik ki, tərəkərin inkişafı prosesləri Azərbaycanda daha sürətlə həyata keçməlidir. Əfsuslar olsun ki, bu məsələdə bir çox geridə qalma halları yaşanmaqdadır. Məsələn, küçələr və meydanların, parkların böyük həcmdə zibillənməsi cəmiyyətin əksər üzvlərinin heç də yüksək düşüncə səviyyəsindən, tərəkərin inkişafından xəbər vermir. Modernizasiya prosesləri

adət-ənənələrin ifrat olduğu bölgələrdə daha ləng gedir və mühafizəkarlıq toru demək olar ki, modernizasiya proseslərinin qarşısını almaqdadır. Məsələn, bir çox ailələrdə qızların orta məktəblərə buraxılmaması halları mövcuddur. Azərbaycanda Avropalaşma prosesləri, milli təfəkkürə Avropanın təsirləri adətən böyük şəhərlərdə, xüsusilə Bakıda və onun mərkəzində, ələlxüsus Xəzər ətrafı buxtanın yeləşdiyi sahilə və sahilədən bir qədər kənarda baş verməkdədir. Avropalaşmanın coğrafiyası əsasən Bakının dəniz sahilində bir **aypara** formasını alıbdir. Buna vesternizasiyanın **“oraq”** modeli də demək olar. Lakin inkişaf bu modelədən daha çox radiuslu formada baş verməlidir və demək olar ki, bütün rayonları əhatə etməlidir. Azərbaycanda Şərqlə Qərbin təzadları tamamilə aradan qalxmalı və onların qovuşmasının inkişafın yeni nəsil rəngarəng forması meydana gəlməlidir. Bakı şəhəri inkişaf mərkəzi kimi çox yüklənmişdir ki, bu da mənfi ünsürlərin ətraflardan mərkəzə daxil olmasına gətirib çıxarmışdır. İnkişaf proseslərinin mərkəzdə təmərkləşməsi müasirləşmə proseslərinin məhdudluğunu meydana gətirmişdir. Şəhər sakinləri arasında **“Torqovı”** deyilən indiki Nizami küçəsində və ətraf küçələrdə və prospektlərdə inkişaf və müasirləşmə ilə kifayətlənmək tendensiyaları mövcuddur. İnsanlar isə daha çox müasirləşmək (yeni qaydalarla alış-verş etmək, yeni qaydalarla istirahət etmək, əylənmək və s.) nöqtəyi-nəzərdən bu kimi məkanlara üz tuturlar.

“Aypara Avropası” modelindən **“Radiuslu dal alar”** modelinə keçmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi labüddür:

-şəhər ətrafında yeni teatrların, mədəniyyət ocaqlarının inşası-özəl və dövlət;

-şəhər ətrafında-mərkəzdən ətraflara doğru, incəsənət muzeylərinin yaradılması;

-rəsm qalereyalarının təşkili;

-kitabxanaların təşkili-özəl və dövlət;

- müasir əyləncə və idman komplekslərinin yaradılması;
- yeni tədbir meydanlarının (bayram şənlikləri meydanlarının) yaradılması;
- kənarlarda meqamarketlərin (hipermarketlərin) təşkili;
- uzun zolaqlı egzotik və me li parkların-g ncl r parklarının**, salınması;
- əyləncə komplekslərini özündə cəmləşdirən pikniklərin salınması və s.

Azərbaycanda i sızl r üçün k nd t s rrüfatı traflı yeni bir h rin salınması. nki af v sabitlik

Son zamanlarda Azərbaycanda sürətli inkişaf baş verməkdədir. Bu inkişaf həm baza sahələrə, həm də üst sahələrə-xidmət sahələrinə, müsbət təsirlərini göstərməkdədir. Neftin gətirdiyi gəlirlər neftdən asılı olmayan digər sahələri də sürətlə inkişaf etdirməkdədir. Neft Fondunun vəsaitləri get-gedə artır və mühüm layihələrin maliyyələşməsinə yönəldilir. Azərbaycanın sürətli inkişafı ölkənin qızıl ehtiyatlarını da artırmaqdadır. Ölkədə həm sənaye sahələri güclənir, sənaye potensialı artır, həm də üst sahələr, məsələn, xidmət sahələri, o cümlədən otel biznesi, turizm və mədəniyyət sahələri inkişaf edir. İnkişafa müvafiq olaraq kütləvi əsaslı mədəni və idman tədbirlərinin keçirilməsi prosesləri də sürətlənir. Yeni infrastruktur obyektləri inşa olunur. İnkişaf bir tərəfdən inkişafın özünə təkan olan bazanı (baza resursları) təkrar gücləndirir, vəsaitlərin sayını artırır, elementlərin sayını çoxladır, digər tərəfdən də bazanın istifadəsi ilə meydana gələn üst qatları gücləndirir. İnkişafın elementlərindən faydalanmaların miqyası da genişlənir.

Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi də artmaqda davam edir. Xarici ticarət dövriyyəsinin artmasına həm tələbat məhsulları təkan vermiş olur, həm də istehsal məhsullarının

artımı şərait yaratmış olur. Bu baxımdan da iqtisadi tənzimləmənin və iqtisadi idarəçiliyin mühüm tərkibi olan vergi siyasəti də güclənir. İşçilərlə işə götrürənlər arasında şəffaf münasibətlərin yaranması prosesləri güclənməkdədir və əmək müqavilələri əsasında əmək münasibətlərinin formalaşdırılması prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi ölkənin gömrük siyasətinin təkmilləşməsinə səbəb olur. İnkişafa və vəsaitlərin artımına və genişlənən dövriyyəsinə müvafiq olaraq dövlət büdcəsinin gəlirləri artır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artımı imkan verir ki, sosial tələbat sahələri və mədəniyyət sahələri də inkişaf etsin.

Ölkənin bütün iqtisadi sistemi, infrastruktur sistemi əhalinin yaxşı yaşamasına xidmət edir. Əhalinin pul gəlirləri də artır və **yeni sashı ya ayı t rzl ri** meydana gəlir. Artmaqda olan vəsaitlər və yeni istirahət obyektləri yeni tərzli yaşayış formalarının bir-birilərini əvəz etməsinə gətirib çıxarır. Böyük şəhərlərdən rayonlarda təbiət qoynunda yaradılan obyektlərə axın da güclənir. Məsələn, Qusarda yaradılan “Şahdağ” qış turizm obyektinə 2013-cü ilin “Novruz” bayramını qeyd etmək üçün bir neçə min nəfər adam üz tutub.

Eyni zamanda ölkə regionun güclü informasiya texnologiyaları mərkəzinə çevrilməkdədir. Azərbaycan artıq kosmik dövlət kimi inkişaf etməkdədir. 2013-cü ilin fevral ayında “Azerspace-1” adlanan ilk milli süni peyk orbitə buraxılmışdır.

Azərbaycanın hər yerində, müəyyən formada olsa da, tarazlı inkişaf istiqamətləri yaşanmaqdadır. Regionların inkişafına dair proqramlar qəbul edilir. İnkişafın gətirdiyi bir çox mənfi cəhətlərə, problemlərə baxmayaraq, bu inkişaf həyatın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etməkdədir. İnkişaf xüsusilə sosial sahələrə, mədəniyyət sahələrinə və incəsənət sahələrinə öz müsbət təsirlərini göstərməkdədir. İnsanlar inkişafın təzahürü və nəticəsi olaraq digər xalqların nümayəndələri ilə inteqrasiya proseslərinə qoşulurlar.

Azərbaycanın inkişafı Azərbaycan cəmiyyətinin digər cəmiyyətlərlə inteqrasiya əsasında yaşamasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan məkanının özü də digər cəmiyyətlərin müsbət dəyərlərini qəbul etməkdədir. Məsələn, Avropa mədəniyyəti və rəşionalizmi Azərbaycan cəmiyyətinin əksər üzvləri tərəfindən müsbət qarşılır. İnkişaf proseslərinin mənfi cəhətləri də ondan ibarətdir ki, bu proseslər cəmiyyətdə insanlar arasında maddi vəziyyətlərinə görə, sosial vəziyyətlərinə görə kəskin fərqləri yaratmaqdadır. Bu kəskin fərqlər cəmiyyətin imkansız təbəqələri (şəxsləri) ilə imkanlı təbəqələri arasında kinayəli və eqoist münasibətin yaranmasına səbəb olmaqdadır. İnsanlar arasında müəyyən narazlıqlar yaşanmaqdadır. İnkişaf prosesləri çox zaman iqtisadiyyatda təmərküzləşmə və inhisarlaşma proseslərini meydana gətirir ki, bu da insanlar arasında köklü sosial fərqləri üzə çıxarır. Köklü fərqlərdən irəli gələrək insanlar arasındakı maddi vəziyyətlərin uçurumları da genişlənməkdədir.

İnkişaf prosesləri həm də işsizlik problemini yaratmaqdadır. Şəhər həyatının sürətli inkişafı və mədəniləşmə prosesləri həm də kəndlərdən əhalinin sürətlə şəhərlərə axınını yaratmaqdadır ki, bu da işsizliyin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır, digər tərəfdən də şəhər həyatında gərginlikləri üzə çıxarır. İnkişaf rahat və az əziyyətlərsiz həyat tərzinin yaşanması prinsiplərini zəruri etməkdədir. Bu yeni təzahürdə olan gerçəkliklər isə əhalinin şəhərlərdə ifrat formada mərkəzləşməsinə və kənd təsərrüfatı sahələrinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Resursların ümumi məkanlar üzrə qeyri-tarazlı hərəkətləri vəziyyətləri meydana gəlir ki, bu da nəticədə məkanlar üzrə qeyri-tarazlı inkişaf formalarını ortaya çıxarır. Ölkənin ümumi ərazisində əhalinin yaşayış səviyyəsi üzrə paylanmasında disbalans vəziyyətlərinin meydana gəlməsi insanlar arasında maddi və sosial bərabərsizlikləri də ifrat dərəcədə ortaya çıxarır. Qeyri-tarazlı inkişaf sayəsində kənd təsərrüfatında resursların sayı azalır və torpaqların və

təsərrüfatın faydalı qaydada istifadəsi məsələləri zəifləyir. Bu baxımdan da ölkənin inkişafı mənfi halları üzərə çıxarır. Digər tərəfdən də ərzaq məhsullarına yaranan böyük tələbat genetik modifikasiya olunmuş kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının sayını artırmaqda davam edir. Təbii məhsullara diqqət aşağı düşür, ərzağın keyfiyyəti azalır ki, bu da insanların sağlam həyatlarına mənfi təsirlərini göstərir.

Ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi və yanacaqda işləyən avtomobil və digər mexanika vasitələrinin çoxalması, isethsalın genişlənməsi də insanların sağlamlığına mənfi təsirlərini göstərməkdədir. Bu baxımdan da son zamanlarda mərkəzlərdən ətraflara köçüb yaşamaq istəyənlərin sayı da sürətlə artmaqdadır. Nəhəng şəhər həyatının gərginliyi də insanların sərbəst və sakit həyatlarına mənfi təsirlərini göstərməkdədir. Nəhəng şəhərlər infrastrukturunda da sərbəst keçiciliyi çətinləşdirir. İnsanlar bir tərəfdən inkişafın problemləri ilə üzləşirlər, digər tərəfdən də inkişaf cəryanlarının gətirdikləri elementlərdən faydalanırlar. Faydalanmalarda mövcud olan bir çox qeyri-rasional vəziyyətlərin özləri də insanlar arasında köklü narazlıqları meydana gətirir.

Azərbaycanda son dövr işsizliyin qarşısını almaq üçün mühüm təbirlər həyata keçirilir. Bunun üçün yeni sənaye və xidmət sahələri yaradılır. Böyük ticarət mərkəzləri təşkil olunur. İş yerləri əldə etmək üçün əmək yarmarkaları keçirilir. İşsizliklə mübarizə ölkədə kasıbçılığın səviyyəsinin aşağı enməsinə də gətirib çıxarır.

Azərbaycanda işsizliyin qarşısını almaq və səviyyəsini minimuma endirmək baxımından **kənd təsərrüfatı** **traflı** (kənarlarında kənd təsərrüfatı sahələr yaradılmaqla) **yeni bir gənclərin** **hərinin** tikilməsinə ehtiyac vardır. Bu şəhəri Azərbaycanın gözəl guşələrinin birində salmaq olar. Şəhərin salınmasında ilk növbədə **işsizləri** (Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, Mingəçevirdə və digər şəhərlərdə yaşayan gənc işsizləri) cəlb etmək olar. Bu işsiz şəxslər həm yeni şəhərin

tikintisini, burada olan ictimai-iaşə obyektlərinin, sənayə, incəsənət və mədəniyyət obyektlərinin tikintisini həyata keçirə bilərlər. Son illərdə Bakı ətrafında yeni-yeni şəhərciklər (“Yeni Bakı”, “Qurtuluş-93”, “Abşeron gənclər şəhəri”) salınmaqdadır. Eyni zamanda məcburi köçkünlər üçün şəhərciklər və qəsəbələr salınır. (Məsələn, Qaradağ rayonunun Müşfiqabad qəsəbəsinin yaxınlığında belə bir qəsəbə salınıbdır). Lakin bu şəhərciklərin əhalisi öz həyatlarını daha çox Bakı şəhəri ilə qururlar. Bakı şəhəri yenə də yükəlməkdə davam edir. Bu kimi layihələr sadəcə olaraq insanların müəyyən bir tələbini-mənzilə olan tələbini, ödəyə bilir. Lakin gələcəkdə yeni şəhəri əsasən Bakıdan bir qədər uzaqda salmaq olar. Bu şəhərdə həyat Bakı ilə çox da asılı olmaya bilər və Bakının işsiz əhalisinin yükünü özünə götürmək imkanlarına malik olar.

h rin salınmasının h miyy ti. Yeni şəhər yeni inzibati obyektləri meydana gətirər. Məmurların, dövlət qulluqçularının sayını artırır. Hakimiyyətin qollarına məxsus olan (xüsusilə məhkəmə və icra hakimiyyəti) yeni qurumların meydana gəlməsini şərtləndirər. Vergi ödəyicilərinin sayını çoxaldar. Şəhərdə yeni orta və ali təhsil müəssisələri yaranar. Yeni sənaye və infrastruktur mərkəzləri meydana gəlir. Həm də Bakıda tikinti ilə məşğul olan şirkətlər üçün yeni obyektlər meydana gəlir və ölkəyə çoxlu qazanclar daxil olar. Yeni mədəniyyət və incəsənət obyektləri yarana bilər. Mədəniyyətin və incəsənətin yeni əsaslarla inkişafına təkan olar. Eləcə də ölkənin müdafiə (əhalisi və iqtisadiyyatı hesabına) və sənaye potensialı güclənir. Xidmət potensialı genişlənir. Ölkə əhəlinin cavanlaşması prosesləri də sürətlənir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri artır. Sənaye məhsullarına olan tələbat da artır. Bu həm də Azərbaycanda ümumilikdə əhalinin artmasına gətirib çıxarar. Böyük şəhərlərdən əhalinin həmin şəhərlərə axını güclənir. Yeni quruculuq dalğası meydana gəlir. Ölkənin sənaye məhsullarının istehlakı üçün yeni bazar formalaşar.

Yeni gənclər şəhərçiyi Azərbaycanda kənd təsərrüfatına olan tələbatları da artırır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni bazarları meydana gələ bilər. Ölkədə həmin şəhərlər hesabına yeni yaşıllıqlar və parklar yaranar. Eyni zamanda Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi artar. Bank sektorunun və infrastrukturların inkişafına xüsusi təkan olar. Mikro və makro kreditlərin həcmi artar. Yeni şəhər enerji istehlakını artırır və enerji istehsalının artmasına təkan verir. Yeni informasiya texnologiyaları mərkəzləri yaranar. Xarici ölkələrlə yeni gediş-gəliş imkanları açılar. Yeni şəhər inşaat sektorunun sürətlə böyüməsinə gətirib çıxarar və milli üslublu, həm də Avropa üslublu memarlığın yaranmasına səbəb olar. Burada işləyən şəxslər özlərinə yeni evlər və mənzillər, iqtisadiyyat obyektləri əldə edə bilərlər. Ümumiyyətlə, şəhərlə əlaqəli olan bütün sahələr sistemli qaydada inkişafa məruz qala bilər. Ölkənin ümumi sabitlik durumu daha da güclənər və əhali siyasi məşğuliyyətdən sosial-mədəni məşğuliyyətə daha çox üstünlük verir. Şəhərin salınmasını dövlət özəl bölməyə kreditlər verməklə və kreditin xərclənməsinə nəzarət etməklə həyata keçirə bilər. Hətta sərmayə qoymaqda maraqlı olan xarici şirkətləri də bu işə cəlb etmək olar. Bu şəhərdə tikinti layihələrində beynəlxalq təcrübədə mövcud olan son nəsillərdən istifadə etmək olar. Yeni nizamlı şəhər nizamlı həyat formasının da meydana gəlməsini şərtləndirər.

**“ halinin Artımı üzr Milli Strategiya”nın q bul
edilm si v h miyy ti. Dünyaya inteqrasiya
(miqrasiya) v yeni inki af modeli**

Artım özü bir dəyişiklikdir. Dəyişiklik özündə inkişafı əks etdirən vəziyyətdir. Burada kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi meydana gəlir. Çünki bu zaman forma və məzmun da dəyişə bilər. İnsan artımı cəmiyyət üçün tərkib etibarilə bir dəyişkənlik

olmaqla bərabər, həm də dəyişikliklərə-inkişaf proseslərinə, təkan verəndir və inkişaf proseslərini yaradandır. Dəyişikliyi yaradan məhz insandır. İnsan həm ətraf mühiti, həm də özünü dəyişməyə qadir olan məxluqdur. İnsanların sayının çoxalması təbii şəkildə dəyişkənliyi ortaya çıxarır. İnsan da təbiətən dəyişkəndir. Dəyişiklik sayəsində elementlərin xassələri də müəyyən qədər dəyişə bilər. İnsan yaradıcılığının və quruculuğunun çoxistiqamətliyi elə dəyişkənliyi meydana gətirir. Dəyişkənlik çoxistiqamətli, çəoxməzmunlu və çəoxsahəli tələbatlardan ortaya çıxır, eləcə də çoxistiqamətli tələbatları yaradır. Yaradıcılıq və quruculuq sayəsində yeni məzmunlu elementlər də ortaya çıxır. Bütün insanlar insan olduqları baxımından eyni məzmunu və formaya malikdirlər. İnsanları əks etdirən bir universallıq (ümumi xətlilik, ümumi kriteriyalıq) mövcuddur. Bununla yanaşı, hər bir insan fərdi xarakterə də malikdir. Fərdi qabiliyyət mövcuddur. Buna görə də fərdi qabiliyyətə məxsus olan şəxslərin tez-tez dünyaya gəlməsi təbii ki, yeniliklərin sayını çoxaldır. Belə bir sual oluna bilər: -yenilik nə üçün lazımdır? Suala cavab olaraq bildirmək olar ki, yenilik əslində insanların özlərinə mütləq lazımdır. Yeniliksiz yeni fəaliyyət təşkil ləna bilməz və yeni ruh yarana bilməz. Yeniliklər cəmiyyəti stresslərdən təmziləyir. Hər bir yenilik insan həyatındakı dəyişiklikdir və dəyişiklik sayəsində insanların rahat həyat yaşamaları da təmin olunur. Yeniliklər sayəsində resursların istifadəsi də sadələşir və təkmilləşir. Məsələn, elmi-texniki yeniliklər insan həyatının əvvəlki əsrlərə nisbətən köklü şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Yeniliklər sayəsində yeni müalicə metodlarının tətbiqi də dünyada orta statistika üzrə insan ömürünün artmasına səbəb olmuşdur.

Əhali artımı bir yenilikdir. Yenilikdir, o baxımdan ki, nəsillər bir-birini əvəzləyir. Yeni insanlar əvvəlki insanların yaratdıqları elementlərdən faydalana bilirlər. Eyni zamanda mövcud bazadan faydalanaraq yeni istiqamətləri yarada bilirlər.

Deməli, yeni nəsil artımı cəmiyyətin yeniləşməsinə xidmət edir. İnsanların çoxu təbiətən yaradıcı və qurucu olduğundan, bu kimi insanların çoxlu sayda dünyalara gəlmələri də quruculuqdur. Rasional quruculuq da elə inkişafdır. İnsanlar inkişaf elementlərinin daşıyıcılarıdır. Nəsillər yeni keyfiyyətləri bir-birilərinə ötürməkdə davam edirlər. Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək olar ki, cəmiyyətlərin bazasında müsbət elementlərin sayı çoxluq təşkil etdikdə, yeni gələn nəsil elementlərdən yararlanaraq bu mühitdə tərbiyə alır, mühitdən enerji alır, faydalanır və yeni müsbət elementləri gətirir. Cəmiyyət rəşional sistem əsasında formalaşmış vəziyyətdə olduğundan yeni gələn nəsil də bu rəşional sistemin istiqamətlərini genişləndirməkdə davam edir.

Hər bir dövlət öz gücünü əhalisində və ərazisində görür. Dövlət özü də bu kimi anlayışların vəhdətindən təşkil olunur. Bu kimi amillər gücü əks etdirən baza kriteriyalardır. Dövlət o zaman çox güclü olur ki, bu iki istiqamətin vəhdəti də güclü şəkildə formalaşmış olsun. Yəni, dövlətin əhalisi onun bütün ərazisi boyunca möhkəm əsaslarla, nisbi taraz qaydada, şəhər və qəsəbə, eləcə də kənd prinsiplərinə müvafiq olaraq məskunlaşdıqda ərazinin resurslarından istifadə də səmərəli olur. Ölkə o zaman güclü olur ki, onun yaşayış məskənləri arasında bağlılıq da yüksək səviyyədə olur və infrastruktur möhkəm təməllər üzərində qurulur. Resursların infrastrukturları üzrə hərəkət vəziyyətinin möhkəmliyi və zənginliyi məskənlər arasında sıx əlaqəni meydana gətirir və nəqliyyat yolları təkmilləşdirilir. Bütün resurslar ölkə ərazisini əhatə etdikdə və tarazlı hərəkətlərlə müşahidə edildikdə ölkə güclənməkdə davam edir. İnkişaf elementlərin məkanlar üzrə ardıcıl mövcud olan tarazlı hərəkət trayektoriyasında yaranır. Dövlətin ərazisinin təbii sərvətlər-faydalı qazıntıları, baxımından zənginliyi və resurslardan səmərəli istifadə də dövlətin gücünü artırır. Əhalinin məkanlar üzrə bərabər (şərti olaraq) paylanması da dövlətin gücünü artıran elementlər sırasındadır.

halinin çoxlu u ərazidəki (yerin daxilində və üzərində olan resurslar) resursların istifadəsində faydalılığı, yüksək əmsallığı meydana gətirir. Əhalinin çoxluğu, -xüsusilə böyük ərazilərə malik olan dövlətlərdə,- əmək məhsuldarlığını, əmək qüvvəsini artırır və resursların lazımi səviyyədə istifadəsini şərtləndirir. Əhalinin çoxluğu, say etibarilə lazımi səviyyədə olması kənd təsərrüfatının inkişafını da şərtləndirir. Əhalinin çoxluğu həm də dövlətin müdafiə qabiliyyətini çoxaldır. Eyni zamanda elm və bilik potensialını artırır. Belə ki, məlumata malik olan şəxslərin çoxluğu elə məlumatların və biliklərin zənginliyini əks etdirir. Əhalinin çoxluğu sayəsində elm müəssisələrində elmi-tədqiqat istiqamətlərinin və elmi-tədqiqat strukturlarının sayı da artıq olur. Belə ki, sosial potensial böyük olduğundan əhalinin ictimai və siyasi xüsusiyyətlərinin araşdırılması da genişlənir. Bununla yanaşı, əhalinin çoxluğundan irəli gələrək ölkədən gedənlərin sayı da çox olur ki, bu da ölkənin beynəlxalq münasibətlərinə və beynəlxalq əlaqələrinə müsbət təsir göstərir. Əhalinin çoxluğu dövlətin funksiyasını da genişləndirir və bu baxımdan da daxilən güclü edir. Əhalinin çoxluğu biznes obyektlərinin və subyektlərinin da sayını çoxaldır. Nəticədə hərəkətdə olan resurslar hesabına iqtisadiyyat çoxşaxəli formada inkişaf edir. İqtisadiyyatın çoxşaxəli formada inkişafı iqtisadiyyatın şəbəkəli əsaslarla və qatlarla (alt və üst qatlar) formalaşmasını zəruri edir.

Azərbaycanlılarda milli-mədəni, etnik və dini xüsusiyyətlər xalqın sayının artmasına zəmin yaradır. Xalqın sayı sabit şəraitdə, müharibələrsiz və soyqırımlarsız vəziyyətdə artmaqda davam edir. Bu baxımdan 1999-cu ilin dekabr ayının 9-da təsdiq olunmuş **“Azərbaycan Respublikasının Demografik nki af Konsepsiyası”**nda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə, yəni 4,3 dəfə artaraq 1 milyon 807 min nə

sonra, 1959-1989-cu illər ərzində sürətlə artmışdır. Bu dövrdə keçmiş SSRİ-də əhalinin orta illik artımı 1,24 faiz olduğu halda Azərbaycanda bu göstərici 3 faiz olmuşdur.¹ Sənəddə qeyd olunur ki, 1897-1990-cı illər ərzində Azərbaycan dörd dəfə kəskin demoqrafik çətinliklərlə üzləşmişdir və əhalisinin bir qismini itirmişdir: **1913-1920** ci illərdə baş verən I Dünya müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi və ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımları nəticəsində ölkə əhalisi 17 faizə qədər azalmışdır. **1941-1945-ci illər** müharibə zamanı 17,4 faiz azalmışdır. **1948-1953** və **1988-ci** illərdə azərbaycanlılar deportasiyaya məruz qalmışlar və böyük itkilərlə üzləşmişlər. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də kəskin demoqrafik vəziyyətləri ortaya çıxarmışdır.²

Azərbaycanda son zamanlarda, xüsusilə 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən, əhali artmaqda davam edir. 1991-1998-ci illərdə ölkə əhalisinin sayı 10,7 faiz (7 milyon 186,6 min nəfərdən 7 milyon 952,5 min nəfərə çatmışdır) artmışdır.³ Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri, o cümlədən ailə ənənələrinin qorunması və irsən davam edilməsi də əhalinin artmasına gətirib çıxarır. Bu kimi tendensiya gələcəkdə də davam edəcəkdir. **“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxı”** **konsepsiyasında** yazılır ki, ölkə əhalisinin hər il orta hesabla 1,1 faiz artaraq, 2020-ci ildə təxminən 10,2 milyon nəfərə çatacağı gözlənilir. Həmin sənədə müvafiq olaraq, ölkənin uzunmüddətli inkişaf xəttinə uyğun olaraq, demoqrafiya və əhali sakinliyi sahəsində 2025-ci ilədək dövrü əhatə edən Dövlət Proqramı qəbul ediləcək, həmin proqram

¹ Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 dekabr, 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. http://e-qanun.az/files/framework/data/5/f_5277.htm

² Həmin mənbə.

³ Həmin mənbə.

çərçivəsində əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət artımı məsələləri öz əksini tapacaqdır.¹ BMT-nin planetdəki demografik proseslərə həsr olunmuş son hesabatındakı proqnozlara görə 2050-ci ildə Azərbaycan əhalisinin sayı (indi 9 milyondan çoxdur) 11 milyon nəfərə çatacaq.² *(Qeyd: informasiya mənbəyinə əsasən, bu müddət ərzində Ukrayna əhalisinin sayı 45,5 milyon nəfərdən 33 milyon nəfərə, Gürcüstan əhalisi 4,5 milyon nəfərdən 3,5 milyon nəfərə, Ermənistanın əhalisi isə 3,2 milyon nəfərdən 3 milyon nəfərə düşəcək. Hazırda 9,4 milyon nəfər əhalisi olan Belarusun əhalisi 2050-ci ildə 7,5 milyon nəfər olacaq. Latviya, Litva, Estoniya və Moldovada da əhali azalacaq. Bunun əksinə olaraq, Özbəkistanda əhali artaraq indiki 19 milyon nəfərlik saydan 34 milyona, Tacikistanda (indi 8 milyon) 10 milyon nəfərə çatacaq. Qazaxıstan əhalisi (indi 17 milyon) 21 milyon nəfər təşkil edəcək. Qırğızıstan əhalisi (indi 4,8 milyon) 7 milyon, Türkmənistanın əhalisi də 2 milyon artaraq 7 milyon nəfər təşkil edəcək. Çində isə bu dövr üçün əhalinin 100 milyon nəfər azalacağı gözlənilir).*³ Belə bir ehtimal statistikası da vardır ki, üzümüzə gələn 40 il ərzində dünya əhalisi indikindən iki milyard nəfər çox olacaqdır. Avropada, Rusiyada, ABŞ-da doğum səviyyəsi aşağıdır. Şərq ailə ənənələri dünya əhalisini artıracadır.⁴ Məlumatlardan görünür ki, Avrasiyanın şimalında yaxın gələcəkdə əhalinin azalması resursların istifadəsində, xüsusilə faydalı qazıntıların istismarında, sənayedə və kənd təsərrüfatında da ciddi problemlər yaşadacaq. Şimal bölgələrində əhalinin azalması cənub bölgələrində olan əhali artımına tələbatı yaradacaqdır.

¹ “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

² 2050-ci ildə Azərbaycan əhalisi 11 milyon nəfərə çatacaq. 4 mart 2013-cü il. <http://news.lent.az/news/118119>

³ Həmin mənbə.

⁴ Rusiyanın TV3 televiziya kanalı. 06 dekabr 2012-ci ildə Bakı vaxtı ilə 14:30 yayımlanan verilişdən

Mərkəzi Asiyadan (bura Hindistanı da aid etmək olar) və Cənubi Qafqazdan, xüsusilə Azərbaycandan (bura Türkiyə və İrani da aid etmək olar) əhali üzü şimala doğru **köç** edəcəkdir. Avrasiyanın şimalı **emiqrantlar m rk zin** çevriləcəkdir. Rusiya dünyada ən böyük emiqrant mərkəzlərindən birinə çevrilə biləcəkdir. Müsəlman şərqində və Asiyanın digər bölgələrində nəsil adət-ənənələrinin davam etməsi nəticəsində əhali artımının gözlənilməsi faktları Avrasiyada (Avrasiyanın ürəyində) **müs lmanların, buddistl rin v induizm dinin sitayi ed nl rin sayını** çoxaldacaqdır.

Əhalinin artması ilə yaşayış məskənlərində canlanma da artır və eləcə də yeni yaşayış məskənləri meydana gəlir. Əhali artdıqca hüquq subyektlərinin də sayı çoxalır. Hüquq tələb edənlərin də sayı çoxalır. Bununla yanaşı, hüquqları əks etdirən toplumların sayı çoxsalır və resurslar artır. Əhalinin çoxalması sayəsində münasibətlər və əlqəqələr baxımından inteqrasiya və eləcə də miqrasiya prosesləri güclənir. Azərbaycandan xarici ölkələrə işləməyə və yaşamağa gedənlərin sayı da artır. Ölkədə əhalinin artması və əmək miqrasiyası xarici ölkələrdə, məsələn, əhalisi az olan Rusiyada (çoxlu sayda azərbaycanlıların hesabına) da iqtisadiyyatın, xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinin müəyyən həcmdə genişlənməsinə gətirib çıxarır. Azərbaycanda əhalinin çoxalması miqrasiya siyasətinin gücləndirilməsi tələbi ilə həyata keçirilə bilər. Əhalinin artım strategiyası diasporaların sayının çoxalması və xarici ölkələrin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmək strategiyasının təmin olunması məqsədilə reallaşdırıla bilər. *(Qeyd: 2002-ci ilin məlumatına əsasən, həmin dövr üçün Ukraynanın Kırım vilayətində 15 minə qədər azərbaycanlı yaşayırdı. Ukraynada azərbaycanlı diasporasının sayı isə 500 min nəfər təşkil edirdi.¹ 2002-ci ilin iyul ayında Azərbaycan*

¹ Ukraynada yaşayan soydaşlarımızla görüş. Yalta 20 iyul 2002-ci il. Əliyev Heydər. Ə-56. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. iyul, 2002-sentyabr, 2002, Bakı, Azər nəşr 2012; 512 səh., səh.65.

*diasporası ilə Ukraynada görüşəndə Milli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, onun istəyi ondan ibarətdir ki, azərbaycanlılar Ukraynada dövlət vəzifəsində çalışsınlar. Həmin vaxt Ukraynada yaşayan Azərbaycanlılar Konqresinin sədri Oqtay Əfəndiyev bildirirdi ki, yerli məclislərdə- vilayət və şəhər məclislərində- azərbaycanlılar var, lakin Ukrayna parlamentində (mərkəzi qanunverici orqanda) azərbaycanlı deputat yoxdur. Diasporanın sayına görə Ukraynada birinci yerdə rus, ikinci yerdə tatar, üçüncü yerdə isə azərbaycanlılardır. Gürcülərdən isə beş nəfər deputat var).*¹

Sadalananlara əsasən, belə hesab etmək olar ki, Azərbaycanda yaxın gələcəkdə “ **halinin artımı üzrə milli strategiya**”nın qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun olar. **(Qeyd: hələ 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyasında demografiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi, vəzifələri və prinsipləri müəyyən olunmuşdur. Dövlətin vəzifələri içərisində əhalinin kəmiyyət-kəmiyyətinə normal təkrar istehsal üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edəcək hərtərəfli şəraitin yaradılması; ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması hesabına ömür müddətinin uzadılması; ictimai tərəqqinin həm yaxın, həm də uzaq gələcəyə perspektivləri nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi; ailə institutunun mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliği və mübadiləsi, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının normalara uyğun tənzimlənməsi və s. kimi müddəalar yer almışdır. Demografiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri olaraq, sabitlik və uzunmüddətlik, sosial ədalətlik, komplekslik, elmilik və s. kimi müddəalar qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı, müvafiq sənəddə dövlət siyasətinin milli prioritetləri də öz əksini tapmışdır. Əhalinin**

¹ Ukraynada yaşayan soydaşlarımızla görüş. Yalta 20 iyul 2002-ci il. Əliyev Heydər. Ə-56. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. iyul, 2002-sentyabr, 2002, Bakı, Azər nəşr 2012; 512 səh., səh.68-69.

*sağlamlığının qorunması, ölüm səviyyəsinin azaldılması, sosial yardımların göstərilməsi, əhalinin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılması, ana və uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və s. kimi istiqamətlər dövlət siyasətinin **milli prioritetli ri** kimi göstərilmişdir).¹ Bu addım həm ölkədə əhalinin artmasına gətirib çıxarar və eləcə də şimal ərəzilərdə, məsələn, Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların çoxalmasına təkan vermiş olar. Əhalinin sayının artması hesabına dövlətin gücü sürətlə artar. Belə ki, Rusiyaya köçən əhalinin sayı da çox olar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, azalmaqda olan Rusiya əhalisinin artmasında yaxından iştirak etmək və Rusiya iqtisadiyyatında və siyasətində fəal rol oynamaq Azərbaycan dövlətinin **milli strategiyasına** və onu gücləndirən **beyn ıxalq strategiyasına** və **dövl tçilik strategiyasına** (dövləti daxilən gücləndirmək strategiyası), eləcə də **beyn ıxalq münasib tl r strategiyasına** daxil olmalıdır. *(Qeyd: dövləti daxilən gücləndirmək dedikdə, belə başa düşmək olar ki, Azərbaycan öz əhalisinin potensialı hesabına özünü gələcəkdə Rusiyadan qorumaq üçün istifadə etməlidir. Rusiya ilə sıx yaxınlıq, azərbaycanlıların bu ölkədə sürətlə artması Rusiyadan qorunmağa səbəb ola bilər. Azərbaycanlıların Rusiya (Ukrayna və Belarus iqtisadiyyatı da daxil olmaqla) iqtisadiyyatında, o cümlədən ticarətində, sərmayə qoyuluşu siyasətində və siyasi-ictimai həyatında yaxından iştirakı bu dövlətin siyasi hakimiyyətinə təzyiq imkanları qazandırar. Rusiyada azərbaycanlıların elitası iki dövlət arasında səmimi dostluğun yaradılması üçün böyük güc hesab oluna bilər. Bununla yanaşı, Rusiyada yaşayan və işləyən azərbaycanlıların artması hesabına Azərbaycana pul göndərişlərinin miqdarı artar. Azərbaycan öz dövlətçiliyini**

¹ Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 dekabr, 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. http://e-qanun.az/files/framework/data/5/f_5277.htm

həm daxildən-əhalinin artması yolu ilə, həm də xaricdən-azərbaycanlılardan ibarət ölkə ətrafına təhlükəsizlik kəməri çəkməklə, inkişaf etdirə və gücləndirə bilər. Hələ vaxtilə Milli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, bizim azərbaycanlılar üçün xarici ölkələrə miqrasiya prosesinin meydana çıxması və azərbaycanlıların öz ərazisindən, öz torpağından çıxaraq dünyanın başqa ölkələrində yaşaması, məskən salması, özü üçün orada iş yaratması, həyat qurması, oradakı cəmiyyətdə özünə yer tapması-bunların hamısı bizim ümumi milli mənafeyimizə xidmət edən hallardır).¹

Rusiya ilə dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün bu ölkəni əhali ilə təmin etməkdə iştirak strategiyası qəbul olunmalıdır. Bu, həm də rus mədəniyyətinin və ədəbiyyatının Azərbaycan mədəniyyəti ilə sıx şəkildə qarışmasına gətirib çıxara bilər. Rusiyadan Azərbaycana turizm axını da güclənmiş olar. (*Qeyd: Azərbaycanın Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin statistikasına əsasən, 2012-ci ildə ölkəyə ən çox turist Rusiyadan gəlmişdir*). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya ilə dostluq əlaqələrinin gücləndirilməsi fonunda yaxın gələcəkdə Rusiya ərazisində azərbaycanlılardan ibarət olan yaşayış məskənlərinin (şəhərlərin və qəsəbələrin) salınmasına çalışmaq məqsədəuyğun hesab olunur. Azərbaycan yaxın gələcəkdə şimal ölkələrini işçi ilə təmin etmək strategiyasının aktiv tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Bu məqsədlə şimal ölkələri ilə miqrasiya sahəsində əməkdaşlığı gücləndirmək naminə ikitərəfli sənədlərin sayını artırmaq məqsədəuyğun olar.

“ **halinin artması üzr Milli Strategiya**” 1999-cu ildə qəbul olunmuş Demografiya Konsepsiyasının davamı kimi qəbul edilə bilər. Konsepsiyada əksini tapmış məsələlər bu strateji sənəddə daha da geniş şəkildə əhatə oluna bilər. Məsələn, çoxuşaqlı ailələrə yüksək müavinətlərin verilməsi,

¹ Ukraynada yaşayan soydaşlarımızla görüş. Yalta 20 iyul 2002-ci il. Əliyev Heydər. Ə-56. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. iyul, 2002-sentyabr, 2002, Bakı, Azər nəşr 2012; 512 səh., səh.71.

həmin ailələrə xarici ölkələrə köçmək üçün müvafiq köməyin göstərilməsi, xarici ölkələrdə təhsil imkanlarının verilməsi (uşaqlara məktəbli yaşlarından) və s. kimi miqrasiyaya səbəb yaradacaq imkanlar verilə bilər. Əhalinin artması strategiyası yeni inkişaf modellərinin hazırlanmasına səbəb ola bilər. Bu strategiyanın özü də məhz milli inkişaf strategiyası çərçivəsində qəbul edilə bilər. Dünyaya sürətlə inteqrasiya, bu baxımdan dünya ədəbiyyatına və elminə sürətlə yiyələnmək Azərbaycan xalqının yeganə baza inkişaf strategiyasıdır. Yeni inkişaf modeli bir tərəfdən əhalinin ölkə daxilində artmasına, digər tərəfdən də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların sayının çoxalmasına əsaslanmalıdır. Dünya azərbaycanlılarının sayının artması (milli strategiya əsasında) bütün dünyada yeni azərbaycanlı imicinin meydana gəlməsinə gətirib çıxara bilər. Artan və emiqrant əhali müsbət elementləri ölkələrdən-ölkələrə daşıyan ünsürlərə çevrilər. Bu mübadilə sayəsində həm milli mədəniyyət dünyaya daha geniş tərkibdə yayılır, həm də dünya mədəniyyətinin yeni elementləri Azərbaycanda özünə daha çox məkan əldə edir.

Azərbaycanda “Su” inkişaf dalması

Hamımıza məlumdur ki, su kimyəvi (maddi və material aləmin yuyularaq təmizlənməsi, atmosferin təmizlənməsi, litosferin təmizlənməsi və canlıların litosferdə əmələ gəlməsi və yaşaması) və bioloji (canlı orqanizmin təmizlənməsi) nöqteyi-nəzərdən təmizlik maddəsidir. Alimlər hesab edirlər ki, dünya okeanı dünya iqliminin yaranmasında, eləcə də ekoloji çirkəblərin təmizlənməsində böyük rol oynayır. Su Günəş şüalarının udulmasında da böyük rol oynayır. Belə güman etmək olar ki, dünya okeanı olmasa Yer kürəsində canlı aləm olmaz, atmosfer təbəqələri olmaz, Yerin temperaturu indikindən çox olar. Su özündə Günəş enerjisini udan bir

maddədir. Dünya okeanı Yer kürəsi üzrə iqlim dəyişmələrində, küləklərin meydana gəlməsində, iqlimin istiləşməsində və soyuqlaşmasında böyük rol oynayır. Dünya okeanı azat qatının yaranmasında da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Atmosferdə oksigeni əmələ gətirir və buxarlanma digər maddələr arasında olan kimyəvi əlaqələri tənzimləyir. Sudan istehsalatda həm də radioaktiv maddələrin zərərsizləşdirilməsində istifadə olunur.

Həqiqətən də sudan istifadə etməklə həm orqanizminizi (daxildən və zahirən) təmizləyirik, həm də daxilə su qəbul etməklə qida məhsullarının həzm prosesini sürətləndiririk. Orqanizminizin çox hissəsi (qanın çox miqdarı) də sudan ibarətdir.

Su həm də mənəvi təmizlik rəmzidir, aydınlıq simvolu hesab olunur. İstər mifologiyada, istər dini baxışlarda su böyük mənə kəsb edən və insan həyatının əsasını təşkil edən maddə kimi dəyəərə malikdir. Rituallarda da sudan təmizlik rəmzi kimi istifadə olunur. Məsələn, Novruz bayramının gəlişi ilə əlaqədar olaraq su çərşənbəsi qeyd olunur, süfrələrə su qoyulur. Azərbaycanın bir çox rayonlarında axar çaylardan hoppanma (hoppanaraq təmizlənmə) adətlər vardır.

İslam dinində su təmizlik maddəsidir. Bütün müsəlmanlara məlumdur ki, ibadətdən öncə (namaz qılmaqdan öncə) paklıq məqsədilə əl və ayaqlar su ilə yuyulur. Oruc tutmaq zamanı iftara başlayan zaman su içmək məsləhət görülür. Xristian dinində də *su* təmizlik və paklıq maddəsidir, nemətidir. İnsanların (körpə uşaqların) “xaç suyuna” salınması mərasimi keçirilir. Hələ vaxtilə İsa peyğəmbərin dövründə yaşamış və yahudi çarı İrod tərəfindən həbsxanaya atılaraq, sonra başı vurulmuş Yəhya peyğəmbəri Fələstində İordan çayında insanları paklıq rəmzi olaraq su ilə təmizləyərdi.

“Su” bir mənəvi dalğa olaraq, “çay” və “yağış” olaraq əksəriyyətin mənəviyyatının saflaşmasına xidmət etməlidir. Belə bir söz də var: - deyirlər ki, əsəbiləşəndə bir fincan su içmək lazımdır. Deməli, su burada kin təmizləyici, əsəb

sakirləşdirici maddə kimi rəmzi və bioloji əhəmiyyətə malikdir. Mənəviyyatın saflaşması yaxşılaşmaq, xeyirxah şəxsə çevrilmək deməkdir. Belə qəbul etmək olar ki, su rəmzi maddə kimi nəfsi təmizləyəndir. Böyük türk filosofu Cəlaləddin Rumi nəfsin xoşagəlməz tərəfləri haqqında söyləyir ki, **n fsin hiyl sin aldanmaq lazım deyil. N fsin hiyl si bir z rr d olsa Haqq gün ini ört bilm z. N fs üçbucaqlı bir tikandır. Hansı t r f qoysan, o t r f batır; Q lbi v sözü bir olmayan xsin yüz dili olsa da, yen dilsiz sayılır; Kim “m n”likd n qurtularsa, bütün “m n”likl r onun olar. Özün dost olmadı ı üçün h r k sl dost olar.**¹

Əksəriyyətimiz öz şüurlarımızı “su” ilə maddi çirkablardan təmizləməliyik və saflıqla ucalmalıyıq. Məsələn, Hind fəlsəfəsi də hesab edir ki, şüuru maddi çirkabdan qurtulmamış şəxs transsendental dünya (ruh aləmi, mənəviyyat aləmi) barədə heç bir şey deyə bilməz. Bhaqavad-qita (*Bhaqavad-qita həm də Hiponişad adı ilə tanınır. O, veda biliyinin məğzidir və veda ədəbiyyatında ən vacib Upanişadalardan biridir. Həzrət Krşna Allah-Ali şəxs beş min il bundan əvvəl Bhaqavad-qitanı öz dostu və fədaisi Arcunaya söyləmişdir. Beş min il qədərki tarixi təsvir edən Mahabharata eposuna aiddir. Kamil fəlsəfi və dini mühakimələrdən ibarətdir. Krşna özü adi adam deyil, o vaxtın şah sülalələrindən birinə şahzadə kimi gələn, Yerə enmiş Uca Tanrının özü idi. Canlı məxluqlar kimi Tanrı da şüurludur. Canlı varlıqlar yalnız şəxsi bədənlərini hiss edirlər, Tanrı isə bütün bədənləri duyur və hiss edir*) materiya ilə çirklənmiş şüurumuzu təmizləməyi öyrədir. İnsanlar maddi çirkaba bulaşdıqda, məhdudlanırlar. Maddi

¹ Muxtar Cəfərov. Eşq pərvanəsi. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. (II nəşr). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi-2009. 264. səh., səh. 189., səh. 197., səh. 210., səh. 211.

təbiətin məhsulu olmaq iddiası yalançı şüuru inkişaf etdirir. Bu yalançı eqo adlanır.¹

Su bir çox xalqların həyatında da mənəvi təmizlik rəmzi hesab olunur. Məsələn, Hindistanda Kumbha-mela dini bayramı qeyd olunur. 12 ildən bir bu bayram keçirilir. Mərasim iştirakçıları çayda çimməklə “günahlarını yuyurlar”. (*Qeyd: “Kumbha-mela” -tərcümədə “su səhəngi (su bardağı) bayramı” kimi mənə verir. Kumbha sanskrit sözüdür, su səhəngi deməkdir. Bu söz həmçinin veda astrologiyasında Dolça mənasını da verir. Bu astroloji işarə altında bayram keçirilir. “Mela” sözü isə “yığıncaq”, “görüş” və ya da sadəcə olaraq “yarmarka” kimi də tərcümə olunur. İnduizmə etiqad edən indusların 12 ildən bir keçirilən kütləvi dini ayinləridir, mərasimləridir. Etiqad (mərasim, ayin) mərkəzləri kimi növbə ilə Allahabad, Xaridvar, Ucayni, Naşik şəhərləri seçilir. Bayram ənənəsinin kuliminasiya anı Qanq çayı (Xaridvar şəhəri), Sipr çayı (Ucayna şəhəri), Qodavari çayı (Naşik şəhəri), ya da Sanqma çayı (Pryaqe şəhəri) seçilir. Bayramın mənası **bədəni və ruhu təmizləməkdən** ibarətdir. 2007-ci ilin yanvar ayında Allahabad şəhərində keçirilən Kumbha-mela mərasimində 70 milyon nəfər iştirak etmişdi. Belə çoxsaylı insan yığıncağı tarixdə ilk dəfə idi ki, olmuşdu. Kumbha-mela bayramı dünyada ən böyük dini bayram hesab olunur. Bayramlarda hətta insan itkiləri də baş verir).²*

2010-cu ildə nəşr olunan “Siyasət” adlanan kitabın II cildində mən, tədqiqatçı kimi Azərbaycanın yaxın gələcək müddətə iqtisadi inkişaf ardıcılığının və iqtisadi dirçəliş

¹ Bhaqavad-qita olduğu kimi. Original sanskrit mətnləri, azərbaycan transliterasiyası, hərfi və ədəbi tərcümədə və müfəssəl izahlarla. Onun İlahi Mərhəməti A.Ç. Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Beynəlxalq Kṛṣṇa Şüuru Cəmiyyətinin banizi və Açıaryası. 1991 The BHAKTİVEDANTA BOOK TRUST reg. səh.8-27.

² Кумбха-мела. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D%9A%D1%83%D0%BC%D0%B1%D1%85%D0%B0%D0%BC%D0%BB%D0%B0>; 12 milyon insan eyni vaxtda çayda çimməmək. <http://news.lent.az/news/116033>.

mühitinin bir-birini əhatə edən **dörd dal adan** ibarət olacağı qənaətinə gəlmişəm.¹ Bu əsərdə bir-birini əvəzləyəcək və bir-birinin içərisindən ardıcıl olaraq meydana gələcək dörd inkişaf dalğasının şərti adlarını (“**ose yol**”, “**Su**”, “**rinti**”, “**F za**”) və cərəyan müddətlərini qeyd etmişəm. Demək olar ki, prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında “Şose yol” adlanan birinci inkişaf dalğası artıq sürətlə cərəyan etməkdədir. Bu dalğanı yaradan komponentlərin, tərkib elementlərinin sayı kifayət qədərdir. Cərəyanı yaradan elementlərin qarşılıqlı istifadəsi və təsirləri sayəsində yeni-yeni elementlər ortaya çıxır. Yeni təzahürlər növbəti dalğalar üçün başlanğıc rolunu oynayır. İnkişaf dalğaları özləri ilə birlikdə enerji daşıyıcılarını hərəkət vəziyyətində saxlayır. Enerji daşıyıcılarının fəaliyyəti də enerji mənbələrini və enerji selini meydana gətirir. “Şose yol” dalğasını yaradan komponentlərin sayı (burada iqtisadiyyat, o cümlədən sərmayə və maliyyə elementləri, infrastruktur və sosial elementlər) artmaqda davam etməkdədir. “Şose yol” dalğasının məzmunu ondan ibarətdir ki, burada çoxlu sayda elementlər və komponentlər birləşərək böyük yollar, inkişaf və hərəkət istiqamətləri meydana gətirirlər. Bu dalğanı yaratmaq üçün kifayət qədər nəzəri **konsepsiyalar** (*məsələn, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir, “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir*), **proqramlar** (*2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil proqramı; 2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı; 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında*

¹ Nəşibov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s., səh. 138.

yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı; 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, İnsan hüquqları sahəsində Milli fəaliyyət proqramı; Azərbaycan Respublikasında nanotexnologiyaların inkişaf proqramı (2007) və s.) və f aliyy t planları qəbul edilibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişaf tempi onu göstərir ki, 2015-ci ilə qədər iqtisadiyyatın və sosial həyatın baza elementləri sürətlə hərəkət vəziyyətində olacaqdır. 2030-cu illərə qədər Azərbaycanı inkişaf dalğaları (daha çox dörd məzmunlu) bir-birini əvəzləyəcəkdir. Bu inkişaf dalğaları tamamilə bir-birinə keçəcəkdir və bu baxımdan da birinin ortasında digərinin başlanğıcı meydana gələcəkdir. Məsələn, “Fəza” adlandırdığım inkişaf dalğasının başlanğıcı 2013-cü ilin fevral ayında qoyuldu və Azərbaycan ilk dəfə olaraq özünün milli peykini kosmosa göndərdi və kosmik dövlət statusunu əldə etdi. Belə gözləmək olar ki, Azərbaycan 2030-cu illərdə kosmodroma malik olan dövlət olmağa can atacaqdır. Artıq Azərbaycan informasiya texnologiyaları sahəsində regionun güc mərkəzinə çevrilməkdədir. “Ərinti” adlandırdığım inkişaf dalğasının da baş verməsi üçün mühüm nəzəri və praktiki işlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, böyük ağır sənaye (“poladların erinməsi”) sahələrinin salınması proseslərinə başlanılıbdır. Neft sənayesində böyük irəliləyişlər vardır. O cümlədən, Sumqayıt şəhərindəki texnoparkda yeni texniki avadanlıqlar istehsal olunur. Yeni ağır sənaye sahələrinin, sənaye şəhərciklərinin yaradılması prosesləri həyata keçirilir. Gələcək inkişaf dalğaları üst qat dalğaların, yəni sosial sahələrin inkişafını da şərtləndirəcəkdir. Belə ki, **“Azərbaycan 2020: G l c y baxı” nki af Konsepsiyasında** qeyd olunur ki, *sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərcikləri yaradılacaqdır. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciyi infrastrukturunun formalaşdırılması qeyr-neft emal*

sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamət olacaqdır. Bu baxımdan, hər bir iqtisadi rayonun potensialı nəzərə alınmaqla xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və sənaye şəhərciklərinin (o cümlədən Sumqayıtda neft-kimya məhsullarının emalı, Balaxanıda məişət tullantılarının emalı və Gəncədə metal (alüminium) məmulatların istehsalı üzrə sənaye şəhərcikləri) qurulması mühüm addımlardır. Həmin sənəddə o da göstərilir ki, 2020-ci illərə qədər iqtisadiyyatın stimullaşdırılması, inkişafın ayrı-ayrı sahələr üzrə istiqamətləndirilməsi məqsədilə bir çox layihələr, o cümlədən **proqramlar, f aliyy t planları** qəbul ediləcəkdir:

-innovativ sahibkarlığın və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməkdən ötrü İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu təşkil ediləcək;

-yoluxucu xəstəliklərin profilaktikası məqsədilə profilaktika tədbiri gücləndiriləcək, müvafiq tədbirləri nəzərdə tutan 2015-2020-ci illər üçün sanitariya-epidemioloji xidmətin İnkişaf Proqramı hazırlanacaqdır;

-qeyri-infeksiyon xəstəliklərə (tütünçəkmə, piylənmə, fiziki fəallığın olmaması, spirtli içkilərdən sui-istifadə və s.) qarşı mübarizəyə dair 2013-2020-ci illəri əhatə edən xüsusi strategiya qəbul ediləcək;

-ana və uşaqların sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına dair 2013-2020-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı qəbul ediləcək;

-uşaqlıq dövrünə xas olan əlilliyin erkən profilaktikası və müalicəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı (2014-2020) hazırlanacaq;

-2013-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasına dair Dövlət Proqramı qəbul ediləcəkdir;

-ölkənin uzunmüddətli inkişaf xəttinə uyğun olaraq, demografiya və əhali sakinliyi sahəsində 2025-ci ilədək dövrü əhatə edən Dövlət Proqramı qəbul ediləcək;

-işləyən vətəndaşların təhlükəsiz və sağlam həyat şəraitinin təmin edilməsi sahəsində iş gücləndiriləcək, əməyin mühafizəsi və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı hazırlanacaqdır;

-“Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə dair Dövlət Proqramı (2014-2020-ci illər)” qəbul ediləcəkdir;

-“Azərbaycan ailəsi Strategiyası”, Gender bərabərliyi üzrə Milli Fəaliyyət Planı, Milli Uşaq Strategiyası kimi sənədlər qəbul olunacaqdır;

-2013-2023-cü illəri əhatə edən Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası və 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2012-2020-ci illəri əhatə edən Milli Strategiya və 2013-2016-cı illər üçün Dövlət Proqramı hazırlanacaqdır;

-daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpa və qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2013-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı qəbul olunacaqdır;

-2013-2016-cı illəri əhatə edən “Qafqaz Albaniyası irsinin tədqiqi, mühafizəsi və təbliğinə dair Dövlət Proqramı” qəbul olunacaqdır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda sürətli inkişaf prosesləri yaşanmaqdadır. Konsepsiyada əksini tapan iqtisadi göstəricilərə əsasən, 2011-ci ildə real ümumdaxili məhsul 2003-cü illə müqayisədə 3 dəfə artmış, 2011-ci ilin yekunlarına əsasən Azərbaycan Cənubi Qafqaz üzrə yaradılan əlavə dəyərin 70 faizindən çox hissəsinə sahib olmaqla, regionun lider dövləti kimi mövqeyini gücləndirmişdir.¹ Son 8 ildə ölkənin strateji valyutya ehtiyatları 22 dəfədən çox artaraq, 2011-ci ilin yekunlarına əsasən 41 milyard ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu

¹ “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

da xarici dövlət borcunu, təxminən, 10 dəfə üstələyir.¹ Uğurlu sosial siyasət sayəsində yoxsulluq səviyyəsi 49 faizdən 2011-ci ildə 7,6 faizə enmiş, əməkhaqqı və pensiyalar dəfələrlə artırılmışdır.² Azərbaycan Dünya Bankının adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlir təsnifatına görə **“yuxarı orta g lirlil”** ölkələr qrupuna daxildir. 2010-cu ilin BMT hesabatına əsasən, **“orta insan inkişafı”** ölkələri qrupunu tərk edərək, **“yüks k insan inkişafı”** ölkələri qrupuna daxil olmuşdur.³ Azərbaycan keçid dövrü artıq başa çatmışdır.

İqtisadiyyatın gələcəkdə də sürətli inkişafı gözlənilir. 2020-ci ildə Azərbaycan iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş, rəqabətqabiliyyətli ölkə olacaqdır. İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası nəticəsində ÜDM-in həcmi iki dəfə artaraq 13000 ABŞ dollarına çatacaqdır. 2020-ci ilə qədər BMT-nin İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı ilə bağlı təsnifatına əsasən **“yüksək insan inkişafı”** ölkələri qrupunda yuxarı sıralara yüksəlməsi hədəflənir.⁴ Sənəddə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf baxımından regionun lider dövlətindən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yüksək rəqabətqabiliyyətli iştirakçı statusuna yüksəlməsi reallaşdırılacaqdır. Bu məqsədlə ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmnin 1000 ABŞ dollarına çatdırılması planlaşdırılır.⁵ Konsepsiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in orta illik real artım tempinin 7 faizdən yüksək olması nəzərdə tutulur.⁶ Azərbaycanın iqtisadi inkişaf naziri Şahin Mustafayevin məlumatına əsasən, 2013-2017-ci illər ərzində

¹ “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

⁵ Yəni orada.

⁶ Yəni orada.

iqtisadi artım orta hesabla 5,1 faiz, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 8 faiz proqnozlaşdırılır. Bu dövrdə orta illik inflyasiya 4,4 faiz təşkil edəcək.¹ Həmin sənəddə o da qeyd olunur ki, işləyən vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın inkişafından asılı olaraq minimum əməkhaqqı məbləğinin tədricən minimum yaşayış standartlarına və Avropa ölkələrində müəyyən edilmiş normativə-orta aylıq əməkhaqqının 60 faizi məbləğinə çatdırılması istiqamətində tədbirlər görülməkdir,....

Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri ilbəl artır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri 2013-cü il üçün 19 milyard 154 milyon manat, xərcləri isə 19 milyard 810 milyon manat təsdiq edilib.² Bir çox layihələrin (suvarma sistemi layihələrinin, dəmiryolu layihələrinin, məsələn, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu layihəsi, enerji layihələrinin, məsələn, TANAP layihəsində Azərbaycanın iştirak payının layihələşdirilməsi, xarici ölkələrdə təhsil layihələri), tədbirlərin (qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı tədbirlərin) maliyyələşdirilməsi üçün Dövlət Neft Fondu fəaliyyət göstərir. Fondun 2013-cü il üçün büdcəsinin gəlirləri 11 milyard 482 milyon manat, xərcləri isə 13 milyard 403 milyon manatdan çox təsdiq edilib.³

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2013-cü il büdcəsinin gəlirləri 2 milyard 632 milyon 695 min

¹ Nazir: “Azərbaycanda iqtisadiyyatın orta illik artımı 5 faiz səviyyəsində gözlənilir” <http://www.milli.az/news/economy/173078.html>

² Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. <http://www.meclis.gov.az/?/az/law/367>

³ Dövlət Neft Fondunun 2013-cü il üzrə büdcəsi təsdiqlənib. Prezident İlham Əliyev Dövlət Neft Fondunun 2013-cü il üzrə büdcəsinin təsdiqlənməsi barədə fərman imzalayıb. http://www.nota.az/index.php?action=static_detail&static_id=11846

manat, xərcləri isə 2 milyard 632 milyon 695 min manat məbləğində təsdiq olunub.¹

Azərbaycanın son dövr inkişafının qarşısı təbii ki, daxili və xarici maneedici ünsürlərin hərəkətləri ilə də alınır. Ölkədə bəzi şəxslərin (xüsusilə bəzi dövlət məmurlarının, o cümlədən dövlət orqanlarına seçilmiş və təyin olunmuş şəxslər, inzibati vəzifə tutan dövlət qulluqçuları, inzibati vəzifə tutan dövlət qulluqçuları) öz vəzifələrindən sui-istifadə halları meydana gəlir ki, bu da bir çox şəxslər arasında köklü narazılıqlara gətirib çıxarır. Bir çox məmurlar insan hüquqları üçün **piraniyalara (n sli k silmi yırtıcı balıqlara)** çevrilmişlər.

Azərbaycanda son zamanlarda korrupsiya və rüşvətخورluğa qarşı ciddi mübarizə tədbirləri həyata keçirilir. *(Qeyd: korrupsiya anlayışına qanunvericilikdə belə izah verilir: korrupsiya-vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır).*² Korrupsiyaya qarşı mübarizəni həyata keçirən orqanlar Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası fəaliyyət göstərir. Baş Prokurorluq yanında korrupsiya ilə mübarizə üzrə idarə də yaradılıb. Bu istiqamətdə normativ-hüquqi aktlar da qəbul olunubdur. Məsələn, **2004-2006-cı illər üçün Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı qəbul olunubdur.** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il

¹ Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2013-cü il büdcəsi təsdiq edildi. 14 dekabr 2012. <http://www.milli.az/news/politics/157438.htm>

² Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 1. Korrupsiya anlayışı.

28 iyul 2292 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunan **ffafılı m artırılması v korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya** qəbul olunubdur. Həmin sərəncamda Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın qəbul edilməsinin zəruru məqsədləri və bu məqsədlərə çatmaq üçün vəzifələr və prinsiplər göstərilmişdir. Məsələn, sərəncamda məqsədlər, prinsiplər və vəzifələr olaraq *dövlət orqanlarının fəaliyyətinin müasir tələblərə uyğun qurulması, dövlət orqanlarına ictimai etimadın gücləndirilməsi, korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi; korrupsiya hüquqpozmaları törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, bu hüquqpozmalardan zərər çəkmiş şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi; vəzifəli şəxslərin və dövlət qulluqçularının vicdanlı xidmət və peşəkarlıq sahəsində nümunəvi davranışlarının gücləndirilməsi* müəyyən olunur. Bu kimi yolları adminstrativ yollar hesab etmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ölkənin sürətli inkişafı üçün Azərbaycanda “Su” inkişaf dalğasına böyük ehtiyac vardır. Bu dalğa digər inkişaf dalğalarına paralel olaraq həyata keçirilməlidir və hər bir inkişaf dalğasının daxilini təmizləməlidir. Maneedici ünsürlərin təmizlənməsi prosesləri baş verməlidir. İnkişaf dalğaları enerji komponentlərinin yaratdığı böyük axın sürəti ilə cərəyan etməlidir. İnkişafa mane olan ünsürlərin təmizlənməsi istiqamətində

yol”, “Ərinti” inkişaf dalğaları özləri ilə “Su” inkişaf dalğasını yaratmalıdır. “Su” inkişaf dalğası zamanı bir çox insanlar mənəviyyəti əllərində rəhbər tutmalıdırlar və xoşagəlməz hallarla, hətta cinayət halları ilə (məsələn, insan hüquqlarının “alqısı və satqısı” ilə) məşğul olmamalıdırlar. “Su” adlanan inkişaf dalğası digər dalğalar üçün təkanverici, həm də qoruyucu rolunu oynayır.

Belə hesab etmək olar ki, cəmiyyətdə çox yüksək səviyyədə antikorrupsiya mədəniyyəti formalaşmalıdır və hər bir kəs öz nəfsinin həddini müəyyən etməlidir. Cəmiyyət özünün mənəvi dəyərlərinin çoxalmasına xidmət etməlidir. İnsanlar öz fikirləri ilə əməllərini eyni məzmununda birləşdirməlidir. Bütün insanlarda ədalət bütövlüyü yaranmalıdır.

Azərbaycanda parlament seçkilərinin rayonlar üzrə sıra nömrələri və seçki dairələri üzrə sıra nömrələri ilə keçirilən seçkilər. Daimi fəaliyyət göstərən və tərkibi tədricən dəyişən parlament

İnsan ruhən azadlığı sevən və hər cürə təzyiqlərə qarşı olan və təzyiqləri dəf etməyə çalışan və bir çox təzyiqləri dəf etməyə qadir olan varlıqdır, məxluqdur. İnsanlar sərbəst hərəkətlər edirlər, hadisələri subyektiv və sərbəst dəyərləndirmə imkanlarına malikdirlər və öz ehtiyaclarını ödəmək üçün sərbəst fəaliyyət göstərirlər. Fəaliyyət həm də şəxsi, əlaqəli və bu baxımdan da şəbəkəli xarakter kəsb edir. İnsanlar öz hərəkətlərini sərbəst və sistemli şəkildə müəyyən etmək üçün, eləcə də öz aralarında qarşılıqlı maraqları yaratmaq üçün məqsədlə müvafiq norma və qaydalar yaradırlar. Həmin qaydaların yaranması istiqamətində qaydaları yaradan səlahiyyətli qurumları və şəxsləri müəyyən etmək baxımından bir sıra aktlar həyata keçirirlər. Belə aktlardan biri də **seçkidir**. İnsanlar öz hərəkətlərini

istiqlamətləndirirlər və hərəkətlərini stimullaşdırırlar. Bunun üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Seçki hərəkətləri istiqamətləndirmək üçün əsas və baza metoddur. Seçkilər vasitəsilə pilləli və sahəli sistem strukturları meydana gəlir. İnsanların xoşbəxt həyatlarının təmin olunmasında və bu baxımdan da resursların səmərəli və kompleks şəkildə istifadə olunmasında **dövlət** adlanan siyasi təsisat qurumları mühüm rol oynayır. İnsanların ictimai münasibətlər sferalarında dövlətlərin strukturlarının təşəkkül tapmasında da seçki amilləri mühüm rol oynayır. Seçki bir proses olaraq həm hərəkətlərə istiqamət verən, həm də hərəkətləri stimullaşdıran qurumlar üçün formalaşma yoludur. İnsanların təbii hüquqlarına xas olan seçim amili insanların sərbəst düşüncələrinə müvafiq olaraq azad hərəkətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Seçki (vəzifələrə şəxsləri seçmək üçün səsvermədə və namizəd kimi seçkilərdə iştirak) əvvəlki tarixdən bu yana demokratiyanın, dövlətçilik nəzəriyyəsinin əsas obyektlərindən və predmetlərindən hesab olunur. Azad və sərbəst, eləcə də şəffaf proseslərə söykənən seçki dövləti idarəetmə rejimlərinin formalaşmasında, həmçinin dövlət quruluşlarının və dövləti idarəetmə formalarının müəyyən olunmasında ən mühüm üsul hesab olunur. Seçki amili seçilmək istəyən və yerli və mərkəzi hakimiyyətdə təmsil olunmaq arzusunda olan hər bir şəxs üçün bir stimül və məktəb rolunu oynayır. Seçki ictimai səviyyədə mütəxəssislərin, natiqlərin yetişməsi üçün bir məktəb rolunu da oynayır. Seçkisiz demokratik rejimlərin qurulması, xalqın hakimiyyətdə azad şəkildə təmsil olunması mümkün deyildir. Seçki zamanı seçkidə iştirak edən hər bir şəxs öz azad iradəsini bildirir. Seçki azad iradənin realizə olunması üçün ən əlverişli metoddur. Seçkidə iştirak edərkən insanlar öz enerjilərini sərf edirlər. Seçim sayəsində onları təmsil edən şəxsləri-nümayəndələri müəyyən etmək imkanları ədə edirlər. Demokratiya (yəni xalq hakimiyyəti) həm birbaşa seçki yolu ilə, həm də seçilən şəxslərin seçimləri vasitəsilə formalaşır. Birbaşa seçkilərdə (məsələn, prezident seçkiləri, parlament və

yerli idarəetmələrə olan seçkilər və s.) və ya da vasitəli seçkilərdə (seçilən nümayəndələrin namizədi seçmələri-məsələn, ABŞ-da prezident seçkiləri) müəyyən seçki yaşına çatmış vətəndaşlar passiv və aktiv qaydada fəal iştirak etməklə həm öz iradələrini ifadə edirlər, həm də enerjilərini sərf edirlər. Seçki özü bir aktivlik-ictimai-siyasi həyatda fəal rol oynamaq fəaliyyətidir. Vətəndaşlar seçkilərdə iştirak edərək, öz sosial-siyasi həyatlarında gələcəyi müəyyən edirlər. Seçkilər də bir ictimai-hüquqi proses olduğundan bu prosesləri tənzim etmək üçün hüquq normaları qəbul olunur. *Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində vətəndaşların seçkilərdə və referendumda iştirak prinsipləri əhatəli şəkildə izah olunur. (Maddə 2). Qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçkilərdə iştirakı azad və könüllüdür. Seçkilərdə və referendumda (səsvermədə) iştirak edib-etməməyə məcbur etmək məqsədi ilə heç kəsin Azərbaycan respublikası vətəndaşına təzyiqlə göstərmək hüququ yoxdur və heç kəs onun öz iradəsini azad ifadə etməsinə mane ola bilməz. (Maddə 2.2). Seçkilərin və referendumun hazırlanması və keçirilməsi səsənin hesablanması, səsvermənin yekunlarının, seçkilərin və referendumun nəticələrinin müəyyən edilməsi açıq və aşkar həyata keçirilir. (Maddə 2.5). Prinsiplər içərisində həmçinin seçicilərin öz iradəsini azad və sərbəst bildirməsinə maneçilik törətməmək (Maddə 2.6.6), səsvermənin gizliliyini saxlamaq və saxlanılmasına kömək göstərmək (Maddə 2.6.8) kimi müddəalar da öz əksini tapıbdir.¹ Bu qanunvericilik sənədində **ümumi seçki hüququ, b rab r seçki hüququ, birba a seçki hüququ** kimi məsələlər də yer alıb. Bərabər seçki hüququnu təsbit edən müddədə qeyd olunur ki, vətəndaşlar seçkilərdə və referendumda bərabər əsaslarla iştirak edirlər. Hər bir səsvermə zamanı hər bir vətəndaşın bir səsi vardır. Vətəndaşların hər bir səsi eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. (Maddə 4.)*

¹ Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. Azərb.dilində. Bakı, Qanun Nəşriyatı, 2012, 320 səh.

Demokartıyanın formalaşması, mahiyyəti və məzmunu seçkilərlə müəyyən edilir. Demokratiyanın özü bir hərəkətə bağlıdır. Seçki də hərəkətdir.

Seçilən şəxslər öz seçicilərindən şüur, düşüncə və dərkətmə-təfəkkür baxımından geri qala bilməzlər. Belə halda təmsil etmək məsələsi zəif ola bilər. Seçki özü bir sistem xarakteri kəsb etməklə, həm də sistemin-sosial-siyasi sistemin, formalaşmasını təmin edir. Seçki təkmil proses olmaqla, həm də daimi fəaliyyət göstərəcək sistemlər üçün subyektlərin-aparıcı qüvvələrin seçilməsini təmin edən prosesdir. Sistem özü seçkini müəyyən edir, qanunvericilik sənədlərini hazırlayır, eləcə də seçki də sistemdən formalaşır. Bu baxımdan da sistem və seçki bir-biri üçün mənbə rolunu oynayır.

Seçki hər bir vətəndaşa seçim imkanı verir. Seçki bir siyasi və ictimai proses olaraq siyasi dalğalanmaları meydana gətirir. Siyasi dalğalanmalar da inkişafa xidmət edir. İnkişaf üçün yeni-yeni proseslər meydana gəlir. Seçki zamanı siyasi sistemlər təkmilləşir. Çünki yeni-yeni inkişaf proseslərinin özü də dalğaları baza dalğalara çevirir.

Seçkilərin keçirilməsi və maariflənmə

Seçki özü bir proses olaraq insanların sosial-siyasi sahələrdə seçim variantlarını və imkanlarını meydana gətirir. Seçkilər müxtəliflik yaradır və eyni zamanda müxtəlifliyi vahid ideya ətrafında cəmləşdirir. Bu proses qabiliyyətləri və istedadlarına görə daha çox enerjili olan şəxsləri üzərə çıxarmaq üçün əlverişli variantdır. Seçkilər bir ictimai-siyasi proses olduğundan həm də müəyyən şəxslər üçün, xüsusilə ictimai-siyasi proseslərdən nəticələr çıxarmaq qabiliyyəti zəif olan və prosesləri dəyərləndirən insanlar üçün **kort bii** xarakter daşıyır. Cəmiyyətlərdə, xüsusilə inkişafdən geri qalan cəmiyyətlərdə seçki prosesləri bayağı bir forma və məzmun əhəmiyyəti kəsb edir. Seçki bir tərəfdən cəmiyyətin diqqətini cəmləşdirərək cəmiyyət üçün tələyüklü məsələlərin həllinə istiqamətlənsə də, digər tərəfdən insanların kortəbii seçim imkanlarını aşkarlayır. Maariflənməmiş cəmiyyətlərdə insanlar sadəcə olaraq **“üzd olanı”** seçə bilirlər və seçilmişin

qabiliyyətini və istedadını müəyyən etmək imkanlarından xaric olurlar. Şəriətdən asılı olan bir çox cəmiyyətlərdə insanların böyük əksəriyyəti (məsələn, qadınlar) ya qanunverçilik baxımından seçkidən kənar qalırlar, ya da ictimai təfəkkürlərinin zəifliklərindən seçkilərdə həqiqi mənada iştirak edə bilmirlər. Bir çox ailələrdə qadınların səs vermə hüquqlarının təmin olunması prosesləri isə onların həyat yoldaşlarının iradələrindən asılı olur. Seçkilərdə həmçinin qohumluq münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai əhəmiyyət kəsb edən proseslər (seçkilər) adət-ənənələrə bağlanılır. Bu baxımdan da ictimai və siyasi təfəkkürü daha çox adət-ənənə və məişət təfəkkürü üstələyir. Belə cəmiyyətlərdə seçkiləri nəzarətsiz buraxmaq isə seçilənlərin daha çox elmi və ziyalı təbəqədən yox, oliqarxik təbəqədən seçilməsinə gətirib çıxarır. Dövlət maarifçiliyin aşağı olduğu cəmiyyətlərdə seçkilərə müdaxilə etmək məcburiyyətində qalır. Digər tərəfdən də aşağı kütlə şüuru iqtidarın seçkilərdə fəal iştirakını və təkrar qələbəsini təmin edir. Kəsib cəmiyyətlərdə maddi maraqların ictimai maraqları üstələməsi imkanlı (varlı) şəxslər üçün geniş meydanlar açır. Bu baxımdan da kortəbii seçkilər məzmun etibarilə daha çox **oliqarxik dövlət quruluşunun** formalaşmasına xidmət edir.

Yetişmiş siyasət və təkmil seçki institutlarının yaradılması və inkişaf üçün əhəmiyyəti

Məlumdur ki, demokratiya prinsipləri hər bir şəxsə eyni və bərabər əsaslarla seçmək və seçilmək imkanları verən hüququ dəstəkləyir. Həmin prinsipdən irəli gələrək hamı üçün universal olan hüquq normaları qəbul edir və icraya yönəldir. Bu prinsipdən və cəmiyyətin və dövlətin idarəçiliyində bərabər əsaslarla iştirak etməni təmin etmək prinsipindən irəli gələrək, dövlətlər öz vətəndaşlarına qanunla müəyyən olunmuş qaydada **aktiv** və **passiv** seçki hüququnu verirlər. (*Qeyd: aktiv seçki hüququ-Azərbaycanda 18 yaşına çatmış şəxslərin seçmə, referendumda səs vermək, seçkilərin (referendumun) gedişini*

*müşahidə etmək, seçkiqabağı (referendumqabağı) təşviqatda iştirak etmək hüquq deməkdir. (Seçki Məcəlləsi Maddə 12). Aktiv seçki hüququna malik olan hər bir şəxsin, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada Milli Məclisin deputatı, prezident və bələdiyyə üzvü seçilmək hüququna isə **passiv seçki hüququ** deyilir. (Maddə 13.))* Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, demokratiya hər bir şəxsin seçmək, seçilmək və səsvermək hüququnu tanısa da, əslində, reallıqda passiv seçki hüququ imkanlar hər bir şəxsədə ola bilmir. Passiv seçki hüququndan istifadənin formalaşması üçün 18 yaşından yuxarı olan şəxsin bir neçə mərhələdən keçməsi tələb olunur. Bu mərhələ həmin şəxsin hazırlıq mərhələsi hesab olunmalıdır. Passiv seçki hüququna sahib olmaq üçün-Azərbaycanda Milli Məclisə deputat seçilməyə namizədlərdən 25 yaş, prezident seçilməyə isə 35 yaş tələb olunur.

Hər bir cəmiyyət siyasət institutlarından formalaşır. Siyasət institutlarının özləri də siyasətdə və cəmiyyətdə fəal iştirak etmək istəyən şəxslərdən təşkil olunur. Siyasət bütün sahələri əhatə etdiyindən siyasət institutlarında müxtəlif istiqamətlər üzrə mütəxəssislər yetişdirilir. Cəmiyyətin ictimai və siyasi əlaqələrini daha çox institutlar (təşkilatlar, müəssisələr) təşkil edirlər. Siyasət institutlarının cəmiyyətlərdə və siyasi həyatda iştirak etmələri sayəsində dövlətin siyasi və ictimai nöqtəyi-nəzərdən funksional əhəmiyyəti üzə çıxır. Siyasət institutları olmadan dövlət özünün siyasi fəaliyyəti ilə ictimaiyyət arasında sıx əlaqələr yarada bilməz. İnsanların sosial maraqlarının təmin olunmasında siyasət institutları böyük rola malik olurlar. Siyasət qurumları məhz toplum maraqları ilə dövlət hakimiyyəti arasında koordinasiya rolunu oynayır. Qrupun marağını dövlət qarşısında təmin etmək və dövləti məlumatlandırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin və cəmiyyətin əlaqələri və dövlətin hakimiyyəti üçün mənbələrin formalaşmasında siyasət institutları yaxından iştirak edirlər. Siyasət institutları dövləti kadr ehtiyatları ilə təmin edirlər. Bu baxımdan müxtəlif layihələr və proqramlar həyata keçirməklə müəyyən müddətlər ərzində dövlət hakimiyyəti üçün kadrların

hazırlanmasında yaxından iştirak edirlər. Siyasət institutları həmçinin təbliğat vasitəsilə cəmiyyətin oyanışında, dirçəlişində və maariflənməsində yaxından iştirak edirlər. Bu qurumlar dövlətin reaksiyasını öyrənir və dövlətin mövqeyini cəmiyyətə-əks tərəfə, çatdırırlar.

Siyasət institutları cəmiyyətlərin münasibətlər və əlaqələr sturkturlarını təşkil edirlər. Cəmiyyət müxtəlif maraqlar nümayiş etdirən üzvlərdən subyektlərdən təşkil olunur. Bu üzvlər maraqlar naminə qruplaşırlar, cəmləşirlər. Siyasət institutları bir tərəfdən cəmiyyətdə fəal siyasi mühitin formalaşmasında iştirak edirlər, digər tərəfdən də siyasi mübarizə sayəsində dövlətin siyasi gücünü artırırlar. Siyasət institutlarının fəaliyyəti dövlətin və cəmiyyətin çevik siyasi reaksiyalarını müəyyən edir. Siyasət institutlarında siyasətçilər yetişirlər və bu şəxslərin hərəkətləri də siyasi mühitin formalaşmasını təmin edirlər. Seçki institutları dedikdə, əslində seçkilərdə iştirak edən siyasət institutları (*məsələn, partiyalar, ali siyasət məktəbləri, siyasət və cəmiyyət üzrə elmi-tədqiqat institutları və elmi araşdırma mərkəzləri, ictimai qurumlar, fondlar və s.*) başa düşülməlidir. Dövlətin təşkil etdiyi seçki mərkəzləri (seçki idarələri) isə seçkilərin keçirilməsi proseslərini tənzim edən inzibati bir qurum hesab olunur.

Seçkilərdə, xüsusilə parlament seçkilərində daha çox hüquqşünasların, tarixçilərin, politoloqların, sosioloqların, psixoloqların, iqtisadçı alimlərin, mədəniyyətşünasların və s. kimi ictimai ixtisas sahiblərinin namizəd kimi irəli sürülməsi

Məlumdur ki, ali dövlət hakimiyyətinin bir qolu olan parlament (qanunverici orqan) **ictimai** və **siyasi** fəaliyyət göstərir. Buna görə də parlamentin təbiətində funksiya yerinə yetirmək baxımından həm də universallıq və çoxistiqamətlik vardır. Parlament ictimai-siyasi müzakirələrin mənbəyi və mərkəzi orqanı hesab olunur. Burada dövlət əhəmiyyətli və ictimai məzmunlu taleyüklü məsələlər müzakirə olunur. Parlament ictimaiyyətlə dövlət arasında bağlayıcı və əlaqələndirici-koordinasiyaedici, rolu oynayır. Parlament

ictimai təkliflər bazasında dövlət siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edir və şaxələndirir. Bununla yanaşı, parlament ictimai təkliflərin dövlətlərə çatdırılması rolunu da oynayır. Bu qurum icaredici hakimiyyətlə məhkəmə hakimiyyəti arasında əlaqələndirici vasitə rolunu oynayır və hakimiyyətin hər iki qoluna təsir imkanlarına malik olur. Parlament əsasən ictimai təkliflər əsasında qanun layihələrini müzakirə edir və müzakirə olunan qanun layihələrini qəbul edir. Parlament hökumətlərə nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir və hökumətə etimad məsələləsinə baxır. Parlament təkliflərə baxaraq həmin təkliflərə müəyyən münasibətlər bildirən və bununla da müəyyən qərarlar qəbul edən qurum kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qurum müəyyən maraqların vahid mərkəzlərə toplanmasını və vahid mərkəzlərdən ayrılmasını təmin etmək funksiyasını da yerinə yetirir. Xalq hakimiyyətinin ən bariz forması ilk növbədə parlamentin nümunəsində öz əksini tapır. Parlament insanların hüquq və azadlıqlarının yerinə yetirilməsi üçün dövlət siyasətinin müəyyən olunması məqsədilə hüquq normalarını yaradır və layihə kimi qəbul edir. Parlament siyasətin ayrı-ayrı sahələr üzrə icra olunması məqsədilə müəyyən hüquq normalarının yaradılmasını həyata keçirir. Bu baxımdan da parlament dövlət siyasətinin istiqamətlərinin müəyyən olunmasında fəal rol oynayır.

Parlament ictimaiyyəti, ümumiyyətlə isə vətəndaşları nümayəndələri vasitəsilə dövlət qarşısında təmsil edən qurum olduğundan burada iştirak edən və qanun layihələrinin müzakirəsində fəal rol oynayan, yeni-yeni təkliflər irəli sürən, yeni ideyalarla çıxış edən və öz oratorluğu ilə cəmiyyətə təsir etməyi bacaran şəxslərin də elmi bilikləri yüksək olmalıdır. Həmin şəxslər norma anlayışının, qanunvericilik anlayışının nədən ibarət olmasını dərinləndirən və nəticələrə gəlmək bacarığına malik olmalıdırlar. Bununla bərabər, dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini dərinləndirən və nəticələrə gəlmək bacarığına malik olmalıdırlar və dövlət siyasətinin inkişafa yönəlmiş mənasını əvvəlcədən görmək istedadı və qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Parlament üzvü dövlətçilik anlayışını bilməlidir

və dövlətin funksiyalarının nəzəri əsaslarını elmi cəhətdən kifayət qədər öyrənmiş olmalıdır. Bu baxımdan ali dövlət hakimiyyətinin mənasını yaxşı dərk etməlidir. Deputat daha çox yaradıcılıq və quruculuq ruhunda olan şəxs olmalıdır ki, zaman və şəraitə müvafiq olaraq lazımi anlarda qərarlar qəbul etmək, qərar layihələrinə münasibət bildirmək bacarığını ortaya qoya bilsin. Deputat hadisələrin gedişatından nəticələr çıxarmağı bacarmalı və lazımi anlarda effektiv qərarların qəbul edilməsi üçün müvafiq təklifləri verməyi bilməlidir. Parlament üzvləri baza etibarilə özlərinin seçdikləri şəxslərdən aşağı dərəcə səviyyəsinə malik olmamalıdırlar. Onlar dövlətlə cəmiyyət arasında bağlayıcı rolunu oynamalıdırlar və seçicilərinin lazımi təkliflərini dövlətə çatdırmaq istedadına və qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Təmsil edən şəxslər ictimai-siyasi təfəkkürləri ilə təmsil olunanlardan aşağı olmamalıdırlar. Çünki parlamentdə dövlət əhəmiyyətli məsələlər (mərkəzi və yerli istiqamətli məsələlər) müzakirə olunur və burada dövlət əhəmiyyətli siyasət müəyyən olunur. Dövlət siyasətinin əsasları alidir, yüksəkdir və müvafiq anlarda bu aliliyi dərk etmək lazımdır. Məlumdur ki, parlament həm də icra hakimiyyətinin təklifləri əsasında qanunların layihələrini hazırlayır və müzakirə edir, eləcə də icra hakimiyyətinin (qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında dövlət rəhbəri tərəfindən irəli sürülən qanun layihəsini) qanun layihəsini müzakirə edir, eləcə də ictimaiyyətin əksər çoxluğunun təkliflərinə baxır.

Parlamentdə əyləşən hər bir şəxs ölkədə və cəmiyyətdə baş verən prosesləri izləmək və bunlardan nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bununla bərabər, daxili siyasətlə xarici siyasət arasında olan üzvi bağlılığı dərk etməli, beynəlxalq münasibətlərin gedişatını anlamalı və fikri nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır. Parlamentin üzvləri ictimaiyyət adından daima yeni-yeni təkliflərlə çıxış etməlidirlər. Hər bir üzv özündə yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri də cəmləşdirməlidir. Cəmiyyət üzvlərinin sosial-rifah hallarının dərk edilməsi də parlamentin üzvlərinin yüksək qabiliyyəti ilə olmalıdır. Bu baxımdan da parlamentdə ictimaiyyəti təmsil

edən hər bir şəxs -məclis üzvü- icraedici, məhkəmə və qanunverici orqanın işinin cəmiyyətlə əlaqələndirilməsi proseslərini dərinlən dərk etməlidir. Parlamentin ruhunda yaradıcılıq olduğundan, üzvlərin böyük təcrübələrdən keçməsinə və bilikli olmalarına daima böyük ehtiyac duyulur.

Sadalanan fikirləri nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, parlamentin üzvlüyünə namizəd məsələsində ictimai, siyasi, o cümlədən iqtisadi və tibbi və s. mütəxəssislərin olması amilinə ciddi fikir verilməlidir. Bununla yanaşı, oratorluğun olması və ictimai təsir göstərən nitqli şəxslərin də namizədliyinə fikir verilməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, parlament oratorluq məktəbidir və dolğun və cəmiyyətə təsir göstərici nitq söyləmək deputatın şəxsi keyfiyyətlərindən biri ()T

qərar qəbuledici qurumlardır) və yerlərdə dövlətin məişət və sosial siyasətinin icrası ilə məşğul olurlar. **Qeyd:** Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda yazılır ki, Azərbaycan Respublikasında yerli özünü idarəetmə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir. Bu hüquqları qanunla müəyyən edilmiş qaydada ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi, və gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş bələdiyyə üzvlərindən ibarət nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və ya vətəndaşların yığınaqları həyata keçirirlər. Bələdiyyələr öz vəzifələrini yerinə yetirmək məqsədilə onların qarşısında məsuliyyət daşıyan, daimi fəaliyyət göstərən icra strukturları yarada bilərlər.¹ Bələdiyyələr öz işlərini həyata keçirmək üçün orqanlar yaradırlar. Qanuna əsasən, bələdiyyə orqanları-səlahiyyətləri çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək üçün bələdiyyə qulluğunun təşkili məqsədilə bələdiyyə tərəfindən yaradılan və dövlət orqanları sisteminə daxil olmayan orqanlardır. (Maddə 2. 2-ci bənd). Bununla bərabər, hüquqi şəxslər olaraq banklarda hesablar açırlar, möhür və ştamlara sahib olurlar. Müvafiq aktlar qəbul edirlər. Bələdiyyələrin öz büdcələri olur.

Bələdiyyələr yerlərdə məişətlə və sosial sahələrlə əlaqəli olan mənzil və torpaq problemlərinin də həllində yaxından iştirak edirlər. Bununla bərabər, bələdiyyələr yerlərdə təhsil, səhiyyə, rabitə, nəqliyyat, yollar və digər infrastruktur sahələri də yarada bilərlər. Kənd təsərrüfatının inkişafında da iştirak edə bilərlər. **(Qeyd: el slind dövl t siyas tinin ba lıca m qs di d mü yy n yerl rd halinin sosial-rifah hallarını yax ıla dırmaqdan ibar tdir. Dövl t bu öhd liyi yerin**

¹ Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il, № 698-İQ). 28.06.2009-cu il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə.

yetirmək üçün iki istiqamətli siyasət: mərkəzi və yerli siyasət həyata keçirir). Müvafiq qanuna əsasən bələdiyyələr, dövlətin qəbul etdiyi proqramlardan əlavə, yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramları qəbul etmək səlahiyyətlərinə malikdirlər. Bu baxımdan da rabitə, nəqliyyat, infrastruktur, əhaliyə yardım göstərilməsi və s. kimi tədbirləri həyata keçirə bilirlər. Yerli ekoloji problemlərin həllində iştirak edirlər və tədbirlər (abadlıq işləri, yaşıllıqların salınması və qorunması və s.) görürlər. Lakin bu qurumlar dövlət səviyyəsində qəbul olunan proqrama müdaxilə edə bilmirlər.¹

Dövlət siyasətinin məzmunu ölkənin ayrı-ayrı yerlərində yaşayan insanların tələbatlarını ödəməyə yönəldilir. Bələdiyyələr inzibati işlər həyata keçirsələr də, onlar yerli özünüidarəetmə qurumları olaraq regionlarda, bölgələrdə, şəhərlərdə, kənd və qəsəbələrdə dövlət siyasətinin (səlahiyyətləri çərçivəsində) icrası ilə də məşğul olurlar. Nəzərə alsaq ki, dövlət siyasəti **yerli** və **dövlət** əhəmiyyətli (mərkəzi əhəmiyyətli) olaraq, iki hissəyə ayrılır, onda hesab edə bilərik ki, bələdiyyələrin fəaliyyəti də dövlətin yerlərdə həyata keçirdiyi siyasətin tərkib hissəsidir.

Dövlətin əhaliyə göstərdiyi xidmətləri də təsnif oluna bilər. Belə ki, yüksək səviyyəli xidmətlər (dövlət əhəmiyyətli) və yerli əhəmiyyətli xidmətlər vardır. Bələdiyyələr yerli səviyyələrdə dövlətlə cəmiyyət arasında müəyyən əlaqələr yaradırlar. Bələdiyyələrin siyasətini ictimai əhəmiyyətli də hesab etmək olar. Bələdiyyə orqanları yerlərdə ictimai əhəmiyyətli də hesab oluna bilərlər. Bu baxımdan qanunda yazılır ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları yaşadıkları ərazilərdə yerli özünüidarə hüququnu bələdiyyələrə seçkilər, öz iradəsini birbaşa ifadə etmək, rəy sorğusu, müstəqil fikir söyləmək, təkliflər vermək vasitəsilə və digər formalarda

¹ Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il, № 698-İQ). 28.06.2009-cu il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə.

həyata keçirirlər.¹ Bələdiyyələrin yerli səviyyədə ictimai əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bu quruma üzvlər seçilir. Qanuna əsasən, bələdiyyə üzvü-bələdiyyə seçkilərində seçilmiş, mandatı ərazi seçki komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş şəxsdir (Maddə 15. Bələdiyyələr ayda bir dəfədən gec olmayaraq iclaslar keçirirlər. Bələdiyyə üzvü bələdiyyə iclaslarında iştirak edir, çıxışlar etmək səlahiyyətinə malikdir və təkliflər vermək hüququna sahibdir. Qərarların qəbulunda səsvermədə iştirak edir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, bələdiyyə üzvü yerli əhəmiyyətli məsələlərin həll olunmasında iştirak edir. Bələdiyyə iclasları, müzakirələrin həyata keçirilməsi və qərarların qəbul edilməsi prosedurları bir növ bələdiyyə üzvü üçün **ictimai m kt b** funksiyasını yerinə yetirir. Yerli problemlərin həllində yaxından iştirak etmək bələdiyyə üzvünün ictimai fəallığını artırır. Burada bələdiyyə üzvü yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə tanış olmaqla, dövlətin yerlərdəki siyasəti ilə də məlumatlanırlar. Dövlət siyasətinin yerli ərazilər üzrə siyasətinin müəyyən olunmasında və icrasında bələdiyyə üzvü aktiv rol oynayır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, bələdiyyə iclasları dövlət siyasətini anlamaq və yaxından izləmək üçün ilkin mərhələ (ilkin institut) rolunu oynayır.

Dövlət siyasətinin piramidal strukturunun aşağı pillələrində bələdiyyələr mühüm rol oynayırlar. Bələdiyyələr yerlərdə əhali ilə sıx təmasda olurlar və bu baxımdan da bələdiyyə üzvləri (bələdiyyədə çalışan **b l diyy qulluqçuları** ilə birlikdə. Qanuna əsasən, bələdiyyə qulluqçuları bələdiyyə qurumlarında işləyən və əmək haqqı alan şəxslərdir) əhalinin problemlərinə və qayğılarına yaxından bələd olurlar. Onlar praktiki işlərlə məşğul olurlar və müəyyən təmaslar sayəsində yerlərdə insanlarla yaxınlıq etmək imkanlarına malik olurlar. Bələdiyyələr birinci (ilk-aşağı ətraflı) siyasətin icrasında mühüm rol oynayırlar. Bələdiyyə siyasətində (fəaliyyətində)

¹ Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il, № 698-İQ). 28.06.2009-cu il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə. Maddə-3.

yetişən şəxslər (təbii ki, mütəxəssislər olmaları vacibdir) müəyyən müddətlərdən sonra yuxarı mərhələdə cəmiyyəti yuxarı mərhələdə-dövlət səviyyəsində, təmsil etmək iqtidarında ola bilərlər. Bələdiyyələrin özlərinə də bir məktəb kimi yanaşmaq olar. Bu qurumlar da qanunvericilik aktlarının icrası ilə məşğul olurlar və yerli əhəmiyyətli və qüvvəli qərarlar qəbul edirlər. Bələdiyyə iclaslarında iştirak edən şəxslər ictimai nəbzləri daha yaxşı tutmaq qabiliyyətinə malik ola bilərlər. Bu baxımdan da bələdiyyələrdə yetişmiş şəxslərin, qərarların qəbul edilməsində iştirak edən şəxslərin parlamentdə təmsil olunmaları da məqbul ola bilər. Parlamentin özü bir məktəb olsa da, bu quruma bələdiyyə məktəblərini keçmiş mütəxəssislərin seçilməsi də məqsədəuyğun olar.

Partiyalarda namizədlərin yetişməsi

Partiyalar cəmiyyətin və dövlətin siyasi və ictimai palitrasını müəyyən edirlər. Bu palitranın müəyyən olunmasında partiyalarla yanaşı, bir çox iqtisadi, ictimai, humanitar və elm təşkilatları, forumları da yaxından iştirak edirlər. Lakin ən güclü ictimai-siyasi qurumu böyük elmi və ictimai-siyasi bazası olan partiyaları hesab etmək olar. Partiyalar cəmiyyətlərdə ictimai rəylərin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Partiyalar öz proqramları ilə dövlət siyasətinin istiqamətlərinin nəzəri əsaslarını formalaşdırırlar. Partiyaların çoxluğu, müxtəlif fikirlər söyləyən şəxslərin çoxluğunu və bu da özlüyündə siyasi plüralizmi meydana gətirir. Partiyalar **siyasi institutlar** rolunu oynayırlar. Cəmiyyətin sosial-siyasi hərəkətlərinin formalaşmasında, proseslərin sosial-siyasi strukturlarının yaranmasında partiyaların rolu əvəzsizdir. Partiyalar arasında baş verən siyasi mübarizə (iqtidar və müxalifət partiyaları aralarında) cəmiyyətin ictimai-siyasi mühtinin aktivləşməsinə xidmət edir. Partiyaların seçkilərdə iştirak etmələri də seçki prosesinin təkmilləşməsinə və seçim uğrunda mübarizəsinə səbəb olur. Partiyalar cəmiyyətin və dövlətin ideoloji xəttinin

formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. Cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı vəhdətinin yaranmasında, vahid məzmununun ortaya çıxmasında partiyaların rolu əvəzsizdir. Partiyalar öz funksiyaları ilə cəmiyyətin və dövlətin ictimai-siyasi strukturlarının formalaşmasında yaxından iştirak edirlər.

Belə hesab etmək olar ki, partiya funksionerləri cəmiyyətlərdə şəxsiyyətlərin yetişməsinə təmin edirlər. Böyük partiyaların, -cəmiyyətlərdə dayaqları olan, ictimai-siyasi baxışlara malik olan şəxsləri öz arxasınca aparan böyük siyasi qüvvələrin, - şəxsiyyətlərin yetişməsində kifayət qədər elmi və ideoloji bazaları olur. Partiyalar böyük təcrübələr qazanırlar və təcrübələr də bu institutlarda böyük şəxslərin, kadrların yetişməsinə kömək edir. Siyasi və ictimai mövqeyə malik olan şəxslər partiyadan enerji mənbəyi kimi faydalanırlar.

Partiyalar arasında baş verən siyasi mübarizə nəticəsində cəmiyyət aktivləşir və cəmiyyətin çevik reaksiyaları formalaşır. Partiyalar ayrı-ayrı qrupların sosial-siyasi maraqlarının müəyyən ideoloji xətlərdə toplaşmasını təmin edirlər. Partiyalar həmçinin şəxslərin maraqlarının növlərə ayrılmasında da əvəzsiz rol oynayırlar. Müəyyən qrupların hərəkətlərinin formalaşmasını təmin edirlər və müəyyən xətlər üzrə təsir imkanlarına malik olan enerji qrupları, enerji axınları meydana gəlir. Partiyalar böyük məktəblərdir və bu baxımdan da üzv şəxslərin ictimai-siyasi əxlaqlarının formalaşmasında əvəzsiz xidmət göstərirlər. Partiyalar həmçinin şəxsiyyətlərin yetişməsində və natiqlərin meydana gəlməsində, üzə çıxmasında mühüm rola oynayırlar. Bu qurumlar siyasətçilərin təlimatlandırılmasında da əvəzsiz rola malik olurlar. Bu baxımdan da namizədlərin daha çox partiyalarda yetişmələri də məqbul hesab oluna bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin 146-cı maddəsinə müvafiq olaraq, birmandatlı seçki dairəsi üzrə **namizətlər** siyasi partiyalar, siyasi partiyaların blokları, həmin seçki dairəsində daima yaşayan, seçki hüququ olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları (*namizədlərin öz təşəbbüsləri ilə və ya bilavasitə seçicilər tərəfindən irəli*

*sürülməsi (maddə 53) və namizədlərin siyasi partiyalar və siyasi partiya blokları tərəfindən irəli sürülməsi (maddə 54) qaydasında) irəli sürə bilirlər.*¹

Məlumdur ki, hakimiyyətin üç qolu vardır və bu, bir tərəfdən vahid hakimiyyətin tərkibi olaraq ayrı-ayrı strukturları meydana gətirir, eləcə də ayrı-ayrı sahələr üzrə maraqların təmin edilməsinə xidmət göstərir. **Qanunverici hakimiyyət icra üçün qaydaları və qanunları yaradır, icra hakimiyyəti bu qaydaları icra edir, məhkəmə hakimiyyəti isə pozulmuş qaydaları, qanunları bərpa edir.** Bu qanunların qorunmasını yerinə yetirir. İcra, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətləri bir-birilərinə nəzarət və müşahidə funksiyasını yerinə yetirirlər. İcra hakimiyyətinin hüquq-mühafizə qurumları məhkəmə (Azərbaycan konstitusiyasına əsasən, prokurorluq da hüquq-mühafizə qurumu kimi qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmədə iddia qaldırır; məhkəmə qərarlarından protest verir.-maddə133. Məhkəmə hakimiyyəti fəslə) hakimiyyəti ilə birlikdə pozulmuş hüquqları bərpa edir. Dəyən zərəri aradan qaldırır. Qanunverici hakimiyyət də icra hakimiyyətinin və məhkəmə hakimiyyətinin işlərinə nəzarət edir. *İcra hakimiyyəti qanunverici hakimiyyətdə hesabat verir, onun strukturları (nazirlikləri, komitələri və s.) parlamentdə məruzələr edirlər. Dövlət rəhbəri icra hakimiyyəti üçün mühüm postlara təyinat məsələsini (məsələn, baş nazirin təyini) qanunverici hakimiyyətlə razılaşdırır. Ali Məhkəmənin və Konstitusiya Məhkəməsinin hakimlərini dövlət rəhbərinin təqdimatı ilə qanunverici orqan təyin edir.*² Bu baxımdan da qarşılıqlı asılılıq yaranır. Dövlətə rəhbərliyi də icra və qanunverici hakimiyyət həyata keçirir. *İcra hakimiyyətinin (məsələn, prezident və ya baş nazir postu tərk etdikdə) başçıları olmadıqda, dövlət rəhbərinin vəzifələrini qanunverici*

¹ Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. Azərb.dilində. Bakı, Qanun Nəşriyatı, 2012, 320 səh.

² Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 130. II hissə; Maddə 131. II hissə.

hakimiyyətin rəhbəri (Milli Məclisin sədri) həyata keçirir.¹ İcra hakimiyyəti öz işini daha çox qanunverici hakimiyyətlə bağlayır. İcra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin müəyyən olunmasında qanunverici hakimiyyət yaxından iştirak edir.² Qanunverici hakimiyyətin icra hakimiyyətinin səlahiyyətləri ilə bağlı olan funksiyaları və səlahiyyətləri meydana gəlir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası apellyasiya məhkəmələri hakimlərini təyin edir. Eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə hakimləri vəzifədən kənarlaşdırır.³

Seçki hüququ əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına aiddir.⁴

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə birmandatlı seçki dairələri üzrə 125 deputat (bir dairədən bir deputat) seçilir. Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər (Maddə 83.) Azərbaycan Respublikası Milli Məclis deputatlarının səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yeni çağırışının ilk iclası günü bitir. (Maddə 87. I hissə). Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 83 deputatının səlahiyyətləri təsdiq olunduqda səlahiyyətlidir. (Maddə 87. III hissə). Yeni seçilmiş Milli Məclisin səlahiyyət müddətinin

¹ Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 105.

² Yənə orada. Maddə 94; 95.

³ Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 130. II hissə; Maddə 95., bənd 10; 13.

⁴ Yənə orada. Maddə 56.

hesablanması onun birinci iclasının keçirildiyi gündən hesablanır.¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, qanunverici orqan özü də komitələrdən təşkil olunur. Hər bir komitədə sahələrə müvafiq olaraq, qanun layihələri hazırlanır. Qanun layihələrinin hazırlanması, qəbulu, dövlət qanunu statusu alması və qüvvəyə minməsi kimi ardıcıl proseslər dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsi üsullarını və istiqamətlərini göstərir. Parlamentin özü ictimai qurum olmaqla bərabər, həm də siyasi bir qurumdur, mərkəzi və ali hakimiyyətdir. Bu baxımdan daima fəaliyyət göstərməlidir. **Parlamentin fəaliyyəti arasında ardıcılıq pozulmamalıdır. Müzakirələrin zaman ardıcılığı və bütövlüyü təmin olunmalıdır. Hər beş ildən bir keçirilən iclaslarda tamamilə parlament tərkibinin dəyişməsi parlamentin dövlətçiliyinin iştirakında yaxından iştirak etməklə təcrübəni azaldır.** Nəzərə almaq lazımdır ki, hər yeni seçilən deputat (əvvəlcə deputat olmamış) müzakirələr üçün, qanun layihələrinə münasibət bildirmək üçün kifayət qədər təcrübəli ola bilməz. Bu baxımdan da parlament iclasları deputatların aktivliyi və təcrübəsi üçün bir ardıcıl məktəb rolunu oynamalıdır. Digər tərəfdən də hesab etmək olar ki, parlament seçkiləri xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb edir. **Bu seçkilərin respublika üzrə bir gündə keçirilməsi və buna hazırlıq xüsusi siyasi və ictimai ziyət tələb edir. Seçkilərin bir tərəfdən aktivliyi meydana gətirirsə, digər tərəfdən də siyasi təhlükələri və riskləri ortaya çıxarır.** Ölkənin siyasi mühiti aktiv və çox riskli olur. Bu baxımdan da hadisələ

J-240 -13-13.08'0 Td

tədricən dəyişən parlament vardır. Məsələn, Yaponiya konstitusiyasında yazılır: Parlament dövlət hakimiyyətinin yüksək orqanıdır və dövlətin yeganə qanunverici orqanıdır.(Maddə 41). Parlament iki palatadan ibarətdir: Nümayəndələr palatası və Müşavirlər Palatası (Maddə 42). Hər iki palatanın üzvləri bütün xalqı təmsil edən seçilmiş nümayəndələrdən ibarətdir. Hər palatanın üzvlərinin sayı qanunla müəyyən olunur. (Maddə 43). Nümayəndələr Palatasının üzvlərinin səlahiyyət müddəti dörd ildir. Ancaq onların səlahiyyətləri Nümayəndələr Palatasının buraxılması zamanı tam müddətin başa çatması ilə bitir. (Maddə 45). Müşavirlər Palatasının üzvlərinin səlahiyyət müddəti altı ildir. Ancaq hər üç ildən bir Palata üzvlərinin yarısı yenidən seçilir. (Maddə 46)).¹

Belə olan halda, həm ənənəvi parlament təcrübəsi formalaşar, parlament öz daimi fəaliyyətini qoruyar, həm də tərkibi tədricən dəyişər, yeniləşər. Yeni gələn deputatlar da formalaşmış məclislərdə bir məktəb keçərlər. Digər tərəfdən də ölkədə ümumseçkilər zamanı meydana gələ biləcək siyasi risqlər azalar və təhlükələrin (daxildən və kənardan) qarşısı alınar. Deputatların hamısının bir gündə səlahiyyət müddətlərinin bitməsi və tamamilə yeniləri ilə əvəzlənməsi siyasi sistemin təkmilləşə-təkmilləşə formalaşmasına, möhkəmlənməsinə yox, kövrəkləşməsinə səbəb ola bilər. Çünki bu an bütün müzakirə sistemi dəyişir. Bu nöqteyi-nəzərdən də gələcəkdə **ya rayonlar üzrə lifba sırası ilə hər be (dörd) ildən bir, ya da seçki dairələrinin sıraları üzrə hər be (dörd) ildən bir seçkilərin keçirilməsi** məqsədəuyğun olar və bu məqsədlə seçki proseslərinin keçirilməsi qaydalarını müəyyən etmək olar.

¹ Конституция Японии. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, США, Япония, Индия: учеб.пособие / [сост. сб., пер., авт.введ. и вступ. ст. В.В. Маклаков].- 5-е изд., перераб. и доп. –М.: Волтерс Клувер, 2006.-608с.-ISBN5-466-00138-4(в пер). стр. 400-401.

Daimi (çoxsaylı deputat tərkibi ilə arasıkəsilməyən) fəaliyyət göstərən parlamentin əhəmiyyəti

-ayrı-ayrı seçki dairələrində səsvermə proseslərinə ictimaiyyətin və dövlətin xüsusi diqqətinin artması;

-seçkinin şəffaf keçirilməsinin təmin edilməsi;

-seçkinin keyfiyyətlə keçirilməsi;

-seçkilərdə iştirak edən namizədin sərbəst şəkildə müəyyən edilməsi;

-bütün diqqət və qayğının seçkilər keçirilən məkanlara yönəldilməsi;

-parlamentin fəaliyyətinin ardıcılığının təmin edilməsi və qanunverici hakimiyyətin ictimai səviyyəsinin yüksəldilməsi və ictimai təsirinin və əhəmiyyətinin artması və s.

N T C :

Inkişaf prosesləri ideyalarla və ideyaların zəncirliyi və bu baxımdan da şəbəkəliliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Hər bir ideya və ya da ideyalar məcmuəsi sistemi daxildən zənginləşdirə və stereotiplərdən təmizləyə bilər və eləcə də sistemin fəaliyyətinə yeni impulslar daxil edə bilər. İdeyalar eləcə də sistemlərin kənarlara doğru böyüməsinə və sistemlərin təkmilləşməsinə xidmət göstərə bilər. Hər bir ideya və onun reallaşması təbii ki, özündən əvvəl mövcud olan sistemin fəaliyyətinin məzmun etibarilə müəyyən qədər dəyişməsinə səbəb ola bilər. İdeya hərəkət istiqamətlərini dəyişmək funksiyasını yerinə yetirə bilər. İdeyalara enerji yaradıcı amillər kimi də baxmaq məqsədəuyğun olar. İdeyalar hərəkətverici ünsürlərə, subyektlərə müvafiq təsirlər edir. Həmin təsirlər sayəsində hərəkət trayektoriyasının istiqamətləri dəyişilir.

İdeyalar, müxtəlif sahələri əhatə etmək baxımından, yerinə yetirildikdə bir sahəyə təsir etdikdə digər sahələrdə də təsirlərini meydana gətirmiş olur. Bu baxımdan da ideyalar şəbəkə sisteminə malik olur. İdeyalar yeni hərəkətlərin yaranmasını şərtləndirir, eləcə də daima hərəkətləri dəyişən amillər kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdeyaların zaman-zaman reallaşması müxtəlif sahələrdə hərəkətlərə təsirlər edir və sahələrdə müvafiq canlanmalar əmələ gətirir. Sahələrdə olan sistemli canlanmalar əvvəlki sistemin mövcud tərkibinə və vəziyyətinə təsir göstərir. Təsirlər sayəsində subyektlər və sistemin mexanizminin hərəkətdə olan vasitələri də müxtəlif hərəkət vəziyyətində olurlar. Hərəkətlər məhz sistemin əvvəlki fəaliyyətini dəyişir və sürətli hərəkətlər, yeni elementlər enerjiverici funksiya kəsb edir.

İdeyalar inkişafı meydana gətirən həm alt qatlarda olur, həm də üst sahələri əhatə edir. Alt qatların zənginliyi üst qatlarda ideya bolluğunu meydana gətirmiş olur. İdeyalar bu baxımdan da birləşdirici məzmunla malik olur. Hər iki sahə

arasında bağlılığın geniş əsasları da yeni ideyaların məhsulu ola bilər. Bu baxımdan da ideyalar şəbəkə xarakterli olaraq təsir etmək imkanlarına malik olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ideyalar həm müvafiq formalı və məzmunlu resursları meydana gətirir, həm də resurların bolluğundan və baza resursların çeşidlərinin zənginliyindən ortaya çıxır. Təsirlər sayəsində resurslardan resurslar yarandığı kimi, İdeyalardan da yeni ideyaların meydana gəlməsi prosesləri yaşanır. İdeyalar yeni məzmunların ortaya çıxmasına xidmət edir. Buna görə də pozitiv əsaslı ideyalar inkişafın özünü meydana gətirir. İdeyalar bütün elm sahələrində olur. Elmin özü elə təkmilləşmiş ideya məcmuəsindən ibarətdir. Elm sahələr məhz ayrı-ayrı sahələr üzrə qruplaşan və bir-birindən meydana gələn ideyalar məcmuəsindən ibarətdir.

İdeallıq sahəsində yeni ideyalar etika və estetikaya söykənir. Yeni ideyalar ideallığın reallıqda əksini tapmasına yönəldilir. İdeallıq da müəyyən qədər reallığa əsaslanır və reallığa xidmət edir. İnsanlar yeni-yeni ideyaları ortaya atmaqla və yerinə yetirilməsinə çalışdıqla əslində reallığa xidmət etmək niyyətlərində olduqlarını nümayiş etdirmiş olurlar. İdeyalar elə yaxşılığı, asanlıığı və rahatlıığı əldə etmək və müəyyən şeylərin əldə olunmasına asan üsullarla nail olmaq məqsədilə irəli sürülür.

Həyat prosesləri, təbiət prosesləri sonsuz olduğundan, inkişaf daima ardıcılıığı və sonsuzluğu tələb etdiyindən ideyalar da sonsuzluğa malik olurlar. Bu kitabda sadəcə olaraq cəmiyyətin inkişafı üçün bəzi ideyalar verilir, cəmiyyətin inkişafında ideyaların müsbət tərəfləri şərh olunur və ideyaların reallaşması üçün müəyyən yollar göstərilir.

ST FAD OLUNMU M NB V D B YYAT:

Az rbaycan Konstitusiyası;

Az rbaycan Milli Olimpiya Komit sinin 10 illiyin h sr olunmu t nt n li yubiley m rasimind nitq. Respublika Sarayı. 11 oktyabr 2002-ci il. Heyd r liyev. Müst qilliyimiz b didir. Qırxikinci kitab. oktyabr, 2002-noyabr-2002. Buraxılı a m sul: akademik Ramiz Mehdiyev. Az rn r, Bakı 2012, 472 s h.;

Az rbaycan Respublikasının Demografik nki af Konsepsiyası. Az rbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 dekabr, 1999-cu il tarixli s r ncamı il t sdiq edilmi dir. http://e-qanun.az/files/framework/data/5/f_5277.htm;

“Az rbaycan 2020: G l c y baxı ” nki af Konsepsiyası. Az rbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli F rmanı il t sdiq edilmi dir;

Az rbaycan Respublikasının 2013-cü il dövl t büdc si haqqında Az rbaycan Respublikasının qanunu. <http://www.meclis.gov.az/?/az/law/367>;

Az rbaycan Respublikasının Seçki M c ll si. Az rb.dilind . Bakı, Qanun N riyatı, 2012, 320 s h.;

Az rbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cilld . I Cild. Az rbaycan Sovet Ensiklopediyasının ba redaksiyası. 19-Bakı-76. s h.448 ;

Bhaqavad-qita oldu u kimi. Original sanskrit m tnl ri, az rbaycan transliterasiyası, h rfi v d bi t rcüm d v müf ss lizahlarla. Onun lahi M rh m ti A.Ç. Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Beyn lxlq Kr na üuru C miyy tinin banizi v Açaryası. 1991 The BHAKT VEDANTA BOOK TRUST reg.;

B 1 diyy 1 rin statusu haqqında Az rbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il, 698- Q). 28.06.2009-cu il tarixli lav v d yi iklikl rl birlikd ;

lham liyev nsan hüquqları sah sind Milli f aliyy t proqramını t sdiql di. 28.12.2011.

<http://www.mediaforum.az/az/2011/12/28ILHAM->

L YEYV- NSAN -HÜQUQLARI-SAH S ND -M LL - F AL YY T-091231593.html#.USn5Pdl8Y3k. S n din 1.2. b ndi;

Ukraynada ya ayan soyda larımızla görü . Yalta 20 iyul 2002-ci il. liyev Heyd r. -56. Müst qilliyimiz b didir. Qırxıncı kitab. iyul, 2002-sentyabr, 2002, Bakı, Az rn r 2012; 512 s h.;

Dövl t Neft Fondunun 2013-cü il üzr büdç si t sdiql nib. Prezident lham liyev Dövl t Neft Fondunun 2013-cü il üzr büdç sinin t sdiql nm si bar d f rman imzalayıb.

[http://www.nota.az/index.php?action=static_detail&static_id=11846;](http://www.nota.az/index.php?action=static_detail&static_id=11846)

Dövl t Sosial Müdafi Fondunun 2013-cü il büdç si t sdiql edildi. 14 dekabr 2012.

[http://www.milli.az/news/politics/157438.htm;](http://www.milli.az/news/politics/157438.htm)

2050-ci ild Az rbaycan halisi 11 milyon n f r çatacaq. 4 mart 2013-cü il. [http://news.lent.az/news/118119;](http://news.lent.az/news/118119)

Muxtar C f rov. E q p rvan si. Mövlan C lal ddin Rumi. (II n r). Bakı, “NURLAR” N rriyyat-Poliqrafiya M rk zi-2009. 264. s h.;

Mahatma Qandi. (Mohandas K.Gandi). Bütün insanlar qarda dır. Fars dilind n t rcüm ed n: Güntay G ncalp. Bakı, Qanun n rriyyatı, 2012, 248 s h.;

ükran D d yev. Psixika: nşan orqanizmind psixikanın mü yy nl dirilm si v öyr nilm si. Yeni fundamental psixologiyanın sasları. Bakı, Qanun, 2007, 456 s h.;

.S.Bayramov, . . lizad . B19 Psixologiya. Ali m kt bl r üçün d rslik. Bakı, “Çinar-çap” N riyyat-Poliqrafiya mü şsis si, 2006, 620 s h.;

Vahidov T.Q., A ayev T.B. Sosiologiya. Ali m kt bl r üçün d rs v saiti. Bakı: “T knur” n riyyatı, 2008, 334 s h.;

R. . Hüseynov. H95. Astronomiya. Ali m kt bl r üçün d rslik. Bakı: “Maarif” n riyyatı, 1997, 468 s h.;

http://az.wikipedia.org/wiki/Insan_hüquqları;

Ümumdünya nşan Hüquqları B yannam si.
<http://www.diplomatiya.az?p=715>;

nşan Hüquqlarının v şsas Azadlıqlarının Müdafisi haqqında Avropa Konvensiyası.
<http://migration.gov.az/images/pdf/62ebflc9cde2f7dbc040988e97fbc511.pdf>;

U aq Hüquqları haqqında Konvensiya.
<http://migration.gov.az/images/pdf/d64f56efbbe0dcb273c4c7e993e0ac4ee.pdf>;

Prof. Dr. Fahir Armaolu. 20.YÜZYIL Ş YAS TAR H 1914-1980 Cilt: I Türkiye Bankası Kültür Yayınları. 1994;

.
: , , ,
, , , ,
/ [. , ,
]- 5- , . - .:

, 2006.-608c.-ISBN5-466-00138-4(). . 395-408.;

<http://ru.wikipedia.org/wiki/%D%9A%D1%83%D0%BC%D0%B1%D1%85%D0%B0%D0%BC%D0%BB%D0%B0>;

2.
« » -1964;

12 milyon insan eyni vaxtda çayda çim c k.
<http://news.lent.az/news/116033>;

832-de21 AZE Yohann Volfqanq Gete. Faust. T rcüm ed ni hm d C mil. Bakı, “Az rn r” 1970; t krar n r-Bakı, “Önd r n riyyatı”, 2004, 560 s h.;

N sibov E.M. Siyas t (n z riyy l r, mövqel r, baxı lar, t hlill r, ideyalar, t klifl r, proqnozlar) elmi v elmi-publisistik m qal l r toplusu. II C LD, Bakı, “Elm v t hsil”, 2010, 600 s.;

Nazir: “Az rbyacanda iqtisadiyyatın orta illik artımı 5 faiz s viyy sind gözl nilir”
<http://www.milli.az/news/economy/173078.html>;

Korrupsiyaya qar ı mübariz haqqında Az rbyacın Respublikasının Qanunu. Madd 1. Korrupsiya anlayı ı.

EL N M S R O L U N S B O V
N K A F V S Ü L H D E Y A L A R I
III K T A B

*Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində çap olunmuşdur*